

Üleüldine ajalugu.

Kolmes jäus

toolidelle ning igale teaduse nõudjalle

kirja pannud

J. Bergmann.

Teine jagu:

R e f l a e g.

Tartus.

Trükitud Schnakenburgi kooluga.

1880.

B 721 b

Eesti

Kirjameeste Seltsi

Toimetused.

N° 26.

Üleüldine ajalugu.

Kolmes jaus

foolidelle ning igale teaduse nõudjalle

kirja pannud

J. Bergmann.

Teine jagu:

R e s k a e g.

Cartus.

Trükitud Schnakenburgi kulguga.

1880.

Genjuri peoleft lubatud. — Tallinnas, 15. Novembril 1879.

ENSV TA
Kirjandusmuuseumi
Arhiivraamatukogu

95 806

Sisu.

Teine jagu.

Keskajg.

Esimene osa: **Rahwaste eitlemine elu pärast.**

Esimene peir: **Rahwaste rändamine.**

I. Jätk: **Keskajg ja tema olu.**

§ 89. Keskaja alus.

§ 90. Keskaja rahwaste ijeloomus ja ijewiisid.

II. Jätk: **Germani sugu surujad.**

§ 91. Germanlane ja tema olu.

§ 92. Lääne-Gothi rahwas: Marich.

§ 93. Ida-Gothi rahwas: Theodorich.

§ 94. Wandali rahwas.

§ 95. Angelsakfi rahwas.

§ 96. Franki rahwas.

§ 97. Longobardi rahwas.

III. Jätk: **Mongoli sugu pääletungijad.**

§ 98. Hunnlased: Attila.

IV. Jätk: **Wana Ida-Nooma riik.**

§ 99. Wiimne wõimus: Justinianus.

V. Jätk: **Semi sugu ärawõitjad.**

§ 100. Arabia maa ja rahwas.

§ 101. Muhamet.

§ 102. Islami wäljalautamine.

§ 103. Islami tähtsus ning mõju.

Teine piir: Riikide Finitamine.

- I. Järf: **Karli Suure aeg.**
 § 104. Pipinid Franki rahwa walitsejad.
 § 105. Karl Suur.
 § 106. Karli Suure riigi lagunemine.
- II. Järf: **Saksa maa.**
 § 107. Riigi asutus.
 § 108. Saksi fugu keisrid: Otto I.
 § 109. Franki fugu keisrid: Heinrich IV.
- III. Järf: **Prantsuse maa.**
 § 110. Karli Suure järeltulijad.
 § 111. Hugo Kapetus ja tema järeltulijad.
- IV. Järf: **Inglis maa.**
 § 112. Alfred Suur.
 § 113. Normanlased Inglise auujärjel.
- V. Järf: **Lõuna-Euroopa riigid.**
 § 114. Pyrenäi poolsaar.
 § 105. Appenninuse poolsaar.
 § 116. Balkani poolsaar.
- VI. Järf: **Normanlased.**
 § 117. Normanlased ja nende osu.
 § 118. Normanlaste asutused põhjas.
 § 119. Normanlaste asutused lõunas.
- VII. Järf: **Slaawlased.**
 § 120. Slaawlane ja tema osu.
 § 121. Poolakad.
 § 122. Wene riigi asutus.
 § 123. Riitiusf ning riigiseadus Wene maal: Wladimir ja Jaroslaw.
 § 124. Jaguwürstid Wene maal.
- Lisa: **Waimuwalid.**
 § 125. Teadus ja kunst.

Teine osa: Rohwaste wõitlemine usu pärast.

Esimene piir: Kiriku wõimus riikide üle.

- I. Järf: **Kiriku liigne wõimus.**
 § 126. Kristliku kiriku kaswamine keskoja algusest.
 § 127. Paapstite auuahnus ning ülestiigne wõimus.
- II. Järf: **Riitiusfjad.**
 § 128. Riitiusfjade esindused.
 § 129. Esimene riitiusf: Gottfried.
 § 130. Teised riitiusfjad pühal maal.
 § 131. Riitiusfjad muil maal.
 § 132. Riitiusfjade tähtsus ning mõju.

- III. Järf: Paapsti wõimus Saksa maal.
 § 133. Keisri ja paapsti wastastikune seisus.
 § 134. Keisrite wõitlemine ja langemine: Barbarossa.
 § 135. Saksa maa sisetine elu wahewalitsuse ajal.
- IV. Järf: Paapsti wõimus Prantsuse maal.
 § 136. Kapetuse sugu kuningad.
- V. Järf: Paapsti wõimus Inglis maal.
 § 137. Plantageneta sugu kuningad.
- VI. Järf: Lõuna-Euroopa riigid.
 § 138. Pürenäi poolsaar.
 § 139. Appenninuse poolsaar.
 § 140. Balkani poolsaar.
- VII. Järf: Skandinavia riigid.
 § 141. Daani maa.
 § 142. Rootsi ja Norra maa.
- VIII. Järf: Slaawlasjed.
 § 143. Poolakad.
 § 144. Wenelased: Mongoli ite.
- IX. Järf: Soome sugu rahwad.
 § 145. Soome rahwad ning nende olu.
 § 146. Magharlased.
 § 147. Soomlased.
 § 148. Eesti rahwa esilugu.
 § 149. Eesti rahwa eitlemine priiuse pärast: Albert I.
 § 150. Eesti rahwas orjaitke all.

Teine piir: Üleüldine wõimuse raugemine.

- I. Järf: Saksa maa.
 § 151. Habsburgi Rudolf I.
 § 152. Walitud keisrid Saksa auujärjel.
 § 153. Habsburgi sugu keisrid Saksa troonil.
 § 154. Lija: Helvetia rahwa sübidus ning priiis.
- II. Järf: Prantsuse maa.
 § 155. Balois sugu kuningad.
 § 156. Karl VII.: Johanna d'Ark.
- III. Järf: Inglis maa.
 § 157. Lancasteri ja Yorki sugu kuningad.
- IV. Järf: Lõuna-Euroopa riigid.
 § 158. Pürenäi poolsaar.
 § 159. Appenninuse poolsaar.
 § 160. Balkani poolsaar: Konstantinopoli ärawõtimine.
- V. Järf: Skandinavia riigid.
 § 161. Kalmari ühendus.
 § 162. Rootsi, Norra, Daani iseriigid.

VI Järf: Slaawlasjed.

- § 163. Poolakad ja Leedulased.
- § 164. Wene maa waba: Joann III.
- § 165. Lissa: Nowgorodi wabadriit.

VII. Järf: Soome sugu rahwad.

- § 166. Magharlasjed.
- § 167. Soomlasjed.
- § 168. Gesti maa.

VIII. Järf: Kunstide leidused ning maade ülesleidmised.

- § 169. Tähtsate kunstide leidused.
- § 170. Amerika ülesleidmine: Kolumbus.
- § 171. Üksikute maade ülesleidmine.

XI. Järf: Usupuuhastuse tee-tasandajad.

- § 172. Usupuuhastuse ettevalmistajad.
- § 173. Wana aja tarkuse ülesäratajad.

Lija: Waimuwalb.

- § 174. Kirjandus ja luuletus keskajal.
- § 175. Keskaja tähtsus üleüldisesse historias.

Teine jagu.

Reſkaeg.

Esimene osa: Rahwaste eitlemine elu pärast.

Esimene piir: Rahwaste rändamine.

I. Särk: Reſkaeg ja tema olu.

§ 89. Reſkaja alus.

1. Kiireste kaswasiwad Ida maa rahwad, õitſesiwad uhkete, närtsiſiwad pea orjaille sunnil, ega jätnud palju märki järele. Wabalt wõsus Greeka rahwas tugewaks wõimuse ning wägewaks waimu poolest, täitis oma loojalt päritud nõude, sai omal ajal ülikuulsaks ning on oma suremata waimuwara läbi tähtſas tänapäewani. Mõel peus tegi Rooma rahwa wägewaks ja andis maailma tema woli alla ning azarus otſusetegemises hoidis tema tugewust, kunni oma töö-osa oli ära täitnud, siis langes temagi olnud rahwaste liiki, aga tema mälestus ei kustunud.

Wana aja
mälestus.

2. Gauda langenud oliwad wanad rahwad, wana haridus, wanad elatanud wiisid ning kombed. Idas ja läänes, põhjas ja lõunas, nii pikalt kui Rooma kottas oli suutnud oma tiibu lautada, lihisēs maa ſegadusest. Põld ja wili oli ära tallatud, ehitused, talud, linnad tuhaks tehtud, teaduse-raamatud ning kunsti-kujutused põrmuks löödud. Mis wõimse walju walitſuse eſikud oliwad imemata jätnud, seda ſõi sõjatuli; mis tuli järele jättis, riisusiwad rööwliſjalgad. Kõrb oli kõigil pool, lord ja ſeadus puudus, korratus ning wiletsus wõttis wõimust.

Ütleubine olu
piiri päät.

3. Säär oli igapidi uut waja ja seda tõi Reſkaeg *) kaasa. Uued rahwad ilmusiwad uue jõuu ja rammuga. Rahwastega ühes käisiwad teine keel, teine usk, teised kombed, teine walitſuse wiis. Izas asjas oli wõitlemist, rasket eitlemist tarwis. Seft pidi üks rahwas üht maad pärima, siis sündis ſee mõegatera läbi, eſite ära wõites, pärast pääle-tungijate waſta kaitsedes. See oli ſelge eitlemine elu pärast. Oliwad aga juba rahwad elama asunud ning oma radasid kinnitanud, siis algas

Reſkaeg.

*) Reſkajaks hüütakse teda ſellepärast, et ta wana ja uue aja wahel, ſ. o. Reſkel ſeiſab.

uus mõtlemine: see oli mõtlemine hariduse ja kõige enam usu pärast; viimases asjas esmalt ühe mehe, paapsti, käsu all, tema võimust teadmata kasvatades, pärast usu ning waimu wabaduse eest, mis enam ükshikute läbi sündis, kuna wägewate võimus üleüldise raugemas oli, aega mööda aga uuel näul ükshikute kätte tagasi läks.

§ 90. Kesfaja rahwaste iseloomus ja isewiisid.

Hariduse järg.

1. Kesfaja rahwaste haridus üleüldise oli wähem kui wana Greeka ja Rooma rahwa juures. Siiski tooreks ja harimatuks teda nimetada ei või. Seks on ta teud liiga targu ära seatud ning toimetatud. Siin ilmub tugewus ja kannatus niisugusel mõedul, kui wanaste fundmata oli. Päälegi on enamiste igal pool suurt õppimise ning edasisaamise himu leida, mis mitte ülgawat toorust ei tunnista. Esialgune tugewus ja loomusjõuline tegewus, sarnaliste kottuhoidmine ning ühine waenlaste wasta haktamine, ärawõitmise himu ning wahwus õnnes ja õnnetuses, jaäl kõrwas rohke rumalus ning ebausß on kesfaja tunnismärgid.

Walitjuse wiis.

2. Kesfaja algusel oli pea kõigi uute rahwaste seas walla-walitjus asul, kus iga walla üle oma wanem walitjes. Kõikide sugukonna waldade üle ühte kottu aga walitjes wäepäälit, herzog, ehk ka kuningas. Selle wiisi asemelle astus pärast poole Francki rahwa eestkuju järele laenuwalitjus ehk feudalismus. Selle wiisi järele wõttis kuningas ära wõidetud ning alla heidetud maast ühe osa eneselle, teine osa jäi alalise maku eest endiste omanikkude kätte, kolmanda osa jautas kuningas oma sõjameestele. Mis jellel kombel keegi sõjamees eneselle sai, oli jäädawalt tema liikumata omandus nimega allod: ep olnud niisugusel omanikul mingi kohust täita, muud kui üleüldise riigiwäe seas pidi ta sõjateed sammuma. Et aga alamad seeläbi oma walitjeseft ülemaäri wabaks jaiwad, püüdis kuningas neid enam oma tahtmise all hoida, et ta kõige wahwamaile ning truimaile oma kroonumõisadest ühe osa eluks ajaks pruukida andis; niisuguse mõisa nimi oli laenumõisa ehk feod. Feodi osalisi aga hüüti laenuksiliks ehk wassallideks. Need pidiwad, ehk neil küll mitte iseäralikku maku ep olnud, alati walmis olema kuninga soowimisi täitmas, oli see sõjas ehk muus teenistuses; sest jättis keegi wassall oma kohuse täitmata, siis wõis pärisomanik mõisa tema käest iga tahes ära wõtta. Ja mitte üksi kuningad ei laenanud jellel kombel oma mõisaid wälja, waid ka rikkamad allodi omanikud; jah, oma laenumõisajadgi oli neil luba osa kaupa teiste kätte wälja laenata ning selle eest teenistust ja ustawust nõuda. Nii oliwad wiimaks pea kõik inimesed teiste laenuksilised; würst oli kuninga wassall, rikas würsti, waesem rikka, talupoeg waesema käsu ning woli all ja igauks püüdis, nii palju kui suutis, woli isand olla nende wasta, kes tema alamad. Talupojal ep olnud enam surutawat ja tema õppis ainult sõna kuulma, kinni pärisorjus talle kaela lauges. Selle laenuwalitjuse põhja pääl seisis kesfajal kuninga wõimus ning alamate eluford.

Wassallid.

Kohutpidamine.

3. Kohut mõisteti, nii kaua kui pagana-uisß walitjes, wana wiisi ja kombe järele. Wõisiwad aga kuningas ja tema alamad ristiusu wasta, siis oli esimene töö seaduseraamatut muretseada, kus wanad pruugid, nii pikalt kui ristiusß luba andis, põhjuseks pandi ning enamiste Ladina keeles, iga rahwa juures oma wiisi järel, üles kirjutati. Iga jüü pääle, wäitse sõrnie haawamisest kinni mõrtsukatõoni, oli raha-

nuhtlus pandud: mida suurem süü, seda rohkem maffeti. Kus selge tunnistus puudus, wannutati süüdlane ära; iseäranis raskete süüde juures anti süüdlased „Sumala otjufe“ ehk ordali alla. Kolme wiisi enamiste otstiti ordalil otjust. Raebaja ja kaebataw pidiwad elu ja surma pääle wastastikku wõitlema: kes langes, oli süüdlane. Ehk kaebataw pidi tule= wõi wee=proowist läbi käima. Ta pidi palja jalaga kuuma saba pääl kõndima ehk tulist rauda paljas käes kandma wõi keewast weest käega kiviise wälja tooma: jäi ta terweks, ilma suure hädata, siis arwati, et Sumal teda õigeks mõistnud.

Ordal.

II. Särk: Germani sugu surujad.

§ 91. Germanlane ja tema olu.

1. Germani sugu oli suur laialine rahwas, kes juba wanaste, nii pitalt kui historia sõnum ulatab, mitmesse sugubarusse langes. Wirk ja wäsimata waimu poolest, oli Germanlane loomult kõrk, aga kuulus oma ustawuse läbi; keha poolest oli ta tugew, sinised läikiwad silmad, punakad juuksed, ja ta hääl, iseäranis lahingis, käis luust ning lihast läbi. Range oli ta külma ning palawat kannatamas, sest lapsest saadif harjutati teda seks, kus poolhalasti weest ja lumest pidi läbi minema; ega olnud täisealiseltki tal paremat kehakatet kui parkimata nahk; üksi toredamalel oli willaseid ning linaseid mõnda wiisi kirjaks tehtud riideid.

Germanlane.

2. Kooselamist Germanlane ei jallinud: linna ega küla nemad ei tunnud, waid üksikutes paikides üles lautud urtsikutes elasiwad nad nii kaua, kui põletatud põld wilja kandis; siis jäeti see koht maha ning mindi teije. Hull sõherdusi üksikuid urtsikuid loeti wallaks. Põllutööd mehed ei teinud: selle jätsiwad naeste laste hooleks. See wasta käisiwad nad enamiste sõjas ja jahil, sest „häbi olla higi läbi seda kätte saada, mis were läbi wõimalik olewat“. Naesterahwast auustati enam kui Noomlaste juures; kaasawara ei toonud mitte naesed meestele, waid mehed naestele. Wõeraste wasta oldi lahke, kui külaliseks käisiwad, ning wahetati sõbruse täheks kingitusi. Rahu ajal, mida harwa juhtus, lamašiwad mehed kodus „karunaha pääl“, sõiwad mõdu ja mängisiwad taringit, kus mõnikord kõik oma wara, naesed, lapsed, wiimaks ise enesegi pärisorjaks ära mängisiwad. Säähliamas mõukarikate ääres peeti aru ning wõeti nõuiks, mis terweesse wallasse ehk koguni terweesse rahwasse puutus. Rahwas ise langes kahte jalku, mis arwu järele mitte ühewäärilised ep olnud: allodi omanikud üki lugesiwad endid wabaks, õigusosaliseks rahwaks, kõik teised landsiwad „kuulja“ nime (cf. 47, 2), kellel hääleõigust ep olnud, ehk oliwad sündimise, sõjawangistuse ning mängimise läbi ikke alla langenud pärisorjad. Wabade keskelt waliti iga walla üle wanem, keda rahupäimil grahwiks, sõja ajal herzogiks kutsuti. Iseäranis suuril sõdadel nimetati kõige wahwam ning osawam herzog kuningaks. Tema sõna pidi terwe rahwas kuulma: iga waba mees pidi sõtta tulema ega tohtinud, kui mitte arguse eest surma ei tahtnud langeda, ital taganeda ega ennast wangi anda. Lahingisse mindi suure sõjakisa ning lauluga.

Kluford.

Töö.

Mänguhimu.

Seisused.

Walitus.

3. Ušu poolest oliwad wanad Germanlased looduse=auustajad. Ülemaks jumalaks loeti Wodan ehk Odin, taewa ning maa kuningas, riigi ja sõja korraspidaja. Teiste taewalistete seast peeti pitsejumal Thor

ur.

ja armujumal Freya kõige enam auu sees. Muidu arwati õhus, wees ja maa all hull alamaid jumalaid ning nägemata elulasi asuwat. Ka usuti ettekuulutusi, mis „targad naesed“ walge hobuse hirnumisest, rongalennust, õõkulli huitumisest ning käu kulkumisest ära seletasiwad. Templid ep olnud; see wasta peeti lausa taewa all pööripäiwil jumalate auuks pühi. Hinge arwati pärast furma elawat. Aga üksi lahingis langenud mehed saiwad röömutaewa, Walhallasse; kõik teised pidiwad pimedasse uduriiki, Helasse, alla minema ning röömuta aja igawust maitsema. Surnud põletati ühes sõjariistadega ära; tuhk ja lund maeti kriusikeses kalmu.

Pärast furma.

§ 92. Lääne-Gothi rahwas: Marich.

Gothi rahwas.

1. Nii pikalt kui teada, loeti Germani sugu Gothi rahwast ifka kahets: Lääne- ning Ida-Gothlasiaks. Mõlemad oliwad üheskoos tugew ning wägew rahwas, kelle walitus korra Balti merest Musta mereni ulatas, hiljemini aga idas Donni, läänes Theisji jõe rajaks sai. Olu ning hariduse poolest seisiwad nad teiste selleaegiste Germanlastega ühe wääri pääl. Kuid Wodani usu asemelle wõtsiwad nad 4. aastasaja keskul, kus piiskopp Wulfila nende seas tööd tegi ja piibli Gothi keelde tõlkus, Ariuse õpetuse järele kuulutatud (§ 88, 9) ristiusu wasta ning saiwad seeläbi katoliku Kristlaste kardetawamaiks waenlasteks.

Wulfila: † 381.

Lääne-Gothlased.

2. Lääne-Gothi rahwas elas Dnjestri ja Theisji jõe wahel. Aga kui Hunnlased (§ 98) Ida-Gothi rahwa 375 ära wõitsiwad, ei suutnud Lääne-Gothlasedgi pääletungijate wasta panna, waid taganesiwad, muist mägede, metsade ja soode warju, muist herzogi Fridigerni all üle Donau, kus keiser Valens (§ 85, 2) neile Thracia maakonnas asupaiku andis. Kuid keiser ei täitnud mitte täieste oma tõutusi; sellepärast hakkasiwad Gothlased sõdima, wõitsiwad keisri wäe ära ja teises lahingis, Adrianopoli linna juures, sai keiser ise furma. Siiski ostas järgmine keiser, Theodosius, Gothi rahwast wiimaks ära lepitada, et rahus oma seaduste ning kombete järele ülemal nimetatud maale elama jäiwad, päälegi keisrit sõdades amitada tõutasiwad.

Adrianopoli lahing: 378.

Marich.

3. Aga kaua ei suutnud sõjahimulised Gothlased rahus elada. Nii kui Theodosius suri ning neile mõni soow täitmata jäeti, walisiwad nad endille wahwa Marichi kuningaks ning riisusiwad ja põletasiwad tema kaju all terwel Greeka maal, kõiki wana aja mälestusi, kus leidsiwad, ära häwitades. Küll ruttas Lääne-Rooma keisri sõjapäälik Stilicho laastajaile wasta, aga alles Arkadia maakonnas suutis ta Gothlasi ümber piirata. Kuid osaw Marich pääsis lõkust, sai päälegi Ida-Rooma keisri asemituks ning walitsejaks Ilyria maakonnas. Sellega ep olnud

auuahne kuningas weel mitte rahul: ka Italia maad tahtis tema kätte saada. Tema tõttas, kättemaksmist ümberpiiramise eest kuulutades, oma rahwa eel üle Ida-Alpide ja sai kirdapoolsed Italia maakonnad kätte. SääI tuli talle Stilihjo wasta ja fundis teda Pollentia lahingis peatama ning werise Verona lahingi läbi taganema.

4. Wahe ajal oli Vääne-Rooma riigis mässamine tõusnud ja Stilihjo nõudis nüüd Marichi sõbrust ning abi; suurte tõustuste teel läks ta soow täide. Suba oli Marich tulemas, jääI saatsiwad Stilihjo tema wastalised jurma ja abitoojalle anti teada, et Stilihjo tõutusi ei täideta. Nüüd sai sõbrast waenlane, awitajast häwitaja. Kõige oma rahwaga tõttas Marich Põhja-Italiasse. Keiser Honorius põgenes kindlasse Ravenna linna, waenlase wasta ei läinud keegi. Wastapanekuta jõudis Gothlane Rooma wärawa ette, kus Hannibalist saadik kellegi waenlase jalg ep olnud käinud. Linnast tuliwad saadikud wälja ning kiitlesiwad Rooma rahwa ja sõjawäe hulgaga. Marich naeratas: „Mida pakkem rohi, seda kergem niita!“ Muud wastust ei antud ja sest oli argabelle Roomlastele küllalt: nad küsisiwad, mis Marich päriks, kui oma wäega linna alt ära läheks? Gothlane kostis: „Kulda 5000, hõbedat 30,000 naela, 4000 siidiülkonda, 3000 purpurirüet ja niisama palju kallid punaseks wärwitud nahku ning pääle kauba 30,000 naela pipart.“ Sedamaid tõutati nõudmist täita; ja kui kullast puudus tuli, tõsteti „Rooma wahwuse=jumala“ kuju, mis kuldne oli, oma järjelt maha ning sulatati lunastushinnaks. Nii kaugele oli Rooma linn aastal 408 pärast Kristust jõudnud! *)

5. Rooma alt ära minnes nõudis Marich keisrilt eneselle riigi ülema wäepääliku nime. Seda ei lubatud. SääI pööris Gothlane ümber ja päris Rooma wärawa ees, et linnapäälif Uttalus keisriks tõstetaks. Hirmunud Roomlased täitsiwad Gothlase käsu ja tema läks jälle eemalle. Aga kolme kuu pärast sai ta kuulda, et uus keiser tema wasta salaja tööd tegewat. Nuttu, see oli aastal 410, jõudis Marich täis wiha kolmat puhku Rooma linna ette. Seekord ei tulnud Roomlased paluma, waid tahtsiwad linna kaitseda. Aga kekköösel tegi üks Germani ori salawärawa lahti ja lastis Gothlasi sisse. Selsamal ajal jooksiwad teised tormi. Wahwus ja ära-andmine ühtlasi saiwad linna kätte. Kolm päewa anti igale ühele luba nii palju tappa ja riisuda, kui ise suutis. Kes oma wara warjas, sunniti piinateel

Marich Rooma ees.

Rooma saadik.

Marich Rooma ees.

Rooma l. korba tormiga ära mõetud: 410.

*) cf. §§ 54, 57, 59 ja iseäranis 61, 5 kestel!

tunnistama. Saaki oli nii rohkesti, et inimesed ja wulojused waewalt kõi joudsiwad ära wedada. Siiski ilmus tooruste keskelt mõni parem märk Gothlaste poolt: nad ei puutunud puhtusesse ega riisunud kirikutest mingi püha asja ning kui Petrusel kiriku altarirüüstad salaurkast üles leiti, wiidi nad suure auukartusega kirikusse tagasi.

Marich: †: 410.

6. Roomast läks Marich lõuna poole: tal oli nõuu Sikelia saare kaudu Afrikasse minna. Aga Rosenza linna juures jäi ta haigeks ning suri. Terwe rahwas leinas tema furnukeha juures ja püüdis oma auutunnistust tema wasta seeläbi awaldada, et teda iseäralikul wiisil mulda mattis: Busento jõelet kaeweti uus tee, wana jõe põhja uuristati sügaw haud, sinna fängitati kuningas oma sõjaehtes suure waranduse keskelle, müüriti hana üks kinni, saadeti jõgi oma wana koha pääle tagasi ja hukati töös olnud orjad ära, et „elades keegi wõeras hing nende wägewa kuninga puhkepaita teada ei saaks“.

Lääne-Gothi riik.

Athaulf.

Gallia.

Riigi asutus:
419.

Curich: 466—484.

Carik.

Lääne-Gothi riigi ots: 711.

7. Marichi demces Athaulf waliti siis kuningaks. See jättis Afrikasse mineku plaani katti ja sai rahuteel keisrilt omale ülema pääliku nime, päälegi keisri de abitaajaks ning Eduna-Gallia maa asupaigaks. Sinna tõttas ta kõige oma rahwaga, haris maad mässajaist ning jõudis oma wõitudega üle Pyrenäi mägede, kus mõrtsukad ta surma saatsiwad. Tema wend Ballia sõdis edasi, wõitis Wandallased ja Manlased ära ning põõdis siis Galliasse tagasi; kus ta Toloja linna oma uuele riigile päälinnaks nimetas. See jündis 419 ja jeda aastat loetakse Lääne-Gothi riigi asutuseks. Järgmiste kuningate all kaswas riik ja ulatas Curichi ajal Garonne jõest Lusitania (§ 65, 1) maani. Siis aga hakkas ta wõimus kahanema. Weel korra sai ta wägewaks, kui kuningas Reklared katoliku usku heitis ja terve Pyrenäi poolsaare oma alla wõitis. Aga sijemiste segaduste ning tülide läbi oli endine wõim lõppenud: kuningas Witiza, kes wigasid parandada püüdis, aeti troonilt ära. Wiimse Lääne-Gothi kuninga nimi oli Roderich, kelle wasta Witiza pojad Arablased appi kutsusiwad. Need tuliwad sõjapääliku Cariku all ja wõitsiwad Roderichi juures lahingis ära, mis pääle Arabia wäepäälik Musa terve maa oma alla heitis. Seega oli Lääne-Gothi riik otsas 711.

§ 93. Ida-Gothi rahwas: Theodorich.

Ida-Gothlased.

Hunnlaste all:
375.

Theodorich.

1. Ida-Gothlased elasiwad Donni ja Dnjestri jõe wahel. Hunnlased wõitsiwad nad 375 oma olla. Aga pärast Hunni riigi lõppu saiwad nad jälle wabaks ning asusiwad Donau jõe madalikkude elama, kust sagedaste Greeka riigi pääle tükisiwad, nii et neilt korra kullaga pidi rahu ostetama. Lepingu kinnitamiseks saadeti üks kuninglik wõsu, seitsmeaastane Theodorich, Konstantinopoli linna käemeheks. Sinna jäi ta oma 18. aastani ning õppis, kuninga majas elades, mõndagi tundma, mis kodu-

maal teadmata oli. Kõju jõudes sai ta, jest et isa surnud, sedamaid kuningaks. Aga mitte Pannonia madalikus, kus Gunnlaste aegsed waremed iket meele tuletasiwad ja sootnuled tõbe figitasiwad, ei tahtnud ta krooni kanda, waid Italia pinnale ihkas tema, nagu 80 aastat warem Marich, wõidulipul tungida ning jääl suurt riiki asutada. Selles ettewõtmises toetas teda päälegi Ida-Rooma keiser Zeno, kes ennast Augustuluse parandajaks pidas (cf. § 86, 2), aga parandust kätte nõuda ei suutnud, jest seeläbi lootis ta kardetawaist naabritest pääseda.

Theodorich
wõiduteel.

2. Parandusekiri kaajas, mis talle Zeno Italia kohta annud, astus Theodorich ja temaga terve Ida-Gothi rahwas teele. Suure waewaga jõuuti üle Ida-Aspide. Sää! tuli Ddoaker juure wäega wasta. Aga Aquileja ja Verona lahingis sai Gothlane täieste wõitu. Ka kolmandas lahingis ep olnud Ddoakeril õnne, nii et ta kindlasse Ravennasse pelgu läks. Senni käis Theodorich Italia otsast otsani läbi, mis talle wastapanemata alla heitis, jest et ta õiguse nimel walitsust päris. Ravenna sai tema wast kolmeaastase ümberpiiramise järele kätte, kus Ddoaker wõitja armu pääle lootes wärawad lahti tegi. Talle tõutati küll elu ja wabadust jätta, aga juba mõne päewa pärast heitis ta pidulaual kuninga käjul hinge.

Aquileja: 488.
Verona lahingis:
489.

3. Nüüd kuulutas Theodorich, kes Ravenna ja Verona päälinnaks walis, oma walitsust Italia maal kõigile poole ja nimetas ennast 'Italia kuningaks ning Gothlaste wäewalitsejaks'. Sest ajast, 493, arwatakse Ida-Gothi riigi asutust. Oligi seesinane riik Gothlastele ja Roomlastele ühetasa kasuline, jest Theodorich walitjes targaste ja õiglaselt, nii pikalt, kui riigis, kus kaks rahwast, igauks ise usu, seaduste ning kombetega, elamas, üleüldse wõimalik oli. Kõigest maast wõttis temagi kolmanda osa ning jautas oma Gothlastele, aga ta ei ajanud mitte omanikka hulkuma, waid wõttis üksi neid maid, mis pereinemeheta seisiwad, olgu et nad enne kroonu pärast, olgu et nad jõötis oliwad. Walitsemises ei muutnud ta mingi ammetit, mis enne oli olnud, ning walis enamiste Roomlaste ammetnikkudeks. Kohut mõisteti Roomlastele ja Gothlastele isepäinis, igale ühele oma sugu kohtunikkude läbi. Gothlaste üksi aga wõttis ta sõjateenistusse. Ning et nad oma sõjalist meelt mitte ei muudaks, laskis ta neid 14 leeri jauskonnas alalõpmata sõjariistade all olla. Oma alamate käekäiku püüdis ta rõowlite ära kautamise ning maanteede puhastamise läbi parandada. Ka koolide wasta ep olnud tal midagi, ehk ta küll ise kirjutasidagi ei mõistnud.

Theodorich
Italia kuningas:
493—526.

Eifemine tege-
wus.

Waa jagamine.

Waliitus.

Kool alamate
est.

Zah, õpetatud Roomlasi auustas ta väga ning andis neile kõige tähtsamad ametid kätte. Nii oli tema pääminister Kasjiodorus Roomlane.

Theodorichi
kulus nimi.

4. Terwe maa hakkas Theodorichi targa walitsuse all õitsema. Aga ka eemalle paistis tema nime auu. Ehk ta küll mitte asjata mõeka ei tarwitanud, siiski ulatas tema riik Donau jõest Wahe mereni ning Gallia idasõrwest Ungria maani. Aga tema sõna mõjus kaugemale. Germani jugu kuningatele, kes temaga abielu sidemete läbi enamieste sugulased, awaldas ta suusõnaga ehk kirjateel oma nõuu, kiitust ning laitust, otsegu isa oma poegille. Zah, „igalt maalt“, nagu üks jelleaegne kirjanik ütleb, „tulivad saadikud temale auu pakkuma ja tema sõbrust otsima ning tõiwad talle kingitusi kaasa“. Nii ilmusiwad ka ühe „Aesti rahwa“ saadikud, nagu Kasjiodorus kirjutab, Theodorichi ette ja wiisiwad talle „merewaiku“ kingituseks, „mis nende maal mere wahutawad wood kaldalle hooawat“; kuningas wõttis saadikud lahkestest wasta ning läkitas nad kingituste ja hääde soowimiste saadetusel omale maale tagasi.

Aesti saadikud.

Theodorichi
wana iga.

5. Niisugune õnnelik aeg ei kestnud aga mitte Theodorichi surmani; sest wanas eas jäi kuningas kahtlaseks oma tegemistes, usaldamatuks oma olemises ning saatis mitugi meest ilma süüta surma. Isearanis oli ta kare katoliku kiriku ning tema preefrite wasta. Tema umbusaldus kaswas, kui Roomas Juuta, Konstantinopolis Uriuse usulisi taga küsima hakati. Sellel ajal juhtus, et ühe senatori pääle kaebati, et ta Greeka keisriga salakirju wahetada. Kaebatawa eest kostis minister, õpetatud Roomlane Boethius: seda pidas Theodorich ära-andmiseks ning laskis ministri ülekuulamata, kahe waletunnistaja sõna pääle, ära hukata. Sedasama wiisi heitis Boethiuse äi Symmachus hinge, sest et ta oma wai haul filmawet walas. Aga sest saadik oli Theodorichi rahu kadunud: böd kui päewa kõikusiwad werised kujud tema silma ees ning ahwardasiwad talle lõpmata hukatust. Ta elas weel ühe aasta ja suri, oma tütar, kellele riigi jättis, manitsedes, „iialgi ülekohut teha, waid alati õigust taga nõuda“. See sündis 526. Kui wiimsed teud maha arwame, siis kandis Theodorich Suure nime õigusega.

Boethius.

Symmachus.

Theodorichi †:
526.

Iba-Gothi riik.

6. Pärast Theodorichi surma walitses tema tütar Amalasuunha, esmalt oma poja asemel, pärast ühtlasi ühe Gothlasega, kellega ta abieluse oli heitnud. See aga tahtis üks walitseda ning surmas oma abikaasa weewannis ära. Seda tajuti talle mõegaga ning tõsteti Witiges auujärjele. Tema sattus Greeka wangi, sest et jäänud kaiser (§ 99, 3) Italia maad eneselle püüdis. Siis waliti wahwa Totilas kuningaks, kes kõik kadunud linnad tagasi wõitis, kunni ta lahingis oma elu kautas.

Tema järgmine, wiimne Ida-Gothlaste kuningas Tejas wõitles kõige oma rahwaga elu ja surma pääle Greeka wäe wasta, aga sai Beswidi mäe all lahingis 553 surma, temaga juurem osa sõjamehi. Järgmisel aastal, 554, tehti Italia Greeka riigi maakonnaks. See oli Ida-Gothi riigi ots.

Ida-Gothi riigi
ots: 554.

§ 94. Bandali rahwas.

1. Bandali rahwas, ka Germani kannust mõjunud, rändas rahwa-rändamise algusel Hunnlaste ees lääne poole, püüdis teiste suguharudega üheskoos Honoriusse ajal Italiasse tungida, aga Stilicho wahwa käsi tõrjus tema tagasi, nii et ta Gallia kaudu Hispania maale läks. Bandallane oli kõigi Germanlaste seas kõige toorem, färitum ning toledam oma tegudega. Ariuse usk ep olnud ka juurt mõjunud: werejänu ning laastamise himu jäiwad enne kui pärast seksjamaks.

Bandallased.

2. Hispania pinnal sai Geiserich Bandallaste kuningaks, pärast seda, kui ta oma sugulased, kellel enam kui temal troonidigust oli, mõrtsukana hukka saatnud. Selle mehe kätte tuli Afrikast sõnum: „Tule siia ja awita mind: kaks osa maad saab sulle!“ Seda oli Afrika maawalitseja Bonifacius läkitanud, sest ta arwas eneselle riigivalitsuse poolt liiga tehtud olewat; pääminister Aetius oli teda keisri ema juures äraandjaks nimetanud, nii et teda koju kutsuti, ise aga Bonifaciusele kirjutanud, et ta mitte ärgu tulgu, sest et „hukatus teda kodus oodata“. Ning nüüd oligi Bonifacius nõuaks wõtnud mäsama hakata. Aga et tal omal seks jõudu küllalt ep olnud, hündis ta Bandallased appi, kes armjamat appihüüdmist kui seda enam tunda ei wõinud.

Geiserich.

Bonifacius.

3. Nagu rohutirtsude parw tuliwad Bandallased Geiserichi kannul, kõike, mis ette juhtus, ära häwitades, põldusid laastades, linnasid põletades, kirikuid riisudes. Katoliku preestrid piinasiwad nad iseäranis hääl meelel; niisamuti tegiwad nad nendega, kellelt warandust lootsiwad. Emade sülestki kiskusiwad nad lapsed ära ning idiwad wasta kiwi puruks. Mingi häbitöö eest nad ei taganenud. Küll kahetses nüüd Bonifacius oma tegu, aga liiga hilja. Ei suutnud ta hääga ega wäega laastajaid tagasi tõrjuda. Meelt ära heites läks ta keisri armu paluma ning sai ka; aga peä langes ta Aetiuse wasta wõideldes.

Bandallased
Afrikas.

4. Senni oliwad Bandallased Afrikas ühe linna teise järele ära wõtnud ning kümne aasta pärast, 439, langes ka päälinn Karthago. Seda päewa loetakse Bandali riigi asutuseks, mis ligi 100 aastat kõigi Wahhe mere maade wiisaks oli. Sest Geiserich ajutas juure laewawäe, kelle ta iga aasta riisuma ja häwitama wälja läkitas. Jah, ühekorra, 455, tuli ta ise juure wäega Rooma alla, sai linna kätte ja laastas, riisus, hukkas 10 päewa koguni armetumalt. Ka pärast Geiserichi surma ei paranenud lugu, kunni Greeka keisri sõjapäälif Belisarius (§ 99, 2) kolmekuise ümberpiiramise järele Karthago linna ära ning wiimse Bandali kuninga Gelimeri wangi wõttis, seega Bandali riigi lõpetas 534.

Bandali riik.

Astutus: 439.

Bandallased
Roomas: 455.

Bandali riigi
ots: 534.

§ 95. Angelfaksi rahwas.

1. Britannia saar oli Bespasianuse ajast (§ 81, 1) Rooma riigi päralt; aga kui rahwarändamise tungimisel üks maakond teise järele riigi küljest ära riisuti, ei juutnud Roomlased ka Britanniat mitte

Britannia saar.

kaemini oma läe all hoida: wäge oli kodumaal tarwis ning wiimsed legionid kutsuti tagasi. Kuid waewalt oliwad nemad ära, kui põhja poolt Kaledonia (nüüde Shoti) maalt barimata Pikti ja Skoti suguharud riisudes ja põletades Britlaste pääle tungisiwad. Need ei suutnud ise mitte wasta panna, sest et neil Rooma walitsuse ajal sõjaga mingi tegemist ep olnud, waid läkitasiwad saaditud Balti mere edelarrannas elawa Angli ja Saksi rahwa juure, kes neite mereristumisest kui südid ning wahwad mehed tutwad oliwad, ja palusiwad neid endille appi.

Angelsakid.

2. Raks omalt maalt ära aetud herzogit, Hengist ja Horfa, kuulsiwad seda palwet hääl meelel. Nad kutsusiwad nii palju Angellasi, Saksilasi ning Sütlasi oma teenistusse kui suutsiwad, ning sõudsiwad kolme pika laewaga Themse jõe suhu. Säääl puhkasiwad nad pisut saarikul, kunni teisi järele tuli ning Britlased oma mehi kogusiwad. Siis läksiwad üheskoos Pikti ja Skoti riisujate wasta ning ajasiwad nad sinna, kust tulnud, tagasi. Aga nüüd ep olnud abitoojail himu omale maale tagasi pöördä, waid nõudsiwad, sest et nemad ju selle maa isandad olewat, enestelle maad ja sõnakuulmist; ning kui seda ei lubatud, wõtsiwad wägisi.

Angelsakid kuningriigid: 449.

3. Lühikese wõitlemise järele ajutas Hengist lõuna poole Themse jõesuud esimese Angelsaksi kuningriigi 449, kellele Kent nimeks pandi. Sääält sõditi edasi ning eideldi Britlastega elu ja surma pääle. Derwelt 130 aastat wältas wõitlemine, kunni 7 kuningriiki asutatud, wõit täieste Angelsakslaste käes, Britlased ja nendeä ühes Rooma haridus ning ristiusk maalt wälja aetud oliwad*). Süff aega walitses pagana-usk ja kaasa toodud toorus wutes riikides, kunni üks munk Augustinus Kenti riigis ristiusku kuulutama ning teiste abil laiemalle lautama hakkas. Üksikud riigid aga ühendas juba ristiusu ajal kuningas Egbert üheks riigiks ning nimetas teda uue nimega Angelland; sest on praegune nimi Inglis maa saanud.

Munk Augustinus: 600.

Egbert: 827.

§ 96. Franki rahwas: Klodwig.

Franki rahwas.

1. Kõigi Germani suguharude seast, kes Rooma riigi osasid kätte saiwad, oli Franki rahwas kõige perekam, ühtlasi kõige wägewam ja sellepärast tema asutatud riik kõige kindlam omas olemises. Ennemuieste oliwad nad Rheini jõe alumises jooksukonnas elanud, pärast ennast ka Põhja-Gallia maa üle laiali lautanud. Rahwas ise oli loomu poolest tugew ja ta sõjariistad, wiskodad ning sõjanuiad, täitsiwad täieste julguse ning kawaluse käsud ära. Kuid walitsuse poolest ep olnud ühendust, sest iga suurema sugukonna üle walitses oma würist, kes isekeskes tihti tulitjesiwad, mispärast Franki rahwast wanaste palju ei kuuldud.

*) Järele jäänud Britlased põgenesiwad muist Walesi mägede pääle, kus nende järeltulijad praegu elawad, muist rändasiwad Gallia maale ning jäiwad sääl Armorika poolsaare pääle elama, mis nüüd nende järele uue nime Bretagne (l. Bretänj) sai; üks oja jäi maale tagasi ning sulas arawõitjate seka ära.

2. Aga 481 hakkas Merowingi sugukonnas würst walitsema, kes aega mööda terwe Franki rahwa oma walitsuse alla ühendas, oma wõimuse laiemaallegi lautas, päälegi kiriku ning üleüldiselle ajaloolle koguni tähtsaks sai. See mees oli 15 aastane **Klodwig**. Suur himu täitis teda oma riiki ärawõitmiste läbi laiendada. Ta waewalt 20 aastat wana tõttas ta Rooma asemiku Syagriuse wastas, kes Pariisi linna ümberkaudsel maal wiimse Rooma riigi tüükese üle, ehk küll riiki ennast enam ep olnud, weel walitses, wõitis tema Soissonsi (l. Soassongi) linna juures 486 ära ja oli korraga selle maa peremees; ning seda suurema õigusega siis, kui põgenewa Syagriuse kätte sai ning ära kägistas. Mõni aasta hiljem kostis Klodwig ühe ära hukatud Burgundia kuningas tütre, ilusa Klotilde, kes ristiusku oli, abikaasaks ja see püüdis oma meest igapidi meelitada ristimisi wastas wõtta. Aga asjata oliwad tema palwed, sest harimata sõjamees kostis: „Minu jumalad ep ole mind lahingis kordagi maha jätnud: miks peaksin mina neid maha jätma?“ Kuid asi läks pea teistite. Sõda hakkas Franki ja Allemanni rahwa wahel põlema ning Zülpiichi lahingis tuli Klodwigille kitsas kätte, sest tema wäehulgad oliwad wäsinud ja taganemas, see wastas waenlased edasi tungimas. Säääl tõstis Klodwig oma käed taewa poole ning hüüdis: „Mita mind, Jesus Kristus, keda Jumala Pojaks hüütakse, sest minu jumalad jätawad mind maha: kui sa mind selles hädas awitad, tahan ma sinu siisse uskuda!“ Uueste wõideldi, Allemanlaste herzog langes, teised taganesiwad ja terwe põhjapoolne Allemanni maa oli Klodwigi päralt.

3. Niipea kui Klotilde oma mehe tõutusest ning wõidust teadust sai, palus ta Rheimsi linna piiskopi Remigiuse kaasa ning läks wõitjalle wastas. Tema rääkis, miks ta tulnud, ja kuningas käskis piiskoppi ristiusust eneselle seletust anda. Piiskopp jutustas Adamast kunni Kristuse kannatamise ja kuningas kuuldas wagusi päält; aga kannatamise lugu kuuldes kahmas ta mõega kätte ning hüüdis: „Kahju! Oleksin mina oma Franklastega säääl olnud, küll mina neile oleksin kätte tafunud!“ Seltsamal aastal ristiti Klodwig Rheimsi linnas Remigiuse läbi Athanasiuse usutunnistuse järele (§ 88, 9) ja temaga ühtlasi 3000 ülemaat Franklast. Et ta katoliku usku heitis, oli üliwäga tähtjas, sest tema oli esimene, päälegi tähtjas Germani sugu kuningas, kes mitte Ariuse jünger ep olnud: seeläbi oli katoliku kiriku wõit, aga Ariuse usuliste ots rajatud. Seda märkas ka Rooma piiskopp ning nimetas Klodwigi auunimel „kõige kristlikumaks kuningaks“. Sellegipärast jäi

Klodwig.

Syagrius.

Soissonsi lahing:
486.

Klotilde.

Zülpiichi lahing:
486.

Klodwig ristiusku.

Klodwigi ristiusku tähtsus.

Franki kuningas oma olemise ning meele poolest niisama tooreks, kui ta enne oli, nii et mingi tee, oli see ära-andmine wõi mõrtsukatöö, talle halb küllalt ep olnud, kui ta aga oma auu-ahnust, oma riiki laiendada, tema läbi täita sai.

Klodwigi wiim-
sed päewad.

Dijoni lahing:
500.

Bouglé lahing:
509.

Klodwig sugu-
laste wasta.

Klodwigi ↑:
511.

Klodwigi järel-
tulijad.

4. Sõjahimu ei wähenenud sugugi ristiusku kuninga juurest, sest warsti wõitis ta Armorika poolsaare ära ning sundis Burgundia rahwa, kes Gallia katusõrwas elas, Dijoni (l. Dishongi) lahingi läbi omale maksu maksma. Siis aga käis ta himu Uriuse usku Lääne-Gothlaste riigi pääle ja ta kuulutas oma Franklasile: „Minu meel on wäga haige, et ketserid weel ühe osa Gallia pinna peremehed on: läki, wõtame Jumala abiga maa nende käest ära!“ Nõnda ka sündis. Bouglé (l. Buglé) lahingis sai Klodwig täieste wõitu ning löi oma käega Gothi kuninga maha. Suur osa Gothi-Gallia maast sai wõitjalle; teise osa päris Ida-Gothi kuningas Theodorich (§ 93) ning kolmas osa jäi weel Lääne-Gothlaste päralt. Sestki ep olnud talle weel mitte küllalt, waid kurja kawalusega kautas ta kõik oma sugulased ära ning wõttis nende wallad oma walitsuse alla. Ise kaebas ta salakult: „Oh mina waene! Üksina elan wõeras wõeraste keskel: ep ole üht ainust sugulast, kes mind õnnetuses awitada wõiks.“ Aga kaua ei maitšenud ta mitte oma ülekohtu wilja, sest pea jäi ta Pariisi linnas haigeks ning suri, ehk küll kõigest 45 aastat wana, 511.

5. Klodwigi riik jautati nüüd tema nelja poja kätte, nii et idapoolse osa üks oma kätte wõitis, läänepoolne kolme waele ära jaeti. Teised wennad suriwad ja üks, Chlotar I, walitses mõne aasta üksina. Siis aga jautati uueste ja koledad kodusõjad laastasiwad kaua aega maad, kus juures iseäranis kaks kuningas-emandat, lääne Fredegunde ja ida Brunhilde*) tegewad oliwad ning oma tageduse karikat wälja walasiwad. Küll ühendas Chlotar II. kõige riigi jälle, aga uute jagamiste järel jäi riik ja kuningas weel jõuetumaks (§ 104).

§ 97. Longobardi rahwas.

Longobardlased.

Alboin.

1. Saiwad Ida-Gothlased (§ 93, 2) Pannoniast lahkunud ning Theodorichi all Italiasse läinud, ajus warsti uus Germani suguharu nende asemelle. See oli Longobardi rahwas, kes mingis asjas teiste Germanlaste taga ei seisnud. Dmeti ei peetud neist mitte palju lugu, enne kui Alboin nende kuningaks sai. Seesama oli noorest east oma wahwuse läbi ümberlaudu tuttaw ja tema teud nii wägewad, et kaua aega tema nimi lauludes ning muistseis juttudes Saksa rahwa suus elas. Raabri suguharud kõige päält saiwad tema tugewat kät maitsta:

*) Mõlemist on Saksa rahwa-eposes, nimega „Nibelungen“ (§ 174 1), palju juttu.

Gepiblaste kuningas Kunimund langes lahinguväljal Alboini kae läbi. Surnud waenlase pääluust lastis ta omale joogikarika teha, aga tema tütre, ilusa Rosamunde, kosis ta omale abikaasaks.

Kunimund.

2. Kuid sest ep olnud auuahnelle kuningalle weel mitte küllalt, waid ta filmad ihtasiwad Stalia maad näha, kus ju lord Alarich ning Theodorich omale wõidupärja oliwad ära teeninud: eks tema ka nende wääriline ep olnud? Säär tuli pahandatud Greeka wäepääliku Narfese kästjalg (§ 99, 3) tema juure ning ütles: „Nõnda ütleb Narfes: mis wahite teie siin Pannonia soodes? Eks ütsewad Stalia aasjad ning wiljarikkad wäljad mitte armsamad ep ole? Tulge: ta on saada!“ See oligi Alboini soow ning sedamaid kogus ta oma Longobardlased ja pääle selle kauni osa abiwäge kofku ning hakkas 568 Stalia poole astuma. Raske teekonna järele nägiwad nad ühel hommikul mäeharjalt Põhja-Stalia lagedikku oma ees ütsewat. Nõomuga ja lahfordse jõuuga tõttasiwad nad edasi. Hirm käis nende eel, nii et keegi ei julgenud wasta panna. Üksi Pavia linn ei teinud oma wärawaid kolmel aastal lahti, nii et ümberpiiraja teda maatafa ähwardas teha. Aga kui linn nähtjapiina sunnil wõtned wõtja kätte andis ja kuningas ratsa linna sisse sõitis ning hobune wärawa pääl komistas, seletasiwad „targad“, et Sumal tema ähwarduse üle wihane on, ning kuningas munitis seeläbi nii oma meelt, et ta linnale andeks andis ja tema pääleegi Longobardi riigi päälinnaaks tõstis. Seega oli wiimne rahwarändamise läbi sündinud riik rajatud 570.

Alboin Stalias 568.

Narfese kästjalg.

Pavia saab päälinnaaks: 570.

3. Nüüd jautas Alboin kõige maa herzogiwaldadesse ning andis need laenumõisina oma wahwamatele tarwitada. Weel ep olnud ta maajagamisega ning siisemiste seadmistega walmis, kui kilbikandja temale, kuninga enese abikaasa Rosamunde käsu pääle, keda joobnult oli sündinud oma isa pääluu seest wiina jooma, unewoodil surma tõi. Tema asemelle walitud kuninga käsi ei käinud paremini ja 10 aastat ep olnudgi kuningat, kummi juured segadused herzogisid sundisiwad uut walima. See, nimega Autharis, kosis Baieri herzogi tütre Theodolinde, kes katoliku usku oli, omale abikaasaks; tema soowimise pääle wõttis kuningas Agilulf, lejeks jäänud Theodolinde teine abikaas, ning temaga terve Longobardi rahwas katoliku usu Ariuse usu asemelle wasta. Sest saadil sulas Longobardi rahwas ikka enam ja enam endise Stalia rahwaga kofku nüüdseks Stalia rahwaks. Niil ise kestis 200 aastat kummi Karli Suure päiwini, kus ta Franki rahwa walitjuse alla sattus (§ 105, 3).

Longobardi riik.

Alboini f.

Theodolinde.

Agilulf.

III. Särk: Mongoli sugu pääletungijad.

§ 98. Hunnlased: Attila.

1. Hunnlased oliwad see rahwas, kes rahwarändamise alustas, kes üleüldse rahwad liikuma pani, kes idast ilmudes ning lääne poole tungides teisi edasi suruma sundis ning seeläbi asja andis, et kõik need werised sõjad ning sõdade järel riigisutused, kellest eesjewisais lugudes räägiti, ilmale sündisiwad. Asia maalt Altai mägede poolt tulles ühendas seejmanane Mongoli sugu rahwas inetuma tegumoega tooreid tegusid ning harimata

Hunnlased.

Sunnlaste nägu. Fombeid. Kehaasuurse järele võis Hunnlasi enam väikseks kui suureks lugeda aga tüfedad olivad ta luud, tugewad tema käewarred. Lühikese lihawa kaela otsas asus liiga suur pää: karnid juuksed, wildakad silmad, tömp nina, paks tumeda karwaga nägu, lai suu ja hõre habe, kivid kõrwad ning laialised lõuapärad. Keha kattis kas rüüd või kasukas, jalgu inetud kingad, pääd karwane kübar: midagi ei wõetud enne ihu päält

Riided. kui ise mädana pudenes. Toidu tarwis ei pruukinud nad soola ega tuld: kaswad, rohjuured, metsmarjad ning sadula all pudedaks sõidetud toores liha täitis nende kõhu suwel ning talwel.

Eluase. Hooned neil ep olnudgi, waid nende pisikesed näutud hobused, kes aga ise wisad wasta pidama, olivad nende alaline elukorter: oma hobuse seljas sõi ja jõi, ostis ja müüs, pidas aru ning andis otsust, wõitles ja taganes, walwas ning magas iga Hunnlane.

Sõdimine. Sõdimine oli nende armsam töö. Suure järele kisaga tormasiwad nad waenlaste pääle, aga kulli kiirusel tagasi, et uueste taga mõjusamini wastaste pääle tungida ning neid taga-nema sundida. Gemalt olivad luuteritusega nooled ning odad, lähidalt sõdides mõegad neile sõjariistaks; armsamaks abimeheks aga peeti liing, mis nad waenlaselle kaela wiskasiwad ning talle wastahakkamise wõimatuks tegiwad.

Sunnlaste wõidud: 375.

2. Seefinane toores rahwas, keda üks selleaegne kirjanik „enam metsaliste kui inimeste jarnase“ ütleb olnud, rändas aastal 375 üle Wolga jõe, sundis Alani rahwa kaasa minema ja puutus Donni jõe kaldal Ida-Gothlastega (§ 93; 1) kokku, kes neid mitte ei suutnud tagasi tõrjuda, waid ühes Lääne-Gothi rahwa kallale läksiwad; need aga (92, 2) taganesiwad eest ära ja nüüd jäi endine Gothlaste eluase ja uute wõitude järele ka läänepoolne Pannonia maa Hunnlaste kätte.

Attila: 444

3. Pigi 70 aastat olivad juba Hunnlased, kuna nende wõimus sifemiste tülide läbi nõdraks läinud, omas uues elupaigas elanud, kui üks mees, Attila, oma mõega pääle toetades, terwe Hunni rahwa ning tema alamate kuningaks ja ülemaks wäepäälikuks sai 444. Näu poolest päris Hunnlane, aga waimu poolest jüdi ja terane, pidas Attila walitjusekeppi tugewaste käes: „ükski wastane ega süüalune ei leidnud armu tema silmas ega jäänud keegi alandlik abipaluja tema pale eel awitamata“. Se oli ta kohtumõistmises ning sõjas esimene. Päälinnaaks laskis ta omale suure puustlossi Theisfi jõe kaldalle ehitada, mis Konstantinopoli lossi wäärilise toredusega ära ehiti: siin elasiwad tema naesed, siin wõeti wõeraste riikide saadikud wasta, siin peeti juuri ning toredaid pidusid, siin ilmus Hunni toorus ja

Attila eluase.

Rooma toredus segamini. Kuningas ise aga jäi igas asjas oma wanade kombete juure: kuna teised piul kuldwaaagnalt Rooma rooga söiwad, näris tema puufauksist toorest liha ning kuna teised pillide ja pasunate hüüdmisel rõõmust õiskasiwad, jäi tema nagu aina tõsiseks, nagu istuks ta kohtujärjel.

4. Esimene suurem sõjasõit wiis Attila kaugelle Armenia maale, kus ta Persia riigist hulga saaki kaasa tõi. Siis aga tungis ta üle Donau jõe ning laastas Ida-Rooma riiki: hulk linnasid, külasid, lossisid tõusiwad tules taewa alla. Päälinngi warijes. Kolm wäge, mis talle wasta saadeti, wõideti ära. Alles tükk maad, mis lõuna poolt Donau jõe wõitjalle lubati, ja 2100 naela kulda aastas maksu suutis teda maalt wälja saata. Säääl läkitas Wandali kuningas Geiserich (§ 94, 2) talle käju, et Lääne-Rooma riigi kallale läheks ning tõutas talle teisest küljest appi tulla. Ning et Attila kosjakäik, kus ta Rooma keisri õde ja üht osa riiki omale päris, nurja läks, wõttis Hunnlaste kuningas nõuuks Lääne-Rooma riiki ära wõita.

5. Enam kui poolmiljoni sõjamehi kaapas, astus Attila kewadel 451 teele. Donau kaldalle, kust läände tungiti, ei jätud urtsikufestki: kõik häwitati ära. Rheini jõest mindi üle. Burgundia kuningas ja tema sõjamehed, kes teed tahtsiwad finni panna, kautati ära, riismed sunniti kaasa minema. Aga ka Roomas ei magatud. Ülempäälik Aetius oli suure waewaga läänepooliste Germanlastega lepingu teinud, „üheskoos harimata pääletungijate wasta minna“; kõik abiwäed läksiwad Lääne-Gothi kuninga Theodorichi lipu all Aetiusega ühes, kelle järel Rooma wäehulgad käisiwad, Hunnlasele wasta. Suurel lagedikul, mis Katalaunumi linna juures, jõudsiwad ida ja lääne wäed wastastikku kokku. Siin pidi otsus tehtama, kas Europas kristlik haridus wõi hobusesõdjate toorus pidi tulewikus walitsejaks saama. Sügisisel päewal 451 algas kuulus **Hunni lahing**. Wahwaste wõideldi mõlemil pool. Sääraniis tungiti Lääne-Gothlastele pääle, sest neid pidas Attila kõige tahtsamaks. Teised Rooma abiwäed põgenesiwad. Theodorich langes. Hunnlased õiskasiwad. Säääl tõttas langenud kuninga poeg Thorismond löwijulgusega Gothlaste ette ja hüüdis neid oma kuninga surma kätte tasuma. Nus eitlemine — Hunnlased taganesiwad. Dõ warju all ruttas Attila oma wanfriwalli taha ja laskis siin suure riida kilpideest ning sadulatest üles laduda, et ennast kõige waranduse ning naestega ära põletada, kui waenlaste keskelt wälja ei pääseks. Aga wõitjad oliwad ise nii palju mehi kautanud, et nad „palku peletatud löwit“ püüdma minna

Attila sõjad.

 Attila sõda
Lääne-Rooma
wasta: 451.

Aetius.

Theodorich.

 Katalaunumi
lahing: 451.

Thorismond.

Lahingi suurus.

ei julgenud, nii et Attila keelmata kõige oma väerüümetega Pannonia maale tagasi võis pöörduda. Lahing ise oli nii verine, et 160,000 surnut platsile jäiwad, wereoja surrukahastid alla wiis ja — nõnda räägib wana jutt — „maha löödud meeste waimud kolm päewa weriwälja kohal õhus edasi eitlesiwad.“

Hunni riigi ots.

6. Tuba teisel kewadel arwas Hunnlane oma jõuu nii kaugele toibunud olewat, et ta uueste Lääne=Rooma pääle võis minna. Seeford pööris ta Italia enese poole, jõudis üle Alpide ning häwitas Põhja=Italia linnad, nende seas Aquileja*) Pavia, Verona ära ning ruttas laastades lõuna poole. Säält tuli endisest „wahwuserikast“, müüd aga „julgusewaejast“ Rooma linnast hallpää, piiskopp Leo I., otse Hunni leeri ning wiidi Attila ette. Säält piüüdis ta paludes ja Sumala nuhtlust ähwardades, aga ka muidu targaste kõneledes endist maailma walitsejat linna päästa. Ta tõeste pööris Attila ümber. Aga wiist mitte ei mõjunud nii piiskopi palwed ning ähwardused, kui tasahiljufeste taga järele tulnud kuld ning kartus Lääne=Gothlaste ja Ida=Roomlaste eest, keda ta oli kuulnud oma wasta tulemas olewat. Siiski ähwardas ta, kui ta keisri õde abikaasaks ei saada, teine lord tugewama käega tagasi tulla. Aga juba lähemal aastal suri tema pulma ööl, kus ta sõjas langenud Burgundia kuningatütre Ildiko oli kosinud**). Suur oli hommikul Hunnlaste ehmatus, weel suurem leinamine. Surrukaha pandi siiditeltki ja ülemad Hunnlased sõitsiwad lühikeseks lõigatud juustega alalõpmata telgi ümber, täkkisiwad endid weriseks ning laulsiwad leinalugusid. Siis paniwad nad oma wägewama küniga kuld-kirstu sisse, selle hõbekirstu ning mõlemad raudkirstusje, matsiwad tema öösel maha ning hukkasiwad hauakaewajad wangid ära, et keegi Attila hauda teada ei saaks. Selle pääle lagunes Hunni riik: alla heidetud rahwad saiwad wabaks, Hunnlased ise tagasiwad Donni ja Wolga lagedikkudesse, kus nende nimi ajahoo-wusel ära kadus.

Leo I.

Attila †: 453.

Attila matus.

Hunni riigi lagunemine.

IV. Särk: Wana Ida=Rooma riik.

§ 99. Wiimne wõimus: Justinianus I.

Greeka riik rahwarändamise ajal.

I. Kuna Lääne=Rooma riigi waremil Germanlaste läbi uufi riikisid ajutati, kiratsjes Ida=Rooma riik ifka edasi.

*) Häwitatud Aquileja üle jäänud kodanikud põgenesiwad Adria mere loepoolse lahe saaritude pääle ning asusiwad sinna elama: see oli Benedigo linna ajutus.

***) Mõned arwawad, et Ildiko teda, kes oma isa ja wendade werd tahtnud kätte tasuda, surma saatnud; teised tõendawad, et rabandus tema elule otse teinud.

Uga rahupäivi tal ep olnud: väljaspoolt surusiwad teda naabruses möödaminewalt elawad rahwad Gothlastelt kunni Longobardlasteni ning tegiwad oma alaliste riisumiste ja laastamiste läbi maale palju kahju, seestpoolt rõhusiwad riiki rohiliste ja siniste parteid. Need wiimsed oliwad esialguselt teatris ning wõidumängu-platfil (§ 24, 2) mängijad, teistel rohilised, teistel sinised riided seljas; aega mööda aga sai neist kaks poliitika liiki, kes mõlemad riigi ja walitsuse, usu ning kiriku kohta kõige mõjusamat sõna tahtsiwad rääkida ning sellepärast teine teist surmani wihkasiwad. Rahwahulk — ning niisamuti riigivalitsus — käis kord sellega, kord teisega käsi käes. Ep olnudgi harwa, kus weri Konstantinopoli uulitsal jooksis ning mäsajamise suits taewa poole tõusis, mis nõtradel keisritel raske oli ära lümmatada. Wast keiser Justinus I., sündinud Dacia maa talupoeg, püüdis jälle korralist elu jalale seada, mis tema wenna-

Rohilised ja sinised.

Justinus I.

2. See, nimega **Justinianus I.**, 527—565 walitsemas, oskas kõige osawamaid mehi oma ümber koguda ning nende abil Greeka riiki, ehk küll üksi väljaspoolt, weel kord õitsewa järje pääle tõsta. Üks niisugune mees oli wahwa ja auus wäepäälif **Belisarius**. Tema abi jai keiser juba oma walitsuse algusel maitseada, kui ta elu „rohiliste“ eest mitte enam julge ep olnud, sest Belisarius jai mäsajajast wõitu ning saatis põgenenjad, umbes 30,000, cirkuses möegaga surma. Selle wõidu läbi oli teine rahutu liik ära kautatud ning riigis eneses rahu olemas, nii et keiser oma mõeka eemalle wõiduteele wõis läkitada.

Justinianus I.: 527—565.

Belisarius.

3. Kõige efitte saatis ta oma wäepäälifu Belisariusse Afrikasse, kes sääl Wandali riigi (§ 94, 4) ära wõttis, kuningaga Gelimeri wangi wõttis ning maa Ida-Rooma maakonnaks tegi. Säärane wõit äritas keisri ja weel enam tema abikaasa, endise näitemängija, auuahne Theodora südant rohkemat himustama. Ring Belisarius läkitati Italiasse Ida-Gothi riiki (§ 93, 6) ära wõitma. Juba oli Sifelia saar ja suurem osa Italiasst Gothlastilt ära wõetud, nende kuningaski wangis, kui Konstantinopolis kadendus ning keisrikojas umbusaldus hõöguma hakkas: teda kutsuti tagasi, „et ta riigi idarada Uue-Persia kuningaga Kosru I. wasta kaitsjeks“. Nurisemata kuulis auus wäeülem oma keisri käsku, ehk küll Gothlased talle oma krooni pakkusiwad, ja läks, wangi sattunud Gothi kuningat ning Theodorichi Suure warandust Sustinianuse trooni ette alandlikult maha pannes, ida maale uusi wahwaid tegusid tegema. Wahe ajal aga wõttis Gothlane Totilas Italias pea-aegu kõige maa tagasi, nii et Belisarius,

Justinianuse sõjad.

Theodora.

Kosru I.

kui ta kahe aasta pärast kätina väega ja veel kergema kätuga uueste Italiasse läkitati, wiiel aastal muud teha ei suutnud, kui järel jäänud linnasid kaitfeda; sellepärast palus ta ise luba koju tulla. Siin päästis ta weel korra riigi põhjast pääle tungiwate Bulgarlaste käest; aga sellegipärast ei pääsenud ta keisri umbusalduse alt, waid pidi mõndagi kannatama*). Belisariusse asemelle saadeti

Narses.

kõhetu, aga südi Narses juure väega Gothlaste wasta. Päälahingis langes Totilas. Ka wiimne elu ja surma pääle wõitlemine Besubi mäe all läks Narseselle õnneks: kuningas Tejas langes ja Gothlaste riismed palusiwad ning saiwad luba keelmata üle Alpide Germania maale minna, kuhu nad teiste sugulaste sekka ära julanud. Narses aga nimetati keisri poolt Italia maawalitsejaks.

4. Ka riigi sifemijis asjus oli Justinianus tegew ning weel tähtsam oli siin ta töö tulewikule, kui wälistes sõdimistes. Tema käsu pääle kogus minister Tribonianus kõik seadused, mis Rooma riigis elades oliwad antud, üheks raamatuks kokku, keda „corpus juris“ nimetati, ning see raamat on tänapäewani kohtuasjus alusmüüriks olnud. Tema tahtmisel muudeti hulk linnasid kindlusteks, teisi ilustati toredate ehitustega, kellest Sophia kirik Konstantinopolis, mis praegu kui Türgi moschee alles on. Tema soowimise sunnil soetati siidiusjid Euroopasse: faks munka, kes Hiina maal käiswad, töiwad siidiussi mune oma õõnsate keppide sees kaasa ja kui tõugud wälja roniswad, asutati neid Greeka maale. Nii ep olnud mitte enam tarwis siidi kullaga üles kaaluda. Justinianus suri 565.

Justinianuse sifemine tegewus.

Corpus juris.

Sophia kirik.

Siidiusjid Euroopas: 555.

Justinianus †: 565.

Pärastised keisrid.

5. Pärast Justinianuse surma langes Greeka riik weel halvema oleku sisse, kui enne oli olnud. Ära wõidetud maad, kõige päält Italia, kuhu Narses, sest et talt walitus ära wõeti, Longobardlased (§ 97, 2) kutsus, läksiwad kaduma, seespool wältafiwad aina alati werised tülid, kuna Nero ja Heliogabaluse sarnased (§§ 80, 4. 83, 2) mehed keisri trooni werega käite saiwad ning kautasiwad. Ise weel alalised tühised tülid usuasjus, kellest kõige rumalamadgi, kui ka kõigest rusikaga, osa wõtsiwad. Keisri Herakliuse ajal, kes ometi riiki Persialaste wasta kaitfes, tuli Sumala wits Arablaste läbi ära rifutud riigi ning rahwa pääle.

Heraklius: 610—641.

V. Särk: Semi sugu ärawõitjad.

§ 100. Arabia maa ja rahwas.

Arabia maa.

1. Pea pärast suurt uuendust, mis rahwarändamine Euroopas sünnitas, algas ka Aftias liikumine, mis säälse rahwa olu ümber muutis,

*) Siiski on tõnum, et keiser ta sildmad pääst wälja pistnud ning wana pime mees mööda Konstantinopoli uulitsaid palusest kerjanud, paludes: „Andke wäepäälikulle Belisariuselle armuandeid!“ ilma tõe põhjata luuletus.

Afrikasse ning Europassegi ulatas, üleüldise historia kohta koguni tähtjaks sai. Eikumise alguse koht oli Arabia poolsaar, mis India, Persia ning Punase mere wahel ennast laiali lautab. Muist maad oli kõrbe sarnane, täis palawat liwa ning kardetaw kahjulikkude tuulte läbi; muist aga wiljakas, rikas kallist rohtudest ning wiirikist, mista wanast ajast kaubeldi. Wiimses, mida ta „Danelikuks Arabiaks“ hüüti, oliwad linnad Medina ja Mekka.

2. Siin elas Semi sugu Arabia rahwas, kes ennast ise Ismaeli läbi Abrahami järeltulijaks tunnistas. Üks osa haris põldu; teine, suurem osa, kes endid tõsiks Ismaeli poegiks pidas, elas telkide all ja rändas karja kaswatades ning kaupa ajades paigast paika. Wiimiste järeltulijaid, kes eluwiiside poolest midagi ep ole muutnud, hüütakse tänapäew Beduinlastiks. Eoomu poolest oli Arablane üliwäga luulerikas ja tulise waimuga, aga kõhetuma kehaga. Usus auustas ta wanaste taewatahti, kellega hiljemini Egiptuslaste ja Indialaste loodusauustamist, tülati ta Suuda usku, ühendati. Üks walitsuse wiis maksis kõikide juures: sugukonna päälitub, emirid ehk scheikid, oliwad walitsuse ning kohtu asjus nende juhatajad ja ülemad.

Arabia rahwas.

§ 101. Muhamet.

1. Ei teatud palju Arablastest, kummi üks mees neid kolmele maailma jaule korraga tutwaks tegi. See oli Muhamet. Sündinud 571 Mekka linnas, jäi ta juba lapsena oma wanemist ilma ning kaswis onu hoole all üles. Täisealiks saades wõttis teda rikas kaupmehe leff Kadidsha oma teenistusse ning saatis ta killawoori ülewaataja ammetis oma kaubaga wõerille maile. Seeläbi õppis tema wõeraid rahwaid ja nende kombeid, nende usku ning eluforda tundma; sest ta oli ärksa waimuga ning agar tähele panemas ja meeles pidamas. Truu teenistuse eest pakkus talle Kadidsha oma kät ning wara ja nüüd oli Muhamet palukese murest lahti. Weel käis ta mõne aja kauba-teed ja õppis Greeka riigi maades risti- ja Suuda usku, ehk küll kõigest wäljaspidi, tundma; sääl juures wõrdeles ta mõlemaid uskusi oma rahwa usuga ning leidis wiimsje hoopis pimeduse paelus olewat. Dmeti ep olnud ristiusk, kelle põhja ta ep olnud kuulnudgi, weel vähem aru saanud ning täieste mõistnud, ega Suuda usk tema meele pärast. Ta hakkas üksikuis paikades mõtle misega oma aega wiitma, käis kõrbes ning mäekoobastes. Sa kui ta korra 40 päewa üksipäini Mekka lähidal koopas olnud, astunud ingel Gabriel tema juure ning öelnud: „Muhamet! Sina oled Sumala prohwet! Mina olen Gabriel, läkitatud sinule Sumala tahtmist ilmutama.“

Muhamet: sünd. 571.

Kadidsha.

Muhamet üksikuis.

2. Selle „inglikuulutusega“ astus Muhamet, 40 aastat wana, oma „prohweti ammetisse“. Kuid keegi, pääle Kadidsha ja paari sugulase ning orja, ei tahtnud uskuda, waid paniwad

Muhameti käärit.

feda naeruks. Muhamet tõendas küll: „Wõi pandagu wastaliste poolt päike mu paremasse ning kuu mu pahemasse kätte, siiski mina oma sõnast ei tagane!“ Aga seegi ei mõjunud. Jah

Kaaba, Meffas anuustatava tuulekiwi, ülewaataja Koreischi sugukond hakkas teda pärast onu ja Kadissha surma, kes teda jenni kaitsevad, taga kiusama ning püüdsiwad teda wiimaks hukka saata. Negfaste weel sai prohwet, nagu ta ise ütles, Gabrieli läbi, kurjast nõuust kuulda ning põgenes Meffa linnast Medina linna 622; seda põgenemist hüütakse Arabia keeli **Sedshra** ning sest aastast saadik arwawad Muhametlased oma aega *). Medinas aga wõeti teda suure auuga wasta ning „pea oli põgenejast prohwetist waimustatud wäepäälis saanud“, kes oma soldatitele hüüdis: „Keda sõna patust ei pööra, seda pöörafu mõek. Mõek on taewa wõti. Üks till werd Sumala riigi eest ära walatud, üks öö sõjariistade all oldud — ning see mõjub enam kui kahetuine palwe ja paastumine. Ning wiimsel päewal hiilgawad usklikkude haawad otsegu rubinihiwid ning lehtawad kui balsam. Kes lahingis langeb, saab paradiiß würstiks.“ Sinna juure lihas ta, et keegi saatuse eest, mis tema osaks seatud, sest et ta muutmata, põgeneda ei wõi: „Kes langema peab, see langeb, kui tema ka sada penikformat lahingist kangel on; ja keda Isand hoida tahab, see wõib julgeste otse waenlaste noolte, odade ning mõekade wahel tungida, talle ei sünni mingi wiga.“ Sāherdune tõutus ning õpetus mõjus enam, kui keegi wõis arwata. Sadadega läks ta lahingisse ning tuhanded taganesiwad. Terwe Arabia wõideti ära. Meffagi tegi oma wärawad lahti ja prohwet sõitis, walitsusekepp käes, oma armsama kameli seljas linna sisse, kust ta 8 aasta eest oli pidanud halwalt põgenema. Weel lord käis Muhamet Meffas, juba poolteistaja tuhande uskliku saadetawal: ta pühitjes Kaaba pühaks paigaks, kuhu juure iga usklik wāhemalt korra oma elu sees pidi rändama. Pea pärast seda jäi prohwet Medina linnas haigeks ning suri 632, kuna wiimsel jõuul oli hüüdnud: „Üles, kõrgemate taasaliste juure paradiiß!“ Medina moscheesse, mis ta ise ehitanud, pandi ta surelik pörm raudkiristu hingama.

3. Muhameti õpetus on koranis, ühtlasi usuoõpetuse ja seaduse raamatus, mis pärast prohwetit surma ütsikuist

Kaaba.

Sedshra: 622.

Usufõdija pal.

Muutmata
saatus.Meffa minel:
630.Muhameti †:
632.

36lam.

*) Muhametlastel on kuu-aastad, kellel 354 päewa, pruugiks. Tähe-
takse teada, mis sugune meie kalendri-aasta Muhametlaste kalendris on, siis
arwatagu 621 räägitawast meie arwust maha, jagatagu ülejääwan 32 läbi ja
arwatagu jagu endise ülejäädawa juure: leitub summa tähendab Muhametlaste
aastat. Seega on meie aasta 1879 neil aasta 1297.

tükkidest kofku seati, üles pandud. Usule eneselle on islam, see on omaksandmine, nimeks antud, tema osalistele moslim, see tähendab usklikud. Usuõpetus on pääasjus järgmine. „Üks Sumal on, Allah, ning Muhamet tema prohwet. Moses ja Kristus ning teised prohwetid on ka Sumala saadikud, aga Muhamet on kõige ülem ja wiimne prohwet. Sga usklik peab päewas wiis korda ennast pesema ning wiis korda silma Mekka poole pöördes palwet tegema, päewa tõusust weeruni igal reedil ning terwel Ramadani kuul, sest et siis Muhamet koopas paastus, paastuma ja waestele andeid jagama. Pääkohus aga on islamit tule ning mõegaga laiali lautada ning muutmata saatus ja prohweti tõutus ajasiwad iga usklikku seda käsku täitma. „Palwe saadab poolele teele Sumala juure, paastumine paradiisi ukse alla, armuanne waestele wõtab ukse lahti, aga usu eest sõdimine ning Sumala waenlaste hukkamine wiib igawese õnnistuse sisse.“ Paradiisi lastakse üksi usklikud. Kõik teised peawad igaweste põrgu walu maitsema. Muidu oliwad weel igale ühele tähele pandawad pruugid: ümberlõikamine, sealih ja wiina eest hoidmine, üks kord elul ajal Mekka linna rändamine. See wasta oli mehele lubatud, kui keegi soowis ning toita jõudis, enam kui üht naist, kõige rohkem neli, wõtta; kuningalle selle poolest piiri ei pandud.

Korani õpetus.

§ 102. Islami wäljalautamine.

1. Pärast Muhameti surma waliti tema äi Abu Bekr prohwet ajemikuks, keda auunimel khalifiks kutjuti. Tema seadis riigi korani kogumise läbi korrale ning wiis juba islami mõega abil wõerale maale. Seda tegiwad weel agaramalt järgmised khalifid Dmar ja Dsman, nii et pea suurem osa Ges-Astias ning Põhja-Afrikast Arablaste káfu all seisís, kus kõigil pool ristitähendus häwitati ning poolkuu walitsus jalale seati. Persia riik andis wõitjale efimest wilja maitseada ning nüüd ep olnud rajarahwastel julgust mastagi hakata. Greeka keiser Heraclius (§ 99, 5) ruttas, suure häälega hüüdes: „Sumalaga, Syria, wiimist korda weel!“ Syria piiridest wälja, kus Dmar wõiduteel takistamata edasi tõttas. Jerusalemlanges. Tema järel Palästina, Fönikia ja Egiptus. Persia kuningaski wõideti ära ning tema riik sai terwelt khalifi kätte. Aga juba leidis, kui prohwet wai Ali walitses, segadus ning mäs usklikkude seas maad, mis senni kestis, kui khalif surma saadeti ning Dmmatja sugukond walitsuse ohjad peusse sai. Seefinane suguwõsa tõstis Damas kuse riigi päälinnaks ning walitses wägiwaldselt. Nende wõimus lõppis Abbasi suguharu läbi, kes khalifi auu kätte saades terwe Dmmatja suguwõsa, kellest üksi Abderrahman pääsis, ära kautas ning Bagdadi linnast usklikkude oma käskusid kuulutas. Nende seast sai Harun al Raschid kõige wägewamaks; tema nimi oli nii kuulus, et weel kaua aja pärast temast muistsis juttudes teati kõnelda.

Khalifid.

Dmar:
634—644.

Ära wõidatud
maad.

Jerusaleml
all: 637.

Dmmatja sugu-
tomb: 661—750.

Abbasi suguharu.
750—1258.

Harun al Raschid:
800.

Kuid et nad wasta korani käsku mõega teadusetöö wastu ära waha-
tasiwad, kadus endine sõjaline waim thalifide kajaft, nii et nemad paljalt
nimekandjad oliwad, üks ülem ammetnik aga, nimega Emir al Dmrah,
kelle auu isalt pojale läts, kõige wõimuse omas käes hoidsiwad. Sest
saadik kui Emir al Dmrah auu Türlaste päralt jäi, oli thalifi nimi
paljas wari ning sellegi kautas kuulsa Mongoli ärawõitja Dshingis Khan
(§ 144, 1) pojapoeg ära 1258.

Türlased ammet-
nikud: 1058.

Thalifi walitusel-
ot: 1258.

Arablased Euro-
pas.

2. Ka Europa ei jäänud Muhametlastest puutumata. Juba
Dmmajja oli Konstantinopoli kätte püüdnud, aga seitsmeaastase sõdimise
järel „Greeka tule“ sunnil, mis wee allgi põles ning piirajate laewad
leefima süttas, taganema pidanud. Kuid Afrikaft läkitas jääle wäe-
päälik Musa, Witiza poegade palwe pääle (§ 92, 4), ühe osa wäge
Tariku all Hispaniasse, kes Pääne-Gothlased suures lahingis ära wõitis,
mis pääle Musa ise terwe maa alla heitis. Tah, üle Pyrenäi mägedeги
tungisiwad Arablased, aga Toursi (l. Türi) lahingis sundis neid
Franklane Karl Martel (§ 104, 2) tutwat teed tagasi minema. Kuus
aastat hiljem ei läinud nende käsi mitte paremini ning sest saadik ei
astunud enam Arablase jalj wõiduhimus üle Pyrenäi harja. Hispanias
aga ajutas Abderrahman I, kes üffina Dmmajja sugukonna surmast
pääsenud, Kordova Emiri riigi, kus tema järeltulijad, Abderrahman II
ja kõige enam Abderrahman III. wõimuse poolest tugewaks
saiwad. Hakemi I. ajal õitjes iseäranis teadus ja kunst ning jäälsed
universiteetid, kelle arw 17 olnud, oliwad nii kuulsad, et igalt
poolt õpilasi, isegi ristiusulisi, kokku woolas. Siis hakkas Emiri riik
lagunema ning tema wõimus ristiusku riigikestega sõdides (§ 144)
wähenema, kunni aega mööda Granada linnani kokku sulanud walitus
selle linna langemisega (§ 158, 1) lõppis 1492. Seega kadusiwad
Arablased Hispaniaft. Sikelia saarel ning Lõuna-Italias, mis 9. aasta-
sajal nende kätte sattunud, oli nende wõimus pea otjas.

Tariku wõit:
711.

Toursis: 732.

Kordova Emir:
756.

Hakemi I.:
961—976.

Granada lan-
gemine: 1492.

§ 103. Islami tähtsus ning mõju.

Islami tähtsus
usu poolest.

1. Nii oli islam wähem kui 200 aasta sees ennast üle terwe
Ges-Asia ja Põhja-Afrika ning ühe osa Europat laiali lautanud: juba
see on iseenejst tähtjas küllalt ning tunnistab, et tal Sumalalt üks
iseäraline tööosa maailma historias täita ära oli määratud.
Meie leiame seda määra kõige päält usu asjus: islam pidi ühelt
poolt häwitajaks witsaks, teiselt poolt edendajaks teewalmis-
tajaks olema. Häwitajaks witsaks pidi tema miljonitele nimi-risti-
rahwalle saama, kes nimetatud maailmas elasiwad: „sest et neil elu sees
oli, aga ometi mitte ei elanud, sellepärast lükati ewangeliumi
küünal, kelle walgust nad näha ei tahtnud, nende keskel ümber, et
nemad teda enam näha ei saanud, ning anti neile poolkuu kuma
walguse andjaks.“ Kõige selgemalt on seda Asia „seitsmest kogudusest“
näha, kus prohmeti ettekuulutus (Ismut. 2 ja 3) sõna sõnalt on täide
läinud. Edendajaks teewalmistajaks oli tema miljonitele paga-
natele, kes usu poolest osalt kõige madalama järje pääl seisiwad, nagu
Afrika kiwikummardajad ja Asia „kurja waimu ning nõia kartjad“:
neid ta wiis wähemalt looma auustamiselt Eooja tundmisele, hulga
jumalate orjuselt ainu Jumala teenimisele, mis usk, ehk ta küll

puuduline ja walega segatud, ometi oma hariwat wõimu, enese lipu alla kogutud tooreid teatava astmeni südame poolest harides, üles on näitanud.

2. Teisels tunneme seda määra üleüldises hariduse edendamises. Islami enese loomuse järele ei wõinud tema osaliste üleüldine haridus mitte kõrgemale kui teatava piirini tõusta: seda aga, mis tal enesel oli, andis ta, taheti ehk ei, kõigile osaks, kes Allaht Sumalaks ning Muhameti tema prohwetiks tunnistasiwad. Suurem oli ta tähtsus jeeläbi, et ta Roomlaste kombel Greeka haridust oma keele ning koolide läbi Europa rahwastelle mitmes tüüis tutvaks tegi ja ise Greeka meistrite töid arwamises, maade- ja looduse teaduses, tähetundmises ning mõttetarkuses edendas ja oma jõuuga edasi ehitas. Meie numbridgi on Arablaste läbi India rahwast meie selka jõudnud. Ka oma kunstide läbi, luuletades, hooneid ehitades ning eheteasju walmistades, oliwad nad tähtsad.

Islami tähtsus üleüldise hariduse poolest.

3. Mõlemad eelnimetatud asjad nõuawad, et islam ka poliitikas tähtjas on olnud. Seks oli talle iseäranis tugew tugi prohwetil käsus „tule ja mõega oma wõimust lautada“ kätte antud. See wõimus suutis hulga maid, kus osalt korda ep olnudgi, enese alla juruda ning teda wäljaspidi, nii kaua kui ta ise korda tundis, korralisele järjele seada, et siis seespidi oma harimise tööd ette wõtta, sest ütsti sääl mõjus tema tugewus öiete, kus teda kardeti; nii kaugel tema waimu jõud ep olnud, et ta ise enese wõimul seda täita oleks wõinud. Et ta teiselt poolt oma sõdade läbi lõpmata wiletsust nende selka sünnitas, kellega kokku puutus ehk oma alla surus, on iseenesest selge; aga nitfamuti on tõsti, et need, kes käsi oliwad rüppe panemas, nüüd nende hirmu sunnil oma maa ning riigi tugewaks ja kindlaks tegemises koguni tegewaks saiwad ja jeeläbi maa ning rahwas oma osa kasu ning õnne maitstes.

Islami tähtsus poliitika poolest.

Teine piir: Riikide kinnitamine.

I. Järk: Karli Suure aeg.

§ 104. Pipinid Franki rahwa walitsejad.

1. Sõuetumaks oliwad Merowingi sugu kuningad jäänud, nii et nad ise riigi asju tallitada ei suutnud, waid selle töö oma majawalitseja kätte jättsiwad. Niisuguse majawalitseja nimetas nit hästi idas kui läänes esiotsja kuningas ise. Hiljemini wõtsiwad Franki wõimsad, suurem sugu, selle õiguse temalt ära ning siis ei jäänud kuningalle muud kui paljas nimi: tal ep olnud muud teha, kui kord aastas „nelja härja wantriga“ Märtsi-wäljale sõtta ning jääb ennast auujärgelt rahwakogule näidata. Weel warjuwäärilisemaks läks kinga nimi, kui Sda-Franki majawalitseja Pipin teist lahingus ära wõites terve maa enese alla wõttis ning „Franki herzogi ja würsti“ nime all walitsema hakkas. Ta pärandas wõimuse oma pojale. See, nimega Karl Martel, walitjes tugewa käega, päästis maa Arablaste käest (§ 102, 2) ning latises riiki päale tungiwate Germani suguharude wasta. Tema poeg Pipin Lühike päris ammeti ja nime.

Majawalitsejad.

Pipinid.
Pipin: 687.

Pipin I, Frank-
laste kuningas:
752.

2. Pipin ep olnud „herzogi ning würsti“ nimega rahul: tema tahtis, sest et ta kuningas tööd ära toimetas, ka kuningas krooni kanda. Sellepärast läkitas ta jaadikud paapstilt küsima: „Kes on õigusega kuningas, see, kellel kuningas wõimus; wõi see, kellel kuningas nimi on?“ Paapst, keda rohked kingitused weel suuremat lootma sundiswad, kostis: „Õigusega on ifka see kuningas, kellel kuninglik wõimus käes!“ Selle pääle lutsus Pipin rahwa Soissons'i linna koku, kus teda ülemad ja alamad oma kuningaks tunnistasiwad. Sedamaid saatis maja-walitseja wiimse Merowingalase kloostriisse ning lastis eneselle Franki krooni pähä panna 752. Pea pärast seda tõttas Pipin I. Italiasse, kus ta rahutumad Longobardi kuningat karistas, tema riigist tüki maad ära wõttis ning tänuks „Petruje päranduse“ nime all paapstile kinkis: seega oli pärastise „kirikuriigi“ alus pandud. Ka kodus oli Franki kuningas surmani tegew, kus riik tema kahe poja Karli ning Karlmanni wahel ära jautati.

§ 105. Karl Suur.

Karl Suur:
768—814.

1. Weel puudus Klodwigi alustatud ning Pipini elustatud Franki riigis suurriigi wääriline seadus, kord ning osawaste ära seatud tugewaks tegew walitsemise wiis. Seda jalale seada oli. Pipini pojale osaks antud, **Karlille**, keda ajalugu õigusega **Suureks** hüüab ning kes tõeste mees on, kes otsegu „täht pimedal wõl oma ajaliste keskkel särab.“ Oma hoole läbi wagaduses ning isa mure abil sõjakunstis ja walitsemise asjus hästi kaswatatud, ühendas ta eneses rohked loomuseanded keha ja waimu poolest wäsimata usinusega ning tüdimata tööhimuga, nii et ta oma elunõuet „Lääne-Kesk-Europa rahwaid üheks kristlikuks riigiks ühendada ning kaunist korda seaduste läbi kinnitades haridust edendada“ tubliste täita suutis. Saks oligi tema aeg igapidi sünnis: wana-aegne olek oli möödas, muutmise tormid waikinud, uutes riikides, uute rahwaste seas ristiusk ja tema kaasas kõndiw haridus igal pool maad leidmas. Ehk küll suurem hull weel pimeduse paelus wangitses ning paremusele wasta sõdis, seisus ometi alus ning selle pääle wõis wägew waim oma tegewust toetada. Sinna juure tuli paapsti lahke olek Franklaste wasta ning üleüldine edasijaamise püüdmine ühest poolt, kui ka waenlaste ja wastaliste nõdrus teiselt poolt. Uja olu oli otsegu Karlille loodud.

Saksi sõda:
772—803.

Karl ainulf
walitseja: 771.

2. Franki rahwa õnneks suri Karlmann juba kolme aasta pärast ning waliti tema lastest hoolimata Karl terwe Franki riigi kuningaks 771. Siis wast wõis ta oma filmi eemalle sirutada ning lähemaid waenlasi karistama minna. Saksi ühendus, kus mitmed suguharud, kelle seast Saksilased kõige tähtsamad, koku heitnud, näitas talle kui wägew paganate riik kõige kardetawam olewat. Nende wasta läks

ta sõtta, aga 31 aastat läksivad mööda, enne kui wastapanek täieste lõppes ning ristiusk, kelle wäljalautamine üks Karli ülemaist püüdmistest oli, jäädawalt wastawõtmist leidis. Iseäranis tegew oli Saksilaste kaitsemises wahwa herzog Wittekind, kes alla jäädes põgenes, aga nii kui Franklased eemalle läinud, jälle terve rahwa sõjariistade alla kutsus. Seda tegi ta esimese sõja järel, kus Karl nende pääpaiga ära wõttis ning püha Trmensula, suure pühaks peetud puutüwi, ära häwitas; niisamuti pärast teist ja kolmat sõda, kus Paderborni riigikogul ülemad truuwust wandusiwad, teised endid hulga kaupa ristida lasksiwad. Kuid uueste tuli Karl ja jälle tõutati wõitja käskusid täita; aga et neid Slaawlaste wasta kaasa sunniti minema, äritas Wittekind teisi kodus sõjale ning sinna jäänud Franklased surmati ära. Seda kuuldes tõttas wihane Karl suure wäega wõitlejate wasta ning laskis Berdenis ühe päewaga 4500 Saksa wangi ära hukata. See weretöö käis nii Saksilaste südamest läbi, et kõik, sõjariistad käes, elu ja surma pääle sõdima hakkasiwad. Ning sõjaõnn oli esiotja nende poolt. Alles Hase jõe kaldal suutis Karl waenlaste wõimust nii pikalt lõpetada, et Wittekind ning teised temaga sõjariistad maha paniwad, truuwust tõutasiwad ning endid ristida lasksiwad. Ometi ei jäänud sõdimine mitte seisma, sest „kiriku künnes ja nekrutiwõtmine“ oli harjumata koorem, mis kanda ei tahetud, ning wast 803 wõis Karl Selzi linnas jäädawat rahu teha, kelle järele ristiusku Saksilastele Franklastega ühewääriline õigus osaks anti.

Wittekind.

Berdeni weretöö.

Selzi rahu:
803.

3. Selsamal ajal, mil Saksi ühendus oma usu ning wabaduse eest wõitles, sõdis Karl ka mitmes teises paigas ning lautas oma riigi rada põhjas ja lõunas laiali. Kõige päält kutsus teda paapst Longobardi kuningaga Desideriuse wasta, kes talt selle eest, et ta Karlmanni poegi lõunapoolse Franki riigi walitsejaks ei tahtnud wõida, Pipini kingitust ära püüdis riisuda. Hääle meelel kuulis Franklane seda palwet, seda enam, et ta Desideriuse tütrest ennast lahutades temalt ometi muud kui wihameest ei wõinud lootä. Ta tõttas üle Alpide, wõttis „Pipini kingituse“ ära ning andis ta Roomas paapstile tagasi. Desideriuse aga saatis ta kloostriisse ja pani, sest et maa Franki riigiga ühendati, Lombardia krooni oma pähä. Niisamuti hüüti teda Hispandas: Paderborni riigikogul ilmusiwad tema ette Urablaste saadikud ning palusiwad teda Abderrahmani wasta appi. Uues wõidu lootuses tegi seda Karl, wõitis maa Ebro jõeni ära ning andis ta khalifi asemikule, kui oma laenu-

Karli teise sõjab.

Longobardi sõda:
774.

Hispania sõda:
778.

Roland.

sele, Hispania rajamaa nime all tagasi. Kuid Pyrenäi mägestikust üle tulles sattus vägem päälif Roland kaitserügemendiga mägiste suguharude keskelle ning sai wahwa wõitleniise järel kõige saatjatega surma. Hiljemini karistas Karl Baieri herzogit Thassilot, kes harimata Avarlaste abil, kes Hunnlaste asemelle Pannoniasse olivad elama asunud, ennast Franki laenukohusist tahtis wabaks teha. Herzog saadeti kloostrisse, maa ühendati Franki riigiga. Siis aga tungis Karl Avarlaste kallale, wõitis nad mitmes lahingis ära, kuna nende muldkindlustest arutu palju kulda ja hõbedat leiti, ja ühendas ära wõidetud maa kui „ida rajamaa“ ehk Austeria oma riigiga. Ka Daanlaste ja Slaawlaste wasta sõdis vägem Franklane ning asutas wiimiste maale Brandenburgi rajamaa.

Baieri sõda: 788.

Avarlaste sõda: 796.

Karl Suur
Rooma keiser:
800.

4. Juba olivad kõik sõjad lõpnud, kui paapst Leo III. Karlilt kelle riik nüüd Daani rajalt Appenninuse ni ning Alandi merelt Elbe jõeni ulatas, oma wastaliste wasta abi palus. Karl tõutas ning tõttas Rooma, waigistas rahutumaid, karistas sõnakuulmatuid, tõstis Leo, keda mäsajad kloostrisse wiinud, suure auuga auujärjele tagasi. Pea ilmus paapsti tänu. Sest kui Karl jõulul 800 Petruse kirikus altari ees oli Jumalat palumas, astus paapst, ja tema järel Rooma ülemad piiskopid, ligi ning pani Karlille Rooma keisri kuldkrooni pähâ. Ta rahwas, kes hulkana koos oli, õiskas: „Elagu Karl ja wõitku alati Sumala kroonitud rahutooja Rooma keiser!“ Selle kroonimise läbi taheti Lääne-Euroopa ristirahwast „ühiseks Sumala riigiks“ maa pääl tunnistada, kus paapst waimulik, keiser ilmalik pää, aga mõlemad otsegu „kaks mõeka“ wabalt ning ühesuguse auu sees teine teist auustades rahu sees pidiwad olema ning elama.

Kroonimine.

Keisri Karli
sõjalisel toime-
tulled.

Walisus.

5. Ka riigi sisemises asjus ep olnud Karli tegewus wähem tähtjas kui wälises sõdades. Riigiwalisust parandas ta kõige päält seeläbi, et ta wanad sugukonna herzogiriigid ära kautas, riigi maakondadesse jautas ja iga maakonna üle selle pani, kes seks kõige sündsam ning osawam oli. Sedasama wiisi tegi ta alamate ammetnikkudega. Et aga siiski stin wõi sääl ülekohut ei tehtaks, laskis ta aeg ajalt ustawad saadikud ammetnikkude tegewust üle waatamas ning läbi katsumas käia, ja kus ual wõimalik, sääl oli ta oma film nägemas. Kohu asju parandas Karl sündsaid seadusi andes ning igal pool wanu rahwakombeid otsusetegemises kaitsedes, aga neid wõeriti tähenduselt ning ristirahwalle kõlbamata pruukidest puhastades. Pääle selle kaitses ta wäiksemaa pidajaid ning kergitas

Kohutpidamine.

nende eluforda, et neil mitte tarwis ep olnud endid wõimsate orjusele ära anda. Kõige waba rahwa saadikud aga ilmufiwad Mai-wäljale, kus kogu otjused keisri kätte kinnitada anti. See wasta ep olnud Karli mitte palju seiswat sõjawäge, waid wäike hulgate, mis alati tema ligidal asus, kaswas sõtta minnes seeläbi, et wana Germani wiisi järele iga waba mees, kes sõjariistu kanda suutis, ühes pidi astuma, päälegi kolme kuu pääle moona kaasa wõtma. Seda enam pidas ta hoolt oma kroonumõisade eest, ehitas sinna uusi hooneid ja uusi kirikuid ning nõudis nende walitsejailt wähemast kui asjast aru; pääle selle laskis ta sääl kõige parema wiisi järel põldu harida, soowides, et teised põllupidajad jedasama teeksiwad. Iseäranis toredaste laskis ta Rimwegeni ja Ingelheimi lossid, kus ta ise wahel seffa elamas käis, üles ehitada. Kõige rohkem aga käis tema hool, ehk ta küll ise wast mehe eas kirjutama õppinud, rahwa õpetamise pääle. Koolijid asutas ta igale poole: wähemalt iga kloostris, kui mitte iga kiriku, juures pidi kool olema, kus lugemise, kirjutamise ning usu õpetust anti; suuremate koolide tarwis kutsus ta wõerailt mailtki kõige osawamad mehed oma riiki. Ka kiriku eest ep olnud tema mure wähem: ta andis usule jumalateenistustest sagedaste osa wõttes auu ning tunnistas usuteenritelle nendega kõneledes oma lugupidamist üles; aga nõudis niisamuti, et usuõpetajad oma elu ning kombete poolest pidiwad laitmata mehed olema, sest keda tema saadikud pahalt teelt leidsiwad ning kaebust tõeks tunnistada wõisid, jellel ep olnud keisrilt armu loota. Iseäranis auustas Karl oma ümber kogutud õpetatud mehi, kelle seast Englane Alkuin kui keisri ustawam sõber ning teaduse ja kiriku asjus tähtsam nõuandja, niisamuti Franklased, Einhard kui salakirjutaja ning wäi Angilbert kui nõuandja riigiasjus, kõige tähtsamad oliwad.

6. Koduses elus oli Karl nii hästi toidu kui riiete poolest lihtkorraline. Seda enam auu ning toredust näitas ta riigikogul, suuril pühil ning wõeraste saadikute wastawõtmisel. Ta wõeraid ilmus tema ette kõigilt maadelt: Bagdadi linnastki tulidwad khalifi Harun al Raschidi saadikud (§ 102, 1) aruldaste kingitustega Macheeni linna, kus keiser kõige sagedamalt wiibis. Alwalikkudest tallitustest waba aega tarwitas keiser teadustega tutwustamiseks ehk terwise kosutamiseks; wiimseks luges ta iseäranis küttemist, kus ta hääl meelel karudega ja metsfõnnidega wõitles. Dligi tema terwis kaua tugew, kunni kurbus poegade surma üle, kellest ta enesewäärilisi mehi oli lootnud,

Sõjawägi.

Kroonumõisad.

Koolid.

Kirik.

Õpetatud mehed.

Keisri Karli wiimset elupäewad.

Ludwigi krooni-
mineKarli Suure †:
814.

tedagi pödemä fundis. Seda märgates käsķis ta oma nooremat poega Ludwigit, kui talle kirikus hulga rahwa kuuldes riigivalitseja kohused oli meele tuletanud, ise eneselle kuldkrooni pähä panna. Selle pääle ootas keiser rahulikult oma wiimist tundi, mis 814 kätte jõudis. Weel selsamal päewal wõitti tema furnukeha kalliste rohtudega ära ning maeti Aacheni doomkirikusse, ise täies keiserlikus ehtes kullaga rohķeste kaetud, kuna haud kinni müüriti ning keiserlik pitsar pääle wajutati.

§ 106. Karli Suure riigi lagunemine.

Ludwig Waga:
814—840.

Riigijagamine.

Walewäljal:
833.

1. Karli Suure poeg Ludwig I. Waga oli oma kaunist kaswatamisest hoolimata liiga wõimetu, kui et ta Franki riigi üle tarwiltselt oleks suutnud walitseeda, sest ,ennemalt oli ta kloostrifodanilikus kui kroonikandjaks sündinud. Seda märkaswad nii hästi wälised maenlased, kui ka sisemised wõimsad, würstid ning piiskopid, ja igauks püüdis omal wiisil tema nõdrusest kasu saada. Nõuandjate jutu järel kergitust lootes jautas keiser riigi oma kolme poja Lothari, Pipini ja Ludwigi wahel ära; Lothar sai suurema osa ning pidi, kuni isa elas, kaaswalitseja, hiljemini keisri nime kandma. Kuid lootus ei läinud täide: lest keiser kosis Baieri grahwi tütre Tutta kaasaks ning nõudis wanemate poegade käest teises abielus sündinud pojale Karlille üht osa riigimaid tagasi. Remad aga läksiwad, sõjariistad käes, oma isa wasta ning Lothar wõttis ta „Walewäljal“ wangi, lastis teda „kirikunuhklust“ kannatada ning käsķis kloostrimüüride taga oma tunnikest oodata. Säält päästis teda küll noorem poeg Ludwig ning tõstis ta auusärjale tagasi, aga tänu asemel jättis teda isa pärast Pipini surma päranduse osast hoopis ilma. Sellepärast kogus Ludwig wäge kofku ning läks isa wasta. Kuid enne wõitlemise algamist heitis Ludwig Waga mure koorma all hinge.

Karli Suure riigi
arajamine.Verduni leping:
843.

2. Waewalt oli isa furnud, kui Lothar I. walitsuse ohjad terwe riigi kohta peusse wõttis ning nooremaid wendi oma laenuiliskis tunnistas. Kumbgi aga ei tahtnud oma õigusi käest anda: mõel pidi otsust tegema. Ludwigi ja Karli ühendatud wäed ühelt, Lothari wäed teiselt poolt jõudsiwad Fontanetumi linna juures wastastikku kofku ning werises lahingis sunniti Lothar rahu nõudma. Kaks aastat wälitas läbirääkimine: siis tehti Verduni lepingus 843 rahu kindlaks. Selle lepingu järele jautati Karli Suure riik kolmeks iseriigiks: Lothar I. sai Italia ühes Lothringia maaga, Karlille anti Lääne Franki riik Prantsuse maa nime all, Ludwigi päralt jäiwad Ida-Franki maadonnad, mida sest saadit Saksamaaks hüüti. Iga riik oli sest ajast isepäintis olemas ning omal jõuul elamas.

II. Särk: Saksia maa.

§ 107. Riigi asutus.

Ludwig Saks-
lane: 843—876.

1. Verduni lepingu järele sai Ludwig, liitnimega Sakslane, esimeseks Saksia maa kuningaks. Ta walitses tugewa käega ning kindla waimuga: kaitstes wahwaste oma noort riiki wäliste maenlaste, Norman-

laste (§ 117) ja Slaavlaste (§ 120), wasta ning kosutas seespool maad, kirikuid ning kloostreid ajutades ja ewangeliumi wäljalautamise eest hoolt kandes. Kolm poega pärandasiwad tema riigi, aga kõige noorem, Karl Paks, sai pärast wendade warast surma nende oja eneselle; niisamuti pärandas ta hiljemini Italia (§ 115) ja Prantsuse maa (§ 110, 1), nii et kolm riiki tema sõna kuulsiwad ning keisrikroon tema pääd ehtis. Kuid kaua ei istunud Karl III. mitte keisritroonil: et ta Normanlastest laks korda raha eest rahu ostis, sellepärast wõeti mõlema riigis walitsusekapp tema käest ära.

 Karl Paks:
876—887.

 Karl III:
885—887.

2. Tema asemelle waliti Saksa maal ta wennapoeg, wahwa Kärntheni herzog Arnulf, kuningaks. Tema ajas Normanlased tagasi, käis mitu korda Italia, tuli Roomast keisrikrooniga tagasi ning kaitses riigirahastid kunni surmani wägewa käega. Aga tema poja Ludwig ajal, keda tema nooruse pärast Lapsjaks hüüti, tuli õnnetus igast küljest Saksa maa pääle: herzogid hakkasiwad igal pool elule ning igakõs püüdis kuningast hoolimata waljuna isandana walitseda, rufitawõigus wõimust, tülid tegiwad maa lagedaks, mis järele jäi, rikkusiwad Magyarlased (§ 146) oma rõõwikäikudel. Nii oli lugu, kui Ludwig Laps, temaga wiimne Karl Suure wõsu Saksa maal, hauda läks 911.

Arnulf: 887—899.

 Ludwig Laps:
899—911.

§ 108. Saksi sugu keisrid: Otto I.

1. Pärast Karli Suure suguwõsa kustumist waliti Franki grahw Konrad I. Saksa kuningaks. Iseenesest tubli mees, ei suutnud ta ometi mitte korratumat riiki kauni järje pääle saata, sest et ühelt poolt wastapanewad herzogid ning grahwid teda alati sõjariistade all pidasiwad, teiselt poolt Magyarlased oma riisumist ei unustanud. Selgeste tundis ta ära, et walitud kuningal, kui ta sõna peaks mõjuma, ju kaunis wõimus kodust oli tarwis kaasa tuua. Sellepärast andis ta surmawoodil oma wennale nõuu kuninglikud märgid oma siinamaalse waenlase, wägewa Saksa ja Thüringia herzogi Heinrichi, kätte wiia, sest saada tema kuningaks, siis wast wõida rahu riiki tulla'.

 Konrad I.:
912—918.

2. See sündis ning Saksi herzog astus kui Heinrich I. auujärjele: seega algas Saksi sugu keisrite walitus ja wälitas 919—1024. Heinrich I. oligi mees, nagu aeg nõudis: tugew keha ning erk waim ühtlasi suutsiwad lagunewat riiki ühendada ning wäliseid waenlasi eemalle peletada. Kõige päält sündis ta wõimsad, herzogid ning grahwid, osalt armu, osalt hirmu läbi sõna kuulma, wõttis siis Lothringia maa Prantslastelt ning Schleswigi maa Daanlasilt ära ja ajutas Slaavlaste wasta isemaakonna; wiimiste seffa püüdis ta ka ristiusu seemet wälja külwata. Aga tema tähtsam töö oli alles tege mata: riigi pääwaenlased, Magyarlased, käisiwad enne kui pärast iga aasta oma ratsajalkadega maad laastamas. Nende

 Heinrich I.:
919—926.

Magyarlased.

wasta ep olnud riik weel mitte tugew küllalt, sellepärast tegi Heinrich nendega 9 aasta pääle sõjariistade rahu. Seda aega tarwitas ta riigi kinnitamiseks. Tema parandas ratsawäe asutamise läbi sõjawäe seadust, kohendas kindlused tugewamaks, ehitas uusi juure, iseäranis riigi idasõrwas; ning et keegi Saks linnas elada ei tahtnud, sundis ta iga 9 mehe päält üht walli tahta asuma, kuhu päälegi kroonuaidad, mis kolmanda osa põllusaagiga täideti, ja sõja ajaks kaunis osa warjupaike ehitati. Et aga niisugusist kindlustest aega mööda linnakesed wälja kaswasiwad, nimetati nende asutajat kuningat linna-ehitajaks. Senni jõudis rahu aeg mööda ning Heinrich wiskas maksu nõudjatele kärnase koera ette, kellel saba ning kõrwad ära lõigatud, ja hüüdis: „Kes muud maksu nõuab, tulgu wõtku ise!“ Saadikud läksiwad kange ahwardamisega ära ning lugemata Magyarlaste hulgad woolasiwad, kõike, mis ees leidsiwad, ära häwitades, üle Saks maa. Aga **Merseburgi lahingis** 933, kus mõlemilt poolt suure wiha ning wahwusega wõideldi, sai Heinrich wõitu, nii et Magyarlased oma leeri kõige täiega maha jätsiwad ning rutuga koju põgenesiwad, kust nad nii pea enam tagasi ei julgenud tulla.

Merseburgi lahing: 933.

Otto I.: 936—973.

3. Pärast Heinrichi I. surma krooniti tema poeg **Otto I.**, keda ka „Suureks“ kutsutakse, riigiwürstide läbi suure auuga kuningaks 936. Kindla tahtmisega ning õiglase meelega astus ta oma isa jälgijse ning püüdis riiki sijemisis ja wäljists asjus igapidi kofutada. Aga werised wõitlemised wastikute riigiwürstide ning oma wendade wasta tegiwad ta eimesed walituseaastad kibedaks; ometi käis õnn tema kannul, nii et mäsajad, kes mitte armu ei otsinud, põgenedes surma leidsiwad. Et seeläbi mitmed würstiwallad oma walitsejast ilma jäiwad, andis ta nad oma sõpradelle ning jugulastele laenuks, sest sellel kombel lootis ta oma auujärge kõige enam kinnitawat. Nii andis tema Lothringia wäimehele Konradille, Schwabi maa poja Ludolphi walitseda, Baieri maa wenna Heinrichi kätte, kellele mäsamise andeks annud, ja oma paranduse, Saksi maa, sõbra wahwa Hermann Billungi kae alla. Seda wiisi oma wõimust toetades wõis ta riigiradade laiendamise pääle mõelda. Kõige päält läks ta ise Daanlaste wasta, kus Hermann Billung iseäranis tegew oli, asutas ära wõidetud maale mitu piiskopkonda ja sundis Poolakad (§ 121) ning Böömlased eneselle maksu maksma. Pea pärast seda sai Otto mahi Italiasse minna, et sedagi maad, ehk küll mitte Saks maa õnneks, riigiga ühendada. Seft jäl oli kuningas lapsita

Eugulased laenuksid.

Daanlaste wastas.

Otto Italias: 951.

furnud ja riigi oma noorele abikaasale pärida jätnud ning see, nimega Adelheid, hüüdis Otto omale Ivrea grahwi Berengario surumiste vastu appi. Otto läks ja Berengario pidi ennast tema alamaks tunnistama. Adelheidi aga kosis lesk kuningas ära ning sai seeläbi õiguse Lombardia krooni üle kätte. Kuid rahutumaid sõnumeid kodumaalt kuuldes nimetas tema Berengario Lombardia riigi laenuks ja nõudis ise rutuga koju. Siin votas teda pärast mässamise waigistust, mis äraoleku ajal poeg ja väimees, isa teisest abielust omale kahju kartes, põlema süttitanud, hoopis rängem wõitlemine. Sest Magyarlased tuliwad, nagu teada anti, nii suurel hulgal Saksa maa poole, kui keegi enne ep olnud näinud. „Meie hooste suud — ähwardanud nad — peawad Saksa jõed ja järwed tühjaks jooma ning nende kähjad linnad pihuks lööma!“ Kuid juba Augsburgi linna juures sai Otto neile vastu ning Lechi jõe lageidikul algas 955 werine lahing, kus õhtuni wõideldi, kummi Magyarlased põgenesiwad, nii et nad enam millalgi wõiduhimus üle Saksa raja ei tulnud. Wahe ajal oli Berengario Italias oma laenuwande ära unustanud ning igapidi oma tahtmist mööda maad ja rahwast rõhunud ega mingist noomimisest hoolinud, nii et Otto teist korda Alpidest üle pidi minema, rahutuma wüersti ammetist lahti heitma ning Lombardia krooniga oma pääd ehitma. Ka Rooma läks ta ning Petrusi kirikus pani paapst temale ja Adelheidile Rooma keisrikrooni pähä, kuna Roomlased wanduma pidiwad, tulewikus iial tema ning järgmiste keisrite tahtmata ega teadmata paapstit walida ega ammetisse seada. Wiimist wammet ei täidetud küll mitte, aga Saksa kuningad, kes alati ühtlasi Rooma keisri auu osalised oliwad, püüdsiwad tema täitmist wäewõimul tõeks teha: seeläbi algasiwad alalised „Rooma sõidud,“ mis riigile palju werd ning kulu maksis, ehk küll teiselt poolt Sakslaste filmaring kaugemal käies ning rohkem nähes laiemaks läks. Otto ifegi käis weel korra Italias, kus ta wastapanewaid Roomlasi karistas, poja Otto keisri nime pärijaks kroonida lastis ning temale, ehk küll wast pikema sõdimise järele, Greeka keisri tütre Theophano abikaasaks kosis. Koju jõudes pidas ta Quedlinburgi linnas toreda riigipäewa ära, kus kõigilt maadelt, mis tema walitsuse all, saadikud alandlikult kingitusi auujärje ette tõiwad. Aga ka mujalt riikidest, nagu Konstantinopolist ja Wene maaltki, ilmusiwad saadikud tema ette. See oli tema wiimane auupäew, sest weel seltsamal aastal, 973, suri Otto I. ning maeti Magdeburgi pääkirikusse maha.

Adelheid.

 Lechwätja lahing
955.

 Otto 2. korda
Italias.

 Otto Roomas:
962.

 Quedlinburgi
riigipäew: 973.

Otto II.:
973—983.

4. Keiser Otto II. oli küll oma isa waimu ning tahtmise, aga mitte tema õnne, pärinud, sest kõige oma walitsuse ajal ei saanud ta mahti sõjariistu käest ära panna. Esialt pidi ta rahutumaid Saksa wõimsaid tallitsema, siis Prantsuse kuningaga Lothariga sõdima, kes Lothringia maad ära tahtis wõtta, mis aga keisri südidus ära keelis; niisamuti pidi ta Italias mõegateraga Theophano kaasawara kätte nõudma. Wiimses sõjas wõideti keisri wäed nii täieste ära, et tema ise, merde hüpates ning laewale ujudes, waewalt eluga pääsis. Kuid pea pärast seda suri ta palawikku ning jättis riigi oma kolmeaastajelle pojale, Ottole III. Wähe-ealise keisri asemel walitses esialt Theophano, pärast tema surma Udelheid. Senni kaswas Otto, ema ja wanaema hoole all, keha ning waimu poolest: õpetatud Gerbert tutvustas teda kõige selleaegse teadmise, nii et ta teadustes enamiste kõigist oma ajalistest mööda jõudis. Tänuks awitas keiser, kui täisealiseks sai, tema paapsti nime alla. Otto III. ise tõttas Rooma, lastis jäl eneselle keisrikrooni päha panna ning mõtles endises maailma päälinnas suured plaanid wälja, kuida „temagi terve ristirahwa pääks ning Room tema päälinnaks wõiks saada“. Aga jäälsed mäsämised sundisiwad teda esialt Saksa maale tagasi tulema. Siit rändas ta aastal 1000, mil maailma otja kardeti, Praga linna Preislaste apostli, püha Udalberti, hana pääle palwet tegema, aga jäält jälle Acheni linna, kus tema Karli Suure haua lahti lastis wõtta, et „selle wägewa mehe luid nähes ennast suurilē tegudelle waimustada“. Ja ta läfski kindla nõuuga Italiasse, Rooma linna riigi päälinnaks teha“. Kuid enne täide minekut langes nõuu noore keisri enesega hauda. Siis waliti kadunud Ottode sugulane Heinrich II. keisriks, kelle wahwa käsi riiki wäliste waenlaste, nagu Poolakate ja Itallaste, wasta kaitstes, ning seespool „rusikadigust“ tallitsedes, toetas. Ka tema käis Roomas, kus paapst teda krooniga ehtis ning talle päälegi kulbse riigiõuna, mis sest saadik kuningate ja keisrite auumärkide hulka loetakse, maailma walitsuse täheks kätte andis. Temaga suri 1024 wiimne Saksi sugu keiser.

Otto III.:
983—1002.

Otto III. Karli
Suure haua ees:
1000.

Heinrich II.:
1002—1024.

§ 109. Franki sugu keisrid: Heinrich IV.

Konrad II.:
1024—1039.

1. Heinrichi II. surma sõnum kutsus rahwa Rheini jõe äärde kokku, kus Franki grahw Konrad II., kellega Franki sugu auujärje pääle sai ning sinna 1024—1125 jäi, keisriks waliti. Tema pidas, nagu selleaegsil rüütliel wiisiks, sõjariistade auu ülemaks kui rahulisi walitsust, käis Italias, kus Com-

bardia ning feisrikrooni pähä päris, ning ühendas, ehk küll wast mõnesuguse mõitlemise järele, omale päranduseks lubatud Burgundia riigi*) Saksa maaga. Tema poja Heinrichi III. ajal oli Saksa riik kõige wägewam ning kõige suurem, sest ta wõimus käis üle paapstigi, kelleks ta üksteise järele kolm Saksa piiskoppi walida laskis, ning kedumaal andis ja wõttis ta herzogitelt nende riigid, nii kui ta meelest hää oli; isegi Poolakad, Böömlased ning Magyarlased pidiwad talle maksu tooma. Esemiste tülide wähendamiseks tõstis ta Burgundias pruugitawa „Sumala rahu“, kelle järele kesknädala õhtust esmaspäewa hommikuni keegi mõeka ei tohtinud kätte wõtta, ka Saksa maal seaduseks. Weel oli ta täies mehe eas, kui surm teda kõige riigi kahjuks ära kutsus.

Burgundia riigi
otš: 1102.

Heinrich III.:
1039—1056.

Sumala rahu.

2. Järgmine keiser, **Heinrich IV.**, oli, kui isa suri, wast kuueaastane. Walitsuse ohjad jäiwad sellepärast esmalt ema Agnese hoolde, kummi auuahne Kölni pääpiiskopp Hanno noore kuningaga oma woli alla sai ning walitsuse enese kätte kiskus. Dmeti ei suutnud ta kaua Heinrichi oma walju ülewaatamise all hoida, sest Bremeni pääpiiskopp Adalbert wiis tema, kuna Hanno Roomas käis, enese toredasse elukohta. Siin laskis piiskopp poisikest teha, mis süda iganes himustas, ning rikkus sellel kombel tema meele ära, seda enam, et ta oma kaswandiku südamesse igapidi würstide põlgamist ning Saksi soo wihkamist püüdis istutada, sest Saksi würstid oliwad korra tema püüdmist, „Saksa maa esimeseks piiskopiks saada“, tühjaks teinud. Ja waewalt oli Heinrich 15 aastat wana, kui piiskopp teda täisealiseks tunnistas, ehk ta küll ise noore kuningaga nõuuandjaks jäi. Saksi maale Goslari linna jäädawalt elama ajudes rõhus Heinrich würstisid ja rahwast kange orjuse ning suurte maksude läbi, sest hulga sunnilosside ehitamine ning kerge-meeleline elu maksis palju kulu. Ning kui weel Saksi herzog Magnus wangi wõeti, ajas wihane rahwas kuningaga ära. Põgenejale aga ei tahtnud keegi appi tulla, kummi Harzburgi ärähawitamise juures ka kiriku ning kuningliku haua külge toorel kombel puuduti. Kuid wõidu järel arwas Heinrich endist wiisi elada tohtiwat ning hakkas nüüd Saksilasi õiete suruma. Sääli kaebati paapstile. Ja wägew Gregorius VII. (§ 127, 3) käskis Heinrichi Rooma wastutama tulla. Selle toreda nõudmise eest laskis kuningas teda Saksa piiskoppide läbi

Heinrich IV.:
1056—1106.

Hanno.

Adalbert.

Saksi sõba:
1073.

*) Burgundia riigi päralt oli sellel ajal tükk Helvetia maad ning terve fakupoolne Prantsuse maa.

ammetist lahti mõista, mis pääle Gregorius Heinrichi kirikuwande alla pani. Säääl tõutasiwad riigiwürstid, kui kuningas mitte aasta ajal wande alt lahti ei saaks, uut walida. Seda kuuldes tõttas Heinrich, kui ükski kõne ega palwe ei mõjunud, 1077 keest talwel üle Alpide, aga pidi Kanossa lossi wärawa ees, kus Gregorius seekord wõerujel oli, kolm päewa palja jalu, karune kirikunuhtluse äluise särk seljas, ootama, enne kui paapst palujalle armu kuulutas. Sellegipärast walitsiwad Saksa würstid, sest et Heinrich, nagu nad nõudnud, mitte wastutama nende kogu ette ei ilmunud, Schwabi herzogi Rudolfi wastikkuningaks, keda paapstki uue krooni saatmise läbi jelle auu sees kinnitas. Et aga Rudolf, kellel lahingis parem käsi otjast löödi, pea suri ning rahwas jeda Sumala nuhtluseks pidas, kaswas Heinrichi wägi jälle, nii et ta „Kanossa häbi karistama“ Italiasse läks, Rooma ära wõttis, Gregoriust „Inglifantsis“ ümber piiras, kust teda aga Normanlane Robert Guiskard (§ 119, 2) ära päästis, ning uue paapsti läbi ennast keisriks kroonida lastis. Kuid keisri kroongi ei toonud Heinrichile rahupäiwi: weel kahe wastikkuninga ning oma lihaste poegade wasta pidi ta wõitlema ja wiimaks murest muljutud kirikuwande all surema. Surnukehagi pidi wiis aastat pühitsemata paigas kõdunema, kuni paapst wandest wastastades luba andis teda keisrihauda matta.

Heinrich IV. Kanossas: 1077.

Rudolf wastikkuningas: 1077.

Heinrichi IV. kroonimine: 1084.

Heinrich IV. †: 1106.

Heinrich V.: 1106—1125.

Wormsi konkordant: 1122.

Lothar I.: 1126—1137.

3. Järgmine keiser Heinrich V. oli oma isa wasta wõideldes paapstiga käsi käes käinud, nüüd aga läks ta piiskopi walimises, kus mõlemad walimise õigust ainult omale nõudsiwad, temaga sedamaid tülisje. Ta wõttis paapsti wangigi ega hoolinud edespidi oma nõudmistes ähwardustest ega kirikuwandest. Wiimaks lepitati Wormsi konkordadi läbi kokku, mis järele paapst piiskopile, keda üksi keisri ehk tema saadiku ligiolemises waliti, sõrmuse ning kõwera kapi läbi waimulikud, keiser sirge kapikeste läbi ilmalikud õigused osaks pidi andma. Heinrich suri ning temaga wiimne Franki sugu keiser 1125. Saksa maa kuningaks aga waliti Saksi herzog Lothar I. (§ 134, 1).

III. Särt: Prantsuse maa.

§ 110. Karli Suure järeltulijad.

Karl II. Paljas: 842—878.

1. Verduni lepingust saadik (§ 106, 2) on Prantsuse maa jelle nime all iheriikina olemas. Ludwig'i Waga noorem poeg Karl II. Paljas oli tema esimene kuningas. Oma nõdruse pärast, miska ta Normanlasi (§ 117), kes oma laastamistega Parisini tungisiwad, raha

eeft äraminekulle meelitas, jäi ta oma rahwa meelest nii halwaks, et Ludwig Sakslane (§ 107, 1) wastapanekuta Prantsuse maa sisse wõis astuda, kust teda ainult wõimsate auuahnus tagasi ajas. Sellegipärast sai ta, kui wiimne Karli Sjure wõsu Italias juri (§ 115, 1), Nooma keisrikrooni osalijeks. Aga tema püüdmine pärast Ludwigi Sakslase surma Lothingia maad ära wõtta, läks wahwa wastapanemise pärast tühja. Ka Italias, kuhu ta paapstile Krablaste wasta appi tõttas, ei suutnud tema midagi, sest surm surus juba teel tema filmad kinni.

2. Karli II. järeltulijad kõik saatsiwad oma nõdruse läbi riigile otjata kahju: wäljaspoolt ei jõudnud nad Normanlasi, kes ühtepuhku laastades maale tungisiwad, tagasi tõrjuda, seespool ei suutnud nad wõimsate wasta, kes igakõis wäitje kuninga kombel oma walla üle walitjes, tarwiliselt wõimust awalbada. Karli II. poeg Ludwig II. Rootaja ja tema pojad ei walitsenud kaua. Ning et Ludwigi kolmas poeg, Ludwig III. Kohtlane, alles laps, walitjes tema asemel esmalt Saksja kuningas Karl Pats (§ 107, 1), hiljemini Pariisi grahw Ddo. Käitsealijeks jaades ei suutnud Kohtlane riiki muidu Normanlaste eest kaitseada, kui et ta neile Normandia poolsaare (§ 119, 1) eluasemeks andis. Tema poeg Ludwig IV. sai wast 13 aastase nõeral maal oleku järele riigi oma walitjuse alla, aga nii hästi tema kui ta poeg Lothar, kes Lothingia pärast keisri Otto II. (§ 108, 4) wõitles, ei suutnud wägiwaldiste wõimsate nõudmiste wasta panna. Ludwigi V. juri 987 wiimne Karli Sjure wõsu Prantsuse maal.

Karli II. järeltulijad.

Ludwig II. ja tema pojad.: 878—886.

Karl III.: 898—923.

Ludwig IV.: 936—954
Lothar: 954—986.

Ludwig V.: †987.

§ 111. Hugo Kapetus ja tema järeltulijad.

1. Pariisi grahw Hugo Kapetus, kelle wanaisa Ddo (§ 110, 2) riiki oli jubatanud, waliti rahwakoogul Karli suure suguwõja pärandajaks. Selle auu sees kinnitati teda waimulikluse wõimsate poolt hää meelega, sest nii hästi tema esivanemad kui ta ise oliwad kiriku eest hästi hoelt kannud, teda riisujate Normanlaste wasta kaitsevad ning rohkele kingituste läbi kaswatanud, aga ilmalikud wõimsad lassiwad teda enestega ühewääriliseks tunnistada, nii et iga wüerst omas kodus teha wõis, mis tahtis, ning üksi wäljste riikide wasta pidi ta kõikide nimel ette astuma. Seega oli Prantsuse kuningas kõigest „esimene omawääriliste seas.“ Ja Hugo lastis würestisid keelmata isekeskes tülitseada ning oma jõudu wäsitada, ise aga kinnitas ja kaswatas ta kõige päält oma wanemate pärandust, et tema pääle toetades kuninglikku wõimust wõiks kositada.

Hugo Kapetus: 987—997.

2. Kapetuse lähemad järeltulijad, Robert I., Heinrich I., Phiilipp I., käisiwad oma esivanema jälgede sees. Nende pikk iga awitas omalt poolt, et kuninga nimi, päälegi et waimulik seisus tema püüdmissi toetas, aega mööda enam maksma hakkas. See wasta oli riik „rustadõiguse“ läbi, mida pärast poole „Sumala rahugi“ palju pärandada ei suutnud, niisamuti juurema soo surumise sunnil, forratuma järje pääl. Talupojad oliwad täieste pärisorjad. Pääle selle ohkas maa kahte lorda kirikuwande ning interdikti all, sest selle kirikunõutluse ajal ei tohitud kiriku ust lahti teha, kella lüüa, last ristida, laulatada ega õnnistatud mulda matta. Kuid kuningate alandus päästis maa mõlemal forral paapsti käest. Paremaks läks lugu järgmise kuninga Ludwigi VI. ajal (§ 136, 1).

Kapetuse lähemad järeltulijad.

Robert I.: 997—1031.

Heinrich I.: 1031—1060.

Phiilipp I.: 1060—1108.

Interdikt.

IV. Järf: Inglis maa.

§ 112. Alfred Suur.

Alfred: 871—901.

1. Egberti järeltulijad (§ 95, 3) pidivad alalõpmata Normanlastega võitlema, kes aast aastalt ikka uueste maad laastasiwad, kunni kauniste kaswatatud Alfred, keda ajalugu pärast Suureks hüüdnud, walitsema sai 871. Aga temagi wõidud ei mõjunud, sest uued hulgad ilmusiwad ning sundisiwad teda wiimaks, sest et terwe riik ära oli wõetud, üht talwet ühe karjase onnis sulasena elama. Sääal olla perenaene teda korra kolde ette tule juure jätnud, et leibade järele walwaks. Aga mees lastnud, tulewate lahingite pääle mõteldes, leiwad ära kõrweda, nii et naene tõrelenud: „Küll su hambad, laisk sulane, leiwa pääle terawad on, aga järele waatamas ep ole sul filmi ega käsi!“ Kuid teisel kewadel kogus arwatud sulane oma ümber niipalju ustawaid, kui wõimalik, ning käis mülgaste tagant leerist Normanlasti tülitamas. Korra läks ta ise koguni waenlaste leeri, kuhu ta kandlilööja riides sisse pääsis, uuris ta läbi ja läbi ära ning kutsus siis kõiki sõdiwaid Inglasti oma lipu alla. Suure röömuga täideti seda ning Eddingtoni lahingis 880 sai tema Normanlastest, kelle leeri ta ära wõttis, täieste wõitu, nii et nende kuningas ristiusku heitis ning ennast Alfredi laenuliseks tunnistas. Mõne aja takka tuliwad küll Normanlasted tagasi, aga pidivad tühjalt ümber pöörma. Nüüd wast wõis Alfred rahu kaitsmises oma riigi hääd taga nõuda.

Karjase onnis.

Daani leeris.

Eddingtoni lahing: 880.

Alfredi esimene tegevus.

Maajautus.

Kohustupidamine.

Kirik ja kool.

Kutord.

2. Seesama käsi, kes 56 lahingis oli wõidelnud, wõttis rahu päiwil sule kätte ning kirjutas oma rahwalle kõige tarwilisemaid raamatuid ning seesama mees, kes sõjas alati esimene olnud, oli ka rahus esimene igal pool. Ta jautas parema korrapidamise pärast maa wäiksisse maakondadesse ning neid weel iseojadesse, nii et iga kümne waba perekonna pääle üks kümnik ammetisse seati, kes oma alla ustud meeste eest pidi wastutama. Ring sündis tema wallas kedagi kurja ja ta ei suutnud kuul ajal süüdlast kätte saada, siis pidi ta ise, kui tarwiline wabandus puudus, kahju tasuma. Sai aga kuningas kohtumõistja kuskilt waleteu päält kätte, siis sellel armu loota ep olnud. Sa pea oli maa kurjategijast nii lage, et kuldükru kautaja kuu aega hiljem oma raha säältsamast leidis, kuhu ta kukkunud. Riisamuti kandis kuningas kirikute, kloostrite ja rahwa õpetamise eest hoolt. Õpetatud mehi kutsus ta wõerailt mailt oma riiki ning lastis neid õpetuseraamatuid mu-retseda, kellest ta isegi mitu walmistas. Mitte wähem ep ol-

nud tema mure põlluharimise, käsitöö ning kauba-ajamise eest: lõhutud külad ja linnad ärkasiwad tuhast ilusamalt üles, uusi ehitati hull juure, London tõsteti päälinnaks ning laewad kandsiwad kaupa maalt maale. Ka saatis Alfred ühe laewa Wulfstani juhutamise all uusi maid üles leidma: see mees käis meiegi maal ning tema sulest on kõige wanem meie rahwa eluwiihise peegel olemas. Alfred suri 901. Tema järeltulijate päiwil hakkasiwad Normanni sugu Daanlased endist wiisi pääle tungima ega jätnud enne järele, kui maa nende alamaks sai.

Wulfstan.

Alfredi t: 901.

§ 113. Normanlased Inglise auujärjel.

1. Suba ligi sada aastat oliwad Daanlased Inglise maad laastanud ega olnud selle wasta mingi maks ega wõit mõjunud, waid mida enam anneti ehk saaki saadi, seda südimaks nad läksiwad. Et neid ka kaunis hull sinna elama ajunud ja nad oma wanu kombeid ei unustanud, loolis kuningas Ethelred sest abi, et ta kõik omas riigis elawad Daanlased ühel ainsal ööl ära hukata lastis. See oli ta enese walitsuse ots: Daani kuningas Sweno tuli nii suure hulgaga maale, et Ethelred riigi temale jättis ning ise oma rahwa seast ära põgenes. Pärast püüdis ta küll kadunud walitsust tagasi saada, aga Ethelredi poeg Kanut I. sundis teda tugewa käega taganema. See wägem ning tark würist seadis Alfredi seadused, mis unustuse sattunud, jälle jalale ning tegi ühtlasi Daanlastele ning Inglisele õigust. Aga tema poegade päiwil nõrked Daanlaste wõimus ning lõppis nende surmaga Inglise maalt koguni, kus Angelsakki sugu Eduard III. auujärje pääle astus.

Daanlased Inglise auujärjel: 1015—1042.

Daanlaste tape: 1002.

Kanut I.: 1016—1035.

Eduard III.: 1042—1066.

Normanlased Inglise kroonil: 1066—1154.

2. Weel Eduardi III. walitsuse ajal, kellel lapsi ep olnud, tingis Normandia (§ 110, 2) herzog Wilhelm tema lähemalt sugulaselt Inglise walitsuse eneselle. Aga kui kuningas suri, ei peetud endisest mahategemisest maikugi lugu, nii et Wilhelm, sõjariistad käes, wõtma läks, mis hääga ei antud. Suure wäega Inglise rannas maale astudes kukkus ta maha ning, et sõjamehed seda õnnetuse täheks ei loeks, hüüdis ta kähku: „Kinni sind hoian, minu Inglise maa!“ Ja pea wõitis tema Hastingsi lahingis 1066 oma wastase ära, kes ise surma sai ja terve Inglise maa wõitja kätte jättis. Sebamaid lastis wõidurikas Wilhelm I. uusi alamaid oma walju kät tunda: wägisi asutati laenuwalitsus endise wiisi asemelle, suurepõllumehilt wõeti, sest et nad wasta tõrkusiwad, nende maad ära ning anneti Normanlastele, Prantsuse keel tõsteti riigi- ning kohtukeeleks. Uue keelega sulas endine Angelsakki keel nüüd jeks Inglise keeleks eega mööda kofku. Wilhelmi I. järeltulijatel oli osalt omal, osalt Prantsuse maal alati sõdimist, kunni Stephani I. 1154 tema suguwõsa ära kustus. Siis sai Plantageneta sugukond Inglise krooni alla (§ 137).

Hastingsi lahing: 1066.

Inglise keel.

V. Särk: Põuna-Euroopa riigid.

§ 114. Pyrenäi poolsaar.

1. Pyrenäi poolsaarel sai 8. aastajaja algusel ristiusku Gothlaste ärawõitmise läbi (§ 92, 6. 102, 2) islam walitsema. Dmeti ei kadunud

Ristiusk islam ajal.

ristiusl maalt mitte täieste, sest üks osa Kristlasi põgenes Põhja-Hispania mägede pääle ning wõitles säält suure julgusega ning wahwusega mōerausulistest wasta, kunni üffitud salgad endid ühendasiwad ja Leoni riigi asutasiwad. Selle kōrma ajus 10. aastajal teine ristiusku riik Kastilia maa nime all elule ja mõlemad hoidsiwad Arablasted ning islami enestest hoollega eemal.

2. Mõlemad riigid üendas „Hispania rajamaa“ (§ 105, 3) asemelle sündinud Navarra maa würst Sancho, keda sellepärast liig-ninega „Suuremaks“ hüüti. Aga riigi nõdruseks jautas ta maa oma nelja poja wabel ära, nii et Arablastele riisumine koguni kerge oli, kunni wäikesed wallad kahels, Kastilia ja Aragonia riigiks, uueste ühendati. Ja oligi ühendust tarwis, sest maa-abue Marokko kuningas Jusuf tult Africast Hispaniasse, wõitis säälsed Arablasted ära ning oleks ristiusku riikidega sedajama teinud, kui mitte säälsed kuningad oma rüütlite wahwuse läbi, kelle seast Sid kõige kuulsam, teda tagasi minema ep oleks sündinud. Nii oli islami wõimus Hispania pinnal ühte puhku wähenemas (§ 138).

§ 115. Appenninuse pooljaar.

1. Berduni lepingu järele (§ 106, 2) sai Stalia maa Ludwig Waga wanema poja, Lothari I, kae alla, kes tema üle kui keiser pidi walitsema. Aga Lothar läks pea südameunnistuse sunnil kloorisise ning jautas riigi oma kolme poja wabel ära, kelle seast kõige wanem, Ludwig II, keisri nime kandis. Aga nooremad wenedad juriwad waräti ja Prantsuse ning Saksa onud pärisiwad põhjapoolsed maad enestelle, nii et keisrille Stalia üffi surmani osaks jäi.

2. Pärast Ludwig II. surma oli Stalia mitu sada aastat alaliseks tülidõunaks ning wõitlemisepaigaks: oma würstid ja Saksa kuningad, sagedaste ka paapst ja Prantsuse kuningas, püüdsiwad säält, igauks rahwa kulu pääl, oma wõimust edendada, walitjust laiendada ning kaju kaswatada. Ega olnudgi kahju, mis seeläbi maale ning päädletungijatele sündis, mitte wäike; isearanis rängaste maitseiwad seda Saksa kuningad, kelle paremad päewad ning wõimsamad wäed keisrikrooni püüdes Stalia pinnale jäiwad. Ei paranenud lugu enne, kui iseriigid, osalt würsti, osalt waba walitjuse all, asutati ning maa wälisest waenust hingas-tada sai (§ 139).

§ 116. Balkani pooljaar.

1. Wäljaspoolt jäi Greeka riik nõdraks Arablaste wõitude läbi, kes Geraktuse ajast pääle (§ 99, 5) dega mõõda kõik Asia ja Afrika maakonnad ära wõtsiwad, jeespool ei lõpnud werised riid ega kadunud tühised kiriklitud tülid. Wiimiste juure ajus 8. aastajal weel kuulus Konstantinopoli pilditüli, mis enam kui sada aastat karedaste kestis ning riigile ja keisrille palju kahju tõi. Tüli algaja oli keiser Leo III. Tema kääkis, sest „et õpetamata rahwas kujusid jumalaks pidawat, kõik pildid kui ebausju edendajad kirikust ära wiia.“ Kõrsu kannul ilmusiwad kaks liiki, pildipalujad ja pildipurustajad, kes lõpnata wihaselt teine teist taga kuusasiwad. Ei mõjunud järgmisegi keisri Konstantinuse V. waljus, kes pildiõpru armuta surma ja wangi saatis. Sedajama tegi tema poeg, kelle abikaaja Irene

Leoni riik: 792.

Kastilia riik: 938.

Sancho Suurem
1003—1035.

Sid †: 1099.

Karli Suure sugu-
wõija: 843—875.Stalia ristijõda-
denn.

Leo III: 740.

Irene: 800.

aga, kui pärast mehe surma walitsejaks sai, pildid kirikutesse tagasi wiia kästis, kuni mõnesuguste segaduste järele keiserlik lest Theodora, kes oma noore poja nimel walitses, Konstantinopoli iynodi läbi maaltitud piltide auustamist õige usu ojalistele kohujeks tegi. Ning kui patriarch Photius Rooma paapsti Nikolausega tüliise läts, lahkus ju Greeka kirik Rooma kirikust, ehk küll täieline lahkumine kaheks kirikuks wast paar sada aastat hiljem awalikult kuulutati.

Piltide auustamine lubatud: 850.

Photius: 866.
Greeka ja Rooma kirik lahkus: 1054.

2. Sisemisest ja wälisest nõdrusest hoolimata kestis Greeka riit weel edasi. Pärast Theodora ja tema poja surma sai Basiliuse I. Makedonia sugukond auujärje pääle ning jäi sinna ligi kakssada aastat. Ja mitte riigi kahjuks, sest mõnedki keiserid oliwad wahwad pääle tungiwaid waenlasi riigiradadelt tagasi tõrjumas, kuna teised seaduste ehk kirjatõde läbi oma tähtsust üles tunnistanud. Michael III. oli selle sugukonna wiimne liige ning tema järel sai Komnenuse suguwõsa Greeka troonile (§ 140).

Greeka riit 9.—12. aastajani.

VI. Särk: Normanlased.

§ 117. Normanlane ja tema olu.

1. Praeguses Rootsi ja Daani riigis elas wanast ajast wägew Normanni rahwas, keda nende terve olu Germanlasteks tunnistas. Nagu Germanlanegi (§ 91), armastas Normanlane kangeste wabadust, nõudis sõjategusid taga, ei läbenud ühe koha pääl paigal seista; niisamuti oliwad keel, usk ja elukombed mõlemil ligisugulased.

Normanlane.

2. Sõda ja riisumine oli Normanlastele ainus auus töö: põlluharimine, karjakaswatamine, kauba-ajamine oli nende meelest naeste ning orjade asi. Mehe ülem püüdmine oli wõidurikas surm lahingis; hiiski oskas ta luuletustest suurt lugu pidada ning neid, kes oma laulude läbi esimanemate tegusid tulewalle põlwele kuulutatiwad, rohkel mõedul auustada. Nii elas igamees omas maatõnnas, kelle üle wanem ehk „kuningas“ walitses; niisuguse wõimus seisis „riigipäewa“ üleswaatamise all, kellest iga waba mees osa wõttis. Sääls alustati ka sõda ning wõeti riisumise nõuu ette: kuningas pidi ülem päälil ning igal pool esimene olema.

Normanlaste eluwiis.

3. Oma wäikeste sõudelaewadega oliwad Normanlased kõigile rannamaile witsjaks. Aktiste ilmusiwad nemad, laastasiwad, hukkasiwad, mis ette juhtus, ja niisama ruttu oliwad nad läinud, et karistamisest rääkivad ei wõinud. Lääne-, Põhja- ja Atlandi mererannad ning nendesse woolamate jõgede kaldad teadsiwad mõndagi leinalugu laulda. Lisati ju Prantsuse maal litania palwelle, mis igal pühapäewal kirikus ära loeti, juure: „Ning Normanlaste häwitamise eest — hoia meid armas Issand Jumal!“

Normanlaste sõjategub.

§ 118. Normanlaste asutused põhjas.

1. Üksikute Normanlaste waldade ühendamise läbi sündisiwad aega mööda Rootsi, Norra ja Daani riik ilmale, mis kõik kolm 9. aastajaja algusest meie ajani on kestnud. Kõige wanemad Rootsi kuningad oliwad alles paganad, kuni Olav Sülekuningas ristiusu wasta wõttis, mis juba „põhja apostel“ Anskar oli kuulutanud; aga

Rootsi maa.

Olav: 1000.

üks osa rahvast ei lahkunud Ddini usust, vaid nõudsiwad ning saiwad kuningalt luba, põhjapoolses riigiosas oma jumalaid teenida, kuna ristiusulised ühes kuningaga lõunapoolsesse maakonda elama asusiwad. Seda wiisi kestis lugu, kunni kuningas Ynge wäärjumala teenistuse hoopis ära keelis.

2. Norra maal, kust kõige jüdimad mererööwliid wõjusiwad, ühendas Harald Kenajuus kõit wallad üheks kuningriigiks, kuna need, kes lõna kuulda ei tahtnud, maalt wälja rändasiwad ning mõnesuguste laastamiste järel Europas Normanlaste walitsust (§ 119) asustasiwad. Harald'i poeg Hakon II. Hää oli juba ristiusku, kuna rahwas kirikut ega tema teenreid oma keskes ei sallinud. Wast Olav II suutis ristiusule omas riigis jäädawalt maad anda. Pärast tema surma sattus maa lühikeajaks Daanlaste woli alla, aga pääsis pea. Kauniste seaduste kaitsemises kofus maa ja rahwas harjus aega mööda korrast finni pidama.

3. Daani maa wanem kuningas oli Gorm Wana; tema järgmine Harald Sinihammas pidi keisri Otto I. käsu pääle ennast ristida lastma. Harald'i poeg Sweno wõitis Inglis maa ära ning tema poeg Kanut I. walitses Daani, Norra ja Inglis maa üle, kandis kõige kolme riigi eest ühte wiisi hoolt ja oli kirikute ehitamise läbi ristiusu wäljalautajatele tähtsaks abiks. Aga pärast tema poegade surma kurnasiwad segadused riiki, kunni Kanuti õepoja Sweno läbi Estritsoni sugukond auujärjele sai (§ 141).

4. Ka Iislandi saar leiti Norra-Normanlaste läbi üles ning asutati sinna iseriik, mis pärast poole ristiusku heitis ning kauniste õitses. Käisiwad ju nende laewad tutwad ja tundmata mered läbi ning jõudsiwad Gröön'i maa rannani, kust nende asutused Põhja-Ameerikani ulatanud. Ka sellepärast on Iislandi riik tähtjas, et sääl Põhja-Germanlaste usuõpetus, kogutud Edda laulus, on alal hoitud.

§ 119. Normanlaste asutused lõunas.

Normanlaste
Prantsuse maal.

1. Normanlaste walitsusest Inglis maa üle sai juba ülemal (§ 113) räägitud ning nende tegemisest Wene maal annetakse alamal (§ 122) otsust. Nimetatud wähemalt (§ 110, 2) on nende minek Prantsuse maale, kus nad Karli Kõhtlase ajal põhjapoolsaare Normandia omale eluasemeks saiwad. Selles ajal walitses nende üle südi Kollo, kes senni Kõhtlase riiki rõhus, kui see talle ülemal nimetatud maakonna ja Bretagne laenuriigiks kätte jättis. Siis lastis Normanlane, nagu maha tehtud, ennast ristida ning harjutas kui ristiusku herzog Roberti I. nime all oma alamad kõigist riisumistest taganema, nii et kuldkeed kolm aastat puutumata tammeoksal rippusiwad. Niisamuti edendas ta oma rahwa seas põlluharimist, Prantsuse keele õppimist ning ristiusu wäljalautamist. Wõtsiwadgi Normanlaste agaraste haridust wasta, nii et juba teine põlw Prantslastega pea ühewääriline oli. Kuid oma emakeele wahetasiwad nad aega mööda Prantsuse keele wasta ümber.

Normanlaste
Italias: 1086.

2. Küll lahkus Normanlastilt wana toorus, aga loomus ei lahkunud. Rit läks, nagu hiljemini (§ 113, 2) Inglis maale, üks osa Normanlasti Tankredi juhatusel all Italia maale ning asus sääl Tarento linna elama. Tankredi pojad lautasiwad oma walitsust laie-

malle, kummi Robert Guiskard wahwuse ning kawaluse läbi suurema osa Eöuna-Italiast oma kätte sai. Tema nimetas ennast Apulia ja Kalabria herzogiks ning tunnistas paapsti enese ülemaks walitsejaks. Edepidi kaswas riik ühte puhku, kummi Roger II. paapsti luaga ennast Neapoli ning Sikelia kuningaks nimetas.

VII. Särk: Slaawlased.

§ 120. Slaawlane ja tema olu.

1. Reiktaja algusest saadik oli Ida-Euroopas suur Slaawi rahwas ennast laialti lautanud: läänes kummi Germanlasteni, põhjas Soomlasteni, lõunas külaaste rändawate suguharudeni. Rahwas ise langes wanast ajast mitmesse iserahwasse ning suguharusse, kellel igal ühel ise keelemurre, ise wiisid, ise olugi osaks oliwad, ehk küll üleüldine iseloomus neidgi teistest rahwastest lahutas. Reha poolest kestmine, aga tugewate liikmetega, kannatas Slaawlane kahjuta külma ja kuuma, nälga ning jänu; waimu poolest oli ta agar aru saamas, aga läbemata tegemas, loomult färitu, aga iffe all tuim; ümber-täimises lahke, rõõmus ja laulurikas, aga wõeraste wasta uhke oma rahwuse pääle.

2. Koos elasiwad Slaawlased külades, pärast poole ka linnades; harisiwad põldu, püüdsiwad kalu, soetasiwad mesipuid, aga ütsi oma tarwis. Mehed palju töösse ei puutunud: kõik jäeti naeste ja orjade hooleks. Muud kui wäiksel mõedul kauba-ajamine oli ju wanast saadik meeste meele järele. Raesterahwast peeti üleüldse wähe lugu. Päälegi oli mehel luba mitu naist wõtta, kummi ristiusk selles asjas parandust tõi.

3. Kõigi Slaawlaste seas oli pääle pärisorjade kaks pääseisust: suurem jugu, kellest pärast mõisnikuseisus mõjus ning waba talurahwas, kes aega mööda suuremale seisufelle maksu hakkas maksma, kummi wiimaks orjus priituse põgenema fundis. Suurema soo seast waliti esiotsa igas sugukonnas kõige wanem seisuse liige terve suguharu wanemaks, kelle asemelle pärast würst astus. Wanema ehk würstiga ühes pidas rahwakogu, kellest kõik wabad mehed osa wõtsiwad, tähtsais asjus nõuu. Aga pärastijel ajal, kui suurwürstid ehk kuningad, kelle wõimus kõikide teiste würstide üle ulatas, walitsema saiwad, kutsuti rahwakogu paljalt filmakirjaks kofku; suurwürstiks waliti ifka kõige wanem würstliku sugukonna liige. See wiis, niisamuti kui teine kombe, et iga isa oma riigi ehk walla kõigi poegade wahel ära jautas, sünnitas lõpmata waenu ning weremalamist, ega lõpnud segadused enne, kui üks mees terve riigi üle walitsema sai ning seda oma wanema poja kätte pärandas.

4. Usu poolest oliwad wanad Slaawlased looduse-austajad. Ülemaks jumalaks peeti taewajumal Perun, kes müristas ning wälku löi, wihma andis ning kuitwa tõi. Tema kõrwal oli päifeisjumal Dajhboag kõige tähtsam. Muudu auustati weel pääle hulga hääde jumalate ka tagedaid jumalaid, kelle wiha häda ajal mõnikord inimese-ohwriga lepitada püüeti. Neäralikku papiseisust oli üksi mõnel suguharul. Ka usuti elu pärast surma, kuna surnukehääd ära põletati ning tuhk krusidiega matusepaikadesse maeti.

Slaawlane.

Storf.

Seisuf.

Walitus.

Wirst.

us.

§ 121. Poolakad.

Poolakad.

1. Kõigist Slaawi suguharudest iseäranis rääkida ei sünni mitte, sest et nad aga möödaminewalt üleüldise e ajaloosse puutunud, kus neid omal kohal isegi nimetatakse: siin tuleb aga kahest Slaawi rahvast, Poolakatest ja Wenelastest, kes kõige tähtsamad, laiemalt kõnelda. Esimene neist, Poola rahwas, elas 5. aastajaja lõpust Oderi ja Dnjepri jõe wahel, iga sugufond oma wanema all, kuni 9. aastajajal Pjast würstiks waliti, miska Poola riik alustatud oli.

Pjast: 840.

Poola riik.

Mieczislaw I.:
966.Boleslaw I.
992—1026.

2. Pjasti järeltulijad walitsesiwad kaua aega. Nende seast pidi Mieczislaw I. keisri Otto I. ülema walitsust wasta wõtma, mis Saksa kuningaid edespidigi Poolakalt maksu nõudma ajas; see wasta jai ta oma maale ning rahwale jäädawalt tähtsaks, et ta ennast Rooma katoliku usku ristida lastis ja elawalt sedajama oma alamatele joowis. Tema poeg Boleslaw I. Wahwa tegi ennast Saksa walitsuse alt wabaks, kaswatas riiki oma wõtude läbi, nii et ta Lääne merest Donau jõeni ulatas, ning kinnitas teda sõjawäe parandamise ning kirikute asutamise läbi; eneselle lastis ta kuningakrooni pähä panna. Tema järeltulijate ajal oli maa küll enamiste Saksa walitsusest waba, aga ssemised segadused kui ka talurahwa ränk orjus ei lafinaud riiki hästi edeneda. Ometi seisis maa kuni Wladislawi I. surmani ühe mehe käe all, mis poolest hiljemini lugu teiseks läks (§ 143).

Wladislaw I.:
† 1102.

§ 122. Wene riigi asutus.

Wenelased.

1. Slaawi sugu Wenelased elasiwad praegusel Wene maal, kus nende elukohad keskaja esimesel poolel Ilmeni ja Peipsi järwelt Dnjepri ning Dnjestri jõeni ulatasiwad. Rahwas langes mitmesse suguharusse, kes wabalt, igauks oma wanema all, elasiwad ning endid jahist ja kalapüügist, karjataswatamisest ning põlluharimisest toitnwad. Nad armastasiwad oma ifamaad, ehk ta küll oma kliima ja looduse poolest kaunis kare oli, pidasiwad wabadust kalliks, oliwad sõjas wahwad, rahus ning ümberkäämises lahked. Nende usk oli, nagu teistelgi Slaawlastel, looduse-austamine.

Wene riigi asutus:
862.

2. Rahupäiwi Wene suguharud ei tunnud: kui nad ise ühteist ei surunud, tungiswad wälised waenlased pääle. Nii tuliwad Normanlased (§ 117), keda siin Waräglasteks hüüti, 9. aastajaja keskelt, wõitsiwad Ilmeni järwe ümberkaudsed Slaawlased ära ning paniwad neile maksu pääle. Pärast küll aeti surujad minema, aga ssemised tülid tegiwad maa ometi nii nõdraks, et lootust ep olnud edespidigi wäliseid pääletungijaid tagasi tõrjuda. Selle kahju parandamiseks wõitsiwad Rowgorodi Slaawlased ning mõned teised suguwõsad nõuaks, eneste üle üht würsti walida, kes maad waenlaste wasta faitsta suudaks. Aga et omalt maalt tarwilist meest ei leitud, läkitati saadikud Normanlastelt walitsejat nõudma. Ning Rusji

Rowgoroblaste
nõuu.

sugukonna juure jõudes ütlesivad, nagu ajakirjutaja Nestor kõneleb, Slaawlaste saadikud: „Meie maa on suur ja rikas, aga korda ep ole mitte temas; et tulge tänna, olge würaatiks ning walitsejaks meie üle!“ Selle kutsumise pääle astus Rusi würst **Rurik** oma kabe wenna ning sõjameestega teele, jõudis Slaawlaste maale, wöttis ta oma walitsuse alla ning asus ise Nowgorodi, wennad Sineus Bjelosereki, Truwor Tšboraki linna elama. See oli **Wene riigi asutus 862***).

Rurik:
862—879.

3. Pea suriwad wennad ning Rurik lantäs oma walitsuse nende päranduse ning teiste wabade suguharude üle, nii et riik Peipsi järwelt Wolga jõe keskjooksuni ulatas. Pärast tema surma sai, sest et poeg Igor alles wäike oli, Ruriku sugulane Dleg würstiks, walitses wägewa käega, laiendas riigi radasid, wöttis Kiewi linna, kus Normanlased Askold ja Dir ka ühe riigi asutanud, kawaluse läbi ära ning tõstis ta Wene riigi päälinnaks; jäält sõitis ta lotjade pääl suure wäega Konstantinopoli linna alla, kust alles suure maksu ja tähtjate kaubaõiguste eest tagasi pööris. Pea selle järele suri ta ning nüüd wäst hakkas Igor ise walitsema. Tema käis tihti sõjateed, aga õnne tal ep olnud: waewalt suutis ta Türgi sugu harimata Petscheneglasi riigiradadest eemal ning rahutumaid suguharusid sõnakuulmises hoida. Konstantinopolis käik läks ka Greeklaste wahwuse ja tormi läbi tühja ning ta ise langes sõnakuulmata Drewljänlaste läbi. Tema surma tasus leff Olga, kes noore poja asemel walitses, sõnakuulmatuile, nende linna ära põletades ning neid endid allahetmisele sundides, kibedaste kätte. Pääle selle muretjes Olga riigi sisetise korra eest: jautas maakonnad wähemaisse osadesse, kinnitas maksu suuruse ära, ehitas linnasid ning parandas maanteid. Ka tema silm nägi Konstantinopoli ilu, aga rahumöttel: Olga laskis ennast jäält ristida. Kodus andis ta walitsuse ohjad poja Swätoslawi kätte, kes ema noomimistest ning palwetest hoolimata esivanemate usust kinni pidas, sest ei ristiusst sõjamehele mitte ei kõlbada. Oligi tema elu alaline sõda: Kasarlaste maa wöttis ta Donni, ühe Slaami suguharu Oka ja Bulgarlaste maa Donau jõe kaldal enese alla. Wiimiste maale tahtis ta elamagi jääda,

Stimelid Wene
würstid.

Dleg: 879—912.

Igor: 912—945.

Olga: 945—957.

Swätoslaw:
957—972.

*) Walitsewa Rusi suguharu järele hüüti maad hiljemini Rossjaks, Rusi maaks: nii nimetawad Wene maad tänini Wenelased ise ning kõik Pääne-Euroopa rahwad. Meie aga hüüame ühtlasi Soomlastega neid Slaami sugu Wene rahwa järele, kes wanaste meie naabruses elanud, Wenelasteks: nõnda seletab Dr. Weške.

aga Petscheneglaste pärast, kes tema äraoleku ajal Kiewi pääle tungisiwad, pidi ta poolikult wõiduteelt tagasi tulema; ning kui ta uueste Bulgariasse läks, sundis Greeka keiser Johannes Tzimiskes teda rahu tegema, kus juures ta wõidetud maad tagasi pidi andma. Koju minnes langes ta Petscheneglaste wasta wõideldes, kuna riik tema kolme poja wahel ära jautati.

§ 123. Ristiusk ning riigiseadus Wene maal: Wladimir I. ja Jaroslaw I.

Wladimir I.
972—1015.

1. Riigijautamises sai Kiew Jaroslawi I. kätte, kuna Dleg Drewljanlaste maa ning Wladimir I., keda hiljemini Pühaks hüüeti, Nowgorodi linna üle pidi walitsema. Aga Jaroslaw tahtis wõimuse ainult omale saada, saatis Dlegi surma ning sundis Wladimiri Normanlaste juure põgenema. Säält aga tuli tema abiwäega tagasi, wõttis Nowgorodi ära, wõitis Düüna jõe kaldalle asutatud Polozki riigi, surmas würsti ning kosis tema tütre ära. Siis läks ta Kiewi wasta, sai ta kätte ning mõistis Jaroslawi surma. Seda wiisi oli terve Wene riik tema käes, aga sestki ep olnud küllalt, sest ta sõdis weel mitu aastat ning pani rajarahwad maksu alla.

Jaroslawi †:
980.

Ristiusk Wene-
maal: 988.

2. Hoopis tähtsam kui sõdadel on Wladimir oma ning ühtlasi terve Wene maa ristiusu wastawõtmise läbi. Oli küll ennegi ristiusulisi Wene maal olnud, sest ju Igori päiwil ehitati Kiewisse esimene kirik ning Olga ajal kaswas Kristlaste hulgate kauniste. Nüüd aga, kus Wladimir usu-
muutmisest rääkima hakkas, ilmusiwad tema ette Greeka ja Rooma, Juuda ja Muhameti usulised ning igauks kiitis oma usku kõige paremaks. Würst kuulas nende kõned ära, käskis Juudalisi ning Muhametlasi koju minna, aga Greeklaste ja Roomlaste juure tõutas ta saadikuid läkitada. See sündis ning tagasitulistad kiitsiwad Greeka usku kõige paremaks, 'sest saälne jumalateenistus olla kõige ilusam.' Nüüd oli Wladimiri nõuu kindel, Konstantinopolist uut usku wasta wõtta. Selle-
pärast läkitas ta Hermoni linnast, mis ta parajaste Greeklaste käest ära wõtnud, saadikud keisrite juure — sest seekord walitsesi-
wad kaks wenda korraga — ning nõudis nende õde Annat*) ene-
selle abikaasaks; aga ühtlasi palus ta preestrid saata, et nad teda ning ta rahwast ristiksivad. Seda nõudmist täitsiwad keisrid ning ühe päewaga ristiti ning laulatati Wladimir Her-
sonis 988, kuna terve sõjawägi ning würsti pojad tõrkumata

Herfon.

Anna.

Ristimine.

*) Anna õde Theophano oli Saksa keisri Otto II. abikaasa.

pühitsetud wette astusiwad. Kiewiſſe tagaſi jõudes laſkis Wladimir ſedamaid pääjumala Peruni kjuju hobuſeſabasſe ſiduda ning Dnjeperi jõkke wedada. Rahwalle aga, kes oma würſti tegemiſt ehmatuſega päält waatas, anneti fange käſt „hallipäaga raugaſt imewa lapſeni Dnjeperi kaldalle kofku tulla“. Kohfudes, aga tõrkumata täideti würſti käſt. „Suured ja tugewad pidiwad jõkke astuma ning wähemaid ja nõdremaid kätel kandma, kunni patriarch Michael wet õnniſtas ning riſtimise sõnad ära luges.“ Carnaſel kombel tehti ka teiſtes linnades; ükſi Nowgorodis pidi mõet kāsule appi wõetama.

Peruni kjuju.

Rahwa riſtmine.

3. Riſtimijeſt ſaadik oli Wladimir otſegu ümber muudetud: ta ſai korraga maa-ahneſt würſtiſt, jumalafartliſuſ walitſejaks, ſelle ülem hool oma rahwa parema ihuliſu ning waimuliſu kääkaigu pääle kās. Seks aſutas ta kooliſid, ehitas kirikuid ja laſkis pühakirja laiali lautada; ſelle oliwad 9. aataſajal kaks munk, Kyrillus ja Methodius, Slavonia keelde tõlkinud, mis Wenelaſed ſellel ajal mõiſtiwad, nüüd aga ainult kui kiriku-keelt pruugitakse. Riſtamuti muretſes tema waeste eeft ning laſkis nõtradelle ja haigetelle oma warandufeſt toidufſt jagada. Aga et ta riigi oma hulga poegade wahle ära jautas, algas päraſt tema ſurma Swätopolki I. ahnuſe päraſt wendade keſkel werine sõda, mis mitu aastat maad ja rahwaſt kurnas.

 Wladimiri wiim-
ſed elupaewad.

 Kyrillus ja
Methodius.

4. Waſt Jaroslaw I. ſuutis Normanlaſte ning Nowgorodlaſte abiga, kus ta iſa tahtmiſt mõõda juba mõnda aega oli würſtiſt olnud, Swätopolki põgenema ajada ning terwet riiki oma walitſuſe alla ühendades korda uuete jalale ſeada, niſtamuti wälifeid waenlaſi, kes ſegaduſe ajal mitu maakonda ära wõtnud, sõnakuulmiſe ſundida. Nowgorodlaſtele aga kinkis ta antud abi eeft ſuured eesõigufeſt oſaks, mis läbi linn edes-pidi kuulſaks ja rikkaks kaubalinnaks edenes (§ 165). Muidu kandis Jaroslaw iga pidi riigi parema korra eeft hoolt. Tühjadefſe maanurkadeſe aſutas ta teiſteſt paikadeſt inimeſi elama, ehitas neile külaſid ning aſutas linnafiſid, nende ſeas Surjewi Gma- ja Jaroslawi linna Wolga jõe kaldalle. Tema kāsju pääle kirjutati tarwiſiſi raamatuid Greeka keeleſt Slavonia keelde, ehitati kirikuid, aſutati kooliſid. Kõige tähtſam töö oli aga tema ſeaduſeraamat, mis „Wene õigufeſt“ hüüetakſe; ſääl ſeeks oli iga ſüü ſuurus ning nuhtluſ ära määratud, mis rahaga ära taſuti. Ka oma ajaliste Europa kroonikandjate ſilmas maſſis Jaroslaw palju: ſeda tunniſtab tema ju ſeeläbi, et wiee kuninga ja Greeka keiſeriga kui wäi, kälſi ning äi lähidalt ſugulane oli. Enne ſurma jautas temagi maa oma poegade

 Jaroslaw I.:
1015—1054.

Surjew: 1080.

Ruſſiſaja prawda.

wahel ära, aga wanem poeg pidi kõikide ülemwalitseja ning kohutundistja olema ja teised tema sõna otsegu isa sõna kuulma'. Niisugune jautamise wiis jäi edespidi ühte puhku pruugitawaks.

§ 124. Jaguwürstid Wene maal.

Jaguwürstid.

1. Jaroslawi ajal oli Wene maa wiimist forda ühe mehe walitsuse all: edespidi lagunes ta suurde hulka isearalikkudesse riikidesse, riigid riigikestesse, riigikesed waldadesse. See tuli sest, et suuruwürst riigi oma poegade wahel ära jautas, pojad jälle igauks enese osa oma poegille jagasiwad ning nende järeltulijad sedasama tegiwad. Niisuguse riigi walitsejat kutsuti jaguwürstiks. Et aga jaguwürstid tihti üks teiega tülitseiwad, oli riik seespidi kehwa järje pääl ning wäliste waenlaste wasta koguni nõrk. Et jõudnud suuruwürsti, eht ta küll õiguse poolest teiste ülemwalitseja oli, riiki tarwilisel kombel tugewaks teha, sest jagedaste ei kuulnud jaguwürstid sõna; wahest oli ta isegi mõne niisugusega sõjas, kes ka suuruwürstiks (§ 120, 3) saada tahtis!

Jaroslawi järeltulijad.

2. Säherdune lugu algas juba Jaroslawi poja Isjaslawi I. ajal. Tema oli kui wanem poeg Kiewi ning Nowgorodi osaks jaanud, aga wennad ajasiwad tema päälinnast minema, kuhu ta wast pärast oma pääwaenlase surma tagasi wõis pöörduda. Sääll ootas teda uus waenlane wärawa taga: Petscheneglaste (§ 122, 3) asemelle oli üks sarnane rahwasugu, nimega Polowzlased, Wolga ja Pruti jõe wahela ilmunud, kus nad oma telkide ning karjadega ümber hulkusiwad ning wäsimata Wene radadelt riisumas käisiwad. Tema wend Wsewolod I. suutis ennast ainult oma poja Wladimiri (3) wahuse läbi auujärjel hoida ning tema onu Swätopolk II. pidi kaua jaguwürstidega wõitlema, kes enestelle suuruwürsti wasta Polowzlased appi kutsusiwad, kunni Ejubetschi würstikogul igauhe õigus ära määrati.

Isjaslaw I.: 1054—1078.

Wsewolod I.: 1078—1093.

Swätopolk II.: 1093—1113.

Ejubetschi konna: 1097.

Wladimir II.: 1113—1125.

3. Wast Wladimir II. Monomachi, keda tema wahwad teud Polowzlasti karistades suuruwürsti nime alla saatsiwad, seadis wägema käega korra jälle jalale. Tema kaswatas oma sugukonna wõimust, walitjes targaste, oli waga ja õiglane igamehe wasta, wali wastikulle. Kunni tema elas, wiibis rahu Wene radadel, sest wälised ning sisemised waenlased kartsiwad ühetasa tema wahedat mõeta. Ka kirjutas ta oma poegille õpetuskirja, mis tänapäewani tema auujast meelest ning alalhest tegewusest tunnistust annab. Seda rahutum oli lastu järgmistele suuruwürstide ajal: Mstislaw I., Jaropolk II., Wsewolod II., Isjaslaw II. pidiwad järgi mõõda wõitlemisega trooni pääle astuma, wõitlemise läbi tema õigusi kaitsema, wõideldes auuahneid jaguwürstisid eemalle tõrjuma. Kõigis wõitlemistes aga walati Kiewi ning Nowgorodi pärast kõige enam werd, sest kelle käes need linnad oliwad, seda wast loeti suuruwürstiks.

Mstislaw I. kunni Isjaslaw II.: 1125—1154.

Juri I.: 1154—1157.

Andrei: 1157—1174.

4. Kohalt paremad päewad algasiwad Monomachi noorema poja Juri I. Dolgoruki, kes Moskwa linnale aluse pani, ning tema poja Andrei Bogoljubski walitsuse ajal. Wiimisel oli koguni nõuu jaguwürstide walitjust Wene maalt lõpetada ning ainuwalitjust alustada, aga wastapanek oli suurem kui tema wõimul. Ringi et tema Kiewit ära wõttes palju mehi kantanud, tõstis ta oma päriswallas seiswa

Wladimiri linna riigi paalinnaš. Salhamas elasiwad ning walit-
sešiwad ka järgmised juurmurštid, Michail I., Bšewolod III. ja
Zuri II. Wiimse paivil iluusiwad ju Mongollased Wene maale
(§ 144).

Michail.
1174—1176.
Bšewolod III.
1176—1212.
Zuri II.
1212—1238.

Liija: Waimuwald.

§ 125. Kunst ja teadus.

1. Kunšti ja teadust, nagu Greeklaste ning Roomlaste juu-
rest, ei wõi Europast leškaja esimeselt poolelt mitte otsida. Oliwad ju
mõlemad wast algamas, koif alles lapse kingades ning üleüldise hariduse
kohta, ehk küll omal ajal tähtjas, liiga wähe tähelepanemise wääriline.
Kõige waimu elu alustaja ning elustaja aga oli kirik: piiskopid, preešt-
rid, mungad oliwad ainjad teadulemehed ja floostrimuuride taga oli
kunštide kodu. Ning kunštide eest kanneti hastt hoolt, sest et tema jun-
nitusi kirikueheteks ning jumalateenistuse kaunistuseks tarwitati. Mušji-
kalle pani Italia munk Guido de Arezzo nootide ülesleidmise läbi
tugewa aluse, luulet kojutasiwad waimulikud laulud ning ehituskunst
edenes kirikute ehitamise läbi. Koif kolm kunšti aga seišiwad sellel ajal
Muhametlaste seas kõrgema järje pääl; luule iseäranis on sääl
jadawaid mälestusi järele jätnud: Persia lauliku Firdusi „Kuninga-
raamat“ ei karda ajahammast.

Kunst.

2. Niijamuti hoiet teadused waimuliku seisuse läbi alal: tema
käes oliwad wana aja waimuwara riismed, rahwarändamise tormidest
floostrimuuride warju pääsenud kirjad, ning selle wara-aida woti, La-
dina ja osalt ka Greeka keel; seega oli iga pstatud mees selle
seisuse liige. Kuid niijuguste meeste teaduseto oli enam wana
omandamine kui uue ettetoomine, seegi uffipidisel kombel. Niij-
samuti idanes aja lugu waimuliku hoole all: piiskopid ja mungad kir-
jutasiwad „ajaraamatu wiisil“ uffikute rahwaste, riikide ja inimeste lu-
gusid, mis üffi nii pifalt tähtjad on, kui nad meile sellest ajast jonu-
meid toowad. Tahtjamat toimetati teadustes Muhametlaste seas
(§ 103, 2), kus mottetark Avicenna oma kirjade läbi kõige tähtsam on.

Teadus.

**Teine osa: Rahwaste wottlemine
usu pärast.**

Esimene piir: Kiriku wõimus riikide ufe.

I. Jart: Kiriku liigwoimus.

§ 126. Kristliku kiriku kašwamine leškaja algusest.

1. Rahjulised tuuled puhusiwad leškaja algusel läbi Kristuse kiriku:
rahwarändamise tormid ja ristirahwa leigus ühtlasi šifemiste segadus-
tega puudsiwad tema alust koituma ning tema nurgakiwi lõhkema panna.
Oli ju kirik sellel ajal otse kahets lõhutud: Athanasiuse digest usust pi-
dasiwad küll suurem osa Ida-Roomlasti ning osalt Laane-Rooma riigi

Kristluse leškaja
algusel.

riismeid kinni, aga Ariuse õpetus, mis ju Nikäa kirikukogul oli waleks tunnistatud (§ 88, 9), leidis Germanlaste seas, selle kätte hiljemini ilmalik wõimus enamiste läks, ohtraSte maad, nii et wõit wiimse kätte näitas minewat. Kuid wägewa Klodwigi katoliku usku heitmine (§ 96, 3), nagu õiget kirikliku, apostlite pääle toetawat ning ewangeliumist juurduwat, usku nimetati, tähendas Ariuse õpetuse allajäämist ette; ning tõeste wõtsiwad Germanlased aega mööda, oliwad nad fetserid wõi paganad, katoliku usu wasta. Seega oli wägewa Rooma piiskopi Gregoriuse I. ajal kirik jälle ühiseks saanud ning jäi seks, kuni hiljemini tülid Rooma piiskoppide ning Greeka keisrite wahel katoliku kiriku kaheks, Greeka ja Rooma kirikuks lahutasiwad (§ 116, 1), kes edespäi igauks isepäinis edenesiwad ja kasvasiwad ning mõlemad tänapäewani on kestnud.

Gregorius I.
600.

Ristiusu wälja-
loutamine tejs-
ajal.

2. Kõigist talistustest hoolimata aga oli kirik ühte puhku kasvawanud. Ehk küll ristirahwa usuleiguse karistuseks islam 7. aastajajast saadik Aasia, Afrikas, osalt Euroopaski (§ 102) ewangeliumi künla ümber lükkas ning risti asemelle poolkuu tornide otja pani, sellegipärast ei jäänud ristikogudus mitte wäiksemaks, sest, mis lõunas mõel riisus, seda sai põhjas sõna tagasi, ehk küll siingi hiljemini hirm armule appi tõttas. Pääle Franklaste ning põõrnud Ariuse usuliste oli katoliku usk Inglis maale elama asunud ja jäälsed armu kuulutajad läksiwad Sakja maale, asutasiwad sinna mitmesse kohta kloostrid ja kirikud ning loutasiwad säält sõna läbi Sumala tundmist laiati. Kõige tegewam niisugusist armu kuulutajast oli Irlane Bonifacius, nii et teda „Saklaste apostlik“ hüüeti. Ta kui Karli Suure päiwil Saksi suguharu oma wanemate usust hääga ei taganenud, sunniti neid mõegatera läbi ristimist wasta wõtma (§ 105, 2). Ka Slaawlaste hakati 9. aastajajal rahuteel armuõpetust kuulutama ning 10. aastajajal wõtsiwad Poolakad Roomlastelt (§ 121, 2), Wenelased Greeklastelt (§ 123, 2) ristiusu wasta. Umbes seljamaal ajal ehitati ka Normanlaste mail esimesed kirikud (§ 118). Nii oli 12. aastajaja algusel pea-aegu terwe Europa ristiusu osaline, kui ka suurelt osalt paljalt nimepidi.

Bonifacius.

Kloostrid.

3. Iseäranis tähtsad ristiusu wäljaloutamises oliwad jellel ajal kloostrid*). Nurfia Benediktuse seaduste teel korraliseks, suurte kingituste läbi rikkaks, eesõiguste abil ülekohtu wasta julgeks jaades oliwad nad pooltoorel ajal rahwalle suureks häätegiaks: mungad muutsiwad ise kõrbed wiljakandjaks maaks ning õpetasiwad teistele paremat põlluharimise wiisi; wõtsiwad ülekohtu eest põgenejaid oma müüride taha wasta ja kaitseiwad neid hõeluse kiusamiste eest; püüdsiwad ewangeliumi kuulutamise läbi wanade südameid harida ning kooli õpetust andes noorte meelt hää poole pöördä; hoidsiwad wana aja kirjawara alal ja walmistasiwad ise, teadustes ning kunstides tööd tehes, uuele haridusele teed. Hiljemine aga hakkasiwad nad üleliiga wäljapidistest kombetest lugu pidama, jätsiwad endise usinuse maha ning oliwad wiimaks enam rahwalle ristiks kui hariduse edendajaks.

*) Kloostriks kutsuti üht kindlat kivihoonet, mis enamiste tühja paika seks asutati, et wagad hinged, kes maailma ning tema elu põlgasiwad, jää tülitä oma elupäiwi paastumises ja palvetes, ajatöös ja püha kirja uurimises wõtsiwad ära elada; meesterahwa kloostreid hüüeti mungad, naesterahwa nunnakloostriks; mõlemate kodupaik oli Egiptuse kõrbe.

§ 127. Paapstite auuahnus ning üleligne võim.

1. Kiriku ülemvalitsus oli Ita-Roomas Konstantinopoli patriarchi käes, kuna Lääne-Euroopa tähtsamaks kirikuvürstiks, ehk küll teised kuuasta vastu seisivad, Rooma piiskoppi peeti. Alles Gregorius I. suutis oma eelkäijate püüdmissi tõeks teha: tema nimetas ennast papaks ehk paapstiks, kõige risti koguduse päaks, kelle läbi, sest et ta „apostli Petrusi pärija, seega ainult tõsine piiskopp olewat“, vast kõik piiskopid oma hingekarjase ammeti ning tema õigused kätte saada. Niisugune auu jäi edespäi kõigile paapstitele osaks. Aga sellega ei olnud nad veel mitte rahul, vaid püüdsivad igapäi oma võimust laiendada.

Paapst.

Gregorius I.: 600.

2. Eimene tähtsam samm paapsti võimuse kasvamises oli tema ilmalikuks vürstiks saamine (§ 104, 2), sest nüüd võis ta hoopis südamalt oma nõudmissi avaldada ning, kus waimu mõel ei mõjunud, maailma wiisi järele tõrgjat sõnakuulmisele sundida. Ning et mõega võimu veel mõjusamaks muuta, tehti ja kuulutati „walekirjad,“ kelle järele Konstantinus Suur (§ 86), Rooma linna ühes Stalia maaga Rooma piiskopile Silvestrille päriks kinkinud ning ise sellepärast Konstantinopoli elama läinud. Sa mitu sada aastat peeti seda pettust tõeks. Veel juurem paapsti võimuse kaswataja oli „Wale-Sidoruse otjüste-kogu,“ mis, ehk küll alles 9. aastajal Franki piiskoppide läbi walmistatud, ometi kõige wanemast ristiusu ajast pärit ning Hispania piiskopi Sidoruse läbi kogutud kiideti olewat. Nende „otjüste“ päale toetades nõudis paapst Nikolaus I.: terve waimulik seisus olgu täieste ilmaliku waltijuse ning kohtu alt lahti ja waimulikluses asjus saagu kõik otjusetegemine paapsti kätte; jah, paapst olewatti ainus tõsine waltijesa ning ilmaliku würstid kõigest nii pikalt waltijesaj, kui „püha isa“ neile oma võimulest oja annab. Mõlemad pärimised sünnitasid alalist waenu ilmalikkude waltijesate ning Rooma kuria wahel, nagu paapstid ning tema abilisi ühe sõnaga nimetatakse. Sa seesinane waen ning wõitlemine on tänini kestnud.

Paapsti võimuse kaswamine.

Wale-Sidoruse dekretalib: 840.

Nikolaus I.: 860.

3. Djalat tõeks tegi Nikolause I. nõudmissi wägew paapst Gregorius VII. Madalast seisusest pärit, oli ta oma rohete waimuannete abil lihtsast mungast wäie paapsti nõuandjaks, wäimaks paapstiks eneseks saanud. Iga järje pääl oli tema pääpüüdmine üks ja seesama: waimuliku seisuse sekka waljumat ning paremat kombete korda ja suuremat wagadust sihtada, kirikuteenreid, nagu Wale-Sidoruse otjused päriswad, ilmaliku woli alt täieste wabaks teha, paapsti wäge keisri ning iga würsti võimulest ülemaks tunnistada. Sellepärast oli ta ju nõuandja ammetis kiriku ilmaliku võimuse ülenemiseks Normanlaste herzogi Robert Guiskardi (§ 119, 2) kuria wassalliks teinud ning paapstiwalmimise, mis senni ajani Rooma waimuliku- ja mõisnikuseisuse ning rahwa päralt olnud, ainult kardinalide kätte muresenud, kelle keskelt üks, ilma et keisri kinnitust oodati, täielise õigusega kroonile mõis astuda. Seks püüdis ta paapsti krooni all kiriku teenistustest niisuguseid liikmeid lahutada, kes kõigis asjus mitte sõna kuulda ei tahtnud. Sa keelis sellepärast waimulikluse ammetite ostmise, olgu raha wõi hää sõna eest, kõwaste ära ning ahwardas iga tõrkujat ehk juudlast oma ammetist ilma jätta; niisamuti tegi ta würstide õigusega piiskoppi

Gregorius VII.: 1073—1085.

Kardinalid.

förmuse ja kepiandmise läbi ammetisse seada'. Ning et waimulikul seisusel kasi nam kantada, seega wähem ilmalikku wõimust karta oleks, andis ta, nagu senni piiskoppidelle kohuseks olnud, walju kasi wälja, et ükski preester abielusse heita ei tohi ega kedagi waimulikku enam edespäi ammetisse ei seata, kes seda mitte kindlal wandel ei tõuta'. Ning mis Gregorius nõudis, selle täitmist päris ta tingimata: wastased piiskopid ja preestrid pidiwad oma kohtadelt lah-kuma, würstide seast alandas keiser Heinrich IV. (§ 109, 2) ennast kõige enne tema wägiwalla alla. Seega oli paapsti üleiligne wõimus raju-tud ning wägew küllalt keisrite wasta hakkamas ning kuningaid oma kohtu ette kutsumas, jah, wiimaks krooni andmas ning trooni wõtmas.

II. Särk: Ristisõjad.

§ 128. Ristisõdade esinõuded.

Ristisõda.

1. Iseärans' edusalt edendasiwad paapsti wõimust ristisõjad, mis pea pärast Gregoriuse VII. surma algasiwad. Seft tuhanded ja miljonid Kristlasi tõtasiwad, ilma et omas waimustuses seda märka-siwad, kurja tahtmist mõõda idasse, ohwerdasiwad sääl oma elu, ilma et ise teadsiwad, Rooma piiskopi hääks, wõitsiwad paapsti kasi pääle püha haua ja Palästina maa islamiusulistelt ristiusule tagasi ning laiendasiwad seeläbi tema walitjust ning wägiwalda. Ning jäherdust wõimust, kus terwe ristikogudus tõrkumata kurja kasku kuulask, piüdsiwad paapstid edespäidigi, kui waimustus ja idamaine walitus lõppes, kõigest wäest alal hoida. Sõjaks enefeks and-siwad islamiusuliste rõhumised asja, miska nad Kristlasi surusiwad, kes püha haua äärele, selle sees Kristuse ihu arwati hinganud olewat, Zumalat paluma ning ka muile pühile paikadelle oma auukartust üles tunnis-tama Palästinasse rändasiwad. Rõhumised oliwad iseärans' rängaks seft saadil läinud, kui Türklased Jerusalema peremeheks saanud, ning rändajate kaebused riisumise, piinamise ja tapmise üle kaswasiwad aast aastalt.

Jerusalemi Türgi-laste käes: 1072.

Amiens'i Petrus:
1094.

2. Zuba mõeldi Roomas Gregoriuse VII. päiwist järele, mil wiisil ristiusuliste waema wähendada, kui pühalt maalt tagasi tulnud munk Petrus, Amiens'i (l. Amiängi) linnast pärit, paapsti Urbanuse II. ette astus, talle elawal sõnal Kristlaste idamaiseid kannata-misi jutustas ning Jerusalema patriarchi palwekirja tema kätte andis. Seda kuuldes ning lugedes käsks paapst Petrust maa ja linna rahwast püha haua päästmiseks sõtta kutsuda. Ning sedamaid rändas munk, jä-meda reisiriidega kaetud, kanepikõis wõöl, pää ning jalad paljad, Kris-tuse kaju käes, ratsa eesli seljas maalt maale ning igal pool äratafiwad tema waimustatud jutlused waimustust: 'abi wagadelle rändajatele!' kõlas noore ja wana suust.

Klermonti kiriku-
kogu: 1096.

3. Paapst Urbanus II. aga lasks Italia piiskoppide ning preest-rite poolt otsujeks teha sõjariistadega püha haua wäärusuliste käest ära wõtta', ning kuttus siis suure kirikukogu Lõuna-Prantsuse maale Klermonti (l. Klermóngi) linna juure kokku. Laialine lagedit, kus kogu ära peeti, oli puupüsti rahwast täis: piiskoppifid, preestrid, munkasid, pääle selle muid inimesi igast seisusest ligidalt ja kaugekt, wiimaks lugemata hul' alamat rahwast oli sinna kokku tulnud ning kõit hüüdsi-

wad, kui paapst oma piisararikka ning elawa kõne sõnadega: „Igaüks salaku iseennast ära ning wõtku risti oma pääle, et ta Kristust osaks saaks!“ lõpetas, suure häälega: „Sumal tahab seda!“ Ja tuhanded langesiwad põlwili ning lastsiwad endid sõjateele õnnistada. Tunismärgiks kinnitati teeleminejate parema öla pääle wäike punane rist, mispäraast neid risti sõdijateks ning sõda ristisõjateks hüüti. Osawõtjad aga oli rohkesti ning nende hull kaswas seda kiiremini, mida enam paapst täielist pattude andeksandmist ning igawest palka tulewas ja mõnesugust õigust ning kergitust siin ilmas kaaminejatele tõutas.

§ 129. Esimene ristisõda: Gottfried.

1. Suure waimustuse ning kindla kordamineku lootusega algas esimene ristisõda 1096. Iga seisuse poolt wõeti üpris elawalt osa. Keegi ei tahtnud koju jääda, waid kõik tõttasiwad, Ihsanda sõna „kes oma risti mitte oma pääle ei wõta ega minu järel ei käi, ei ole mitte wäärt minu jünger olla“ waljuste kuulutades, sõjateele. Päälegi täitis pattudest pääsemise rõõm ning taewase palga ja ilmaliku saagi lootus kõikide südamed ning meeled rääkimata waimustusega. Iha lahkus lastest, laps wanematest, mees jättis naese, sulane isanda, käest andis põllumees adra, karjane lambad, kõik, naesed, lapsed, mungad, nunnadgi jooksiwad kofku ning tõttasiwad risti oma õlale wõtma. Kõige kätitumad, nende seas Amiensi Petrus, ei läbenud senni oodata, kui würestid endid oleksiwad juhatamiseks walmistanud, waid tormasiwad karsitult teadmata teele. Kuid saajastuhandest ei näinud ükski Jerusalemma: rõõwli kombel tee-ääril mail riisudes leidis üks osa jääse rahwa keskel furma, teine langes Wäikses-Asias Türklaste mõega läbi. Wast kolm kuud hiljem oli ettewalmistamine möödas uing sõjakäik algas.

1. ristisõda:
1096—1099.

Waimustus.

2. Sügijel 1096 astus ristiwägi teele. Sel käis wahwa, kindla waimuga ning auusameeleline Lothringia herzog **Gottfried von Bouillon** (l. Buljõng) oma kase wenna ning 100,000 sõjamehega. Särele sammusiwad Normandia herzog Robert ja Toulouse (l. Tuluse) grahw Raimund oma hulkadega. Kõik tõttasiwad maist maad Ungria ja Bulgaria kaudu Konstantinopoli, kus mereteed sinna jõudnud Tarentumi würist Bohemund ja tema wapper wennapoeg Tancred endid nendega ühendasiwad. Ring kui Greeka keisrille oliwad tõutanud, kõiki linnasid, mis muiste Ida-Rooma päralt olnud, ära wõites temale anda, wiidi neid feelmata Greeka laewade pääl üle Bosporuse kitsuse, kus wägi üle loeti ning 100,000 ratsalist ja 300,000 jalameest suur leiti olewat. Nikäa linna ärawõtmise oli ristisõdijate esimene tähtjas töö. Niisamuti wõideti Frygia maal Doryläumi

Gottfried.

Konstantinopolis

Nikäas.
Doryläumi
lahing: 1097.

linna juures suur Türgi ratsawägi ära ning rutati Syria maale. Aga wahe ajal oli ristiwäe seas suur toidupundus ning päälikute keskes sündinud segadused palju pahandust sünnitanud, nii et mitmed isepaika lahkusiwad; nii läks Gottfriedi wend Balduinus ida poole ning asutas Eufraati kaldalle, kus ta Edesja linna ära wõitis, esimese ristisõdijate riigi. Pääwägi jõudis küll pärast mitmesugust wiletsust Antiochia linna alla, aga wast üheksakuise piiramise järel wõeti linn ära-andja abil ära. Kuid kõigest kolm päewa oliwad Kristlased puhkanud, kui arutu suur Türgi vägi wärawa ette ilmus. Pea oli linnas häda nii suur, et kõikide lootus kadus. Sääli leiti ühe Prantsuse preestri juhutamise järele „püha oda“, kellega Kristus ristisambas läbi pistetud, pääkiriku altari alt üles ning see leidis waimustas poolnälginud sõjamehi nii, et nad sedamaid lahingit algasiwad ja piirajad põgenema ajasiwad. Antiochia jäeti Bohemundi käe alla ning vägi sammus Jerusalemma poole edasi.

3. Rewadel 1099 paistiswad Emmause kirkudest Jerusalema tornid ristisõdijate silma. Araraäkimate rõõm täitis kõiki: nad langesiwad põlwili, andsiwad maapinnale suud ning laulsiwad kiituselaulusid. Aga kõige rängem töö seisis alles eel: linn oli väga kindel, hulk sõjamehi sees ning ristiwäe hulk nii kofku sulanud, et waewalt 20,000 jala- ning 1500 ratsameest mõetka kanda suutsiwad. Ometi hakati ju teisel päewal piiramisega pääle, ehk küll tarwilistest masinatest, toidust ja weest suur pundus oli. Siiski tungis 39 päewa hiljem kabe-päewase tormijooksmise järele ristiwägi suure häälega hüüdes: „Sumal tahab seda! Sumal on meiega!“ **Jerusalema linna sisse 1099.** Nüüd algas hirmus werewalamine: ei hoolitud noorest ega wanast, naesest ega lapselt, ühelegi wäärusulisele ei antud armu! Ühes ainsas moschees tapeti 10,000 Türklast, kummi wereojad usteft wälja woolasiwad ning furnute aaur hukkajad eemalle hirmutas. Suudid põletati ühes oma synagogaga ära. Surnuwirnad, wereojad, maha löödud liikmed täitsiwad uulitsad ning hooned. „Ep olnud niigi palju Muhametlasi ja Suutisid elusse jäänud, kui surnumatmiseks tarwis.“ Aga siis tõttasiwad kõik, sõrmed risti ja pääd katteta, kiituselaulusid lauldes „ülestõusmise kiriku“ ning, kiitsiwad ja auustasiwad silma-weega Sumalat, kes nende kätetööd korda saatnud.

4. Nii pea kui poolkuu asemel päätempli torni otsas hiilgaw rist jãras, oli würstide esimene mure, linnale kindlat walitsust muretseda, kes teda uute pääletungimiste wasta suudaks kaitseada. Sa nõuukogul nimetati Palästina maa kuningriigiks

Edesja: 1097.

Antiochia: 1098.

Püha oda.

Jerusalema all:
1099.

Pitramine.

Jerusalema ära-
wõtmise:
15. Juulil 1099.

Werewalamine.

Ülestõusmise
kiriku.Jerusalema
kuningriik: 1099.

ning waliti Gottfried esimeseks Jerusalema kuningaks. Aga alanduses ei wõtnud tema seda nime mitte wasta ega tahtnud sääl mitte kuldkrooniga oma pääd ehtida, kus Dnnis-tegija kibuwitsakrooni kandis; ta nimetas ennast „püha haua kaitsejaks.“ Ta kaitsejat oligi waja, sest juba astusiwad Egiptuse wäed Jerusalema poole. Neile töttas Gottfried wasta ja ajas nemad Askaloni lahingis põgenema. Aga noore riigi kahjuks furi ta juba teisel aastal; tema luud maeti püha haua kirikusse maha. Järgmiseks walitsejaks nimetati Gottfriedi wend Balduinus I, kes Jerusalema kuninga nime ning krooni wasta wöttis, mis mõlemad 88 aasta sees seitsmelle kuningalle järgimööda osaks saiwad.

Askaloni lahina:
1100.

Gottfriedi †:
1100.

§ 130. Teised ristisõjad pühal maal.

1. Eht küll Balduinus I. ja niisamuti tema onupoeg Balduinus II. wahwad würstid ning osawad walitsejad oliwad, sellegiparast pidi Europast iga aasta abi saadetama, sest et Muhametlased ühtepuhku oma endist omandust kätte püüdsiwad. Abitoomist toimetasiwad Benedigo, Genua ja Piza laewad, kes kauba pärast sagedaste wana Fönikia sadamates käisiwad ning igaford ka sõjamehi pühale maale kaasa wõtsiwad. Veel suuremat abi sai noor riik waimulikfude rüütlordode poolt, sest et need sinna jäädawalt elama jäiwad. Neid oli esmalt kaks, Joannese ja templi-ordo, kellele hiljemini kolmandaks Saksa ordo juure asus. Kõige kolme osaliseid pidiwad, kui neid rüütliks nimetati, wandeaga tõutama eluks ajaks otsegu mungad, waejeks, naesetuks, sõnakuulelikuks jääda, pääle selle, surmani wäärusuliste wasta sõdida. Ja suurte kingituste läbi saiwad ordod pea rikkaks ning wägewaks. Siiski ei ulatanud wätskel mõedul läänest tulnud ning rüütlite abi üheskoos igaford mitte sajatuhandete waenlaste wasta-panemiseks, nii et paapsti hüüdmise pääle aeg ajalt veel kuus suuremat ning mitu wähemat ristisõda ette wõeti.

Rüütlordod.

Abi tarwitus.

2. Teine ristisõda algas, kui sõnum Europasse jõudis, et Odesja linn ja riik Dürklaste kätte lainud. Prantsuse kuningas Ludwig VII. ning Saksa keiser Konrad III. astusiwad juure wäega teele. Aga ep olnud õnne: suurem osa wäge sai Greeka teejuhtide pettuse, toidu ja wee puuduse ning tõbede läbi juba teel surma; riismed jõudsiwad küll Palästina maale, aga ei suutnud sääl, sest et Damaskuse linn oma wärawaid lahti ei teinud, midagi tähtsamat asja ette wõtta. Tufasel meelel pöörsiwad kuningad koju tagasi ning jätsiwad Jerusalema riigi, kus sisetiste segaduste läbi ühine tugewus ju ammu kadunud, iseene hooleks. Ja pea ilmus talle wägewam waenlane. Sest Egiptuse sultan Saladin ühendas Muhametlaste wäed oma käe alla ning warsti piiras tema walitus Kristlaste riigi kolmest küljest ümber. Ometi tõutas ta ristirahwa maad nii kaua puutumata jätta, kui nemad tema omandust rahule jätawad. Aga selle tingimise wasta ekjis üks rüütel, kes oma abilistega Arabia killawori paljaks riijus. Rüüd töttas Salabin wiibimata Palästina maale, wõitis Tiberia lahingis ristiwäe

2. ristisõda:
1147—1149.

Salabin.

Rüüd rüütel.

Tiberia lahing:
1187.

Jerusalemlane: eb:
1187.

täieste ära, nii et kuningas ja palju ülemaid wangi sattusiwad, sundis hulga linnasid wärawaid oma ees lahti tegema ning kolme kuu pärast langes Jerusaleml 1187. Ära wõidetud linnas kistuti ristid maha ning häwitati kirikuriistu, aga linna rahwasse ega tema omandusesse ei puutunud keegi. Seega oli risti 88 aastane walitus Jerusalemas otsas.

3 ristiõda:
1189—1192.

Olawõtjab.

3. Nääkimata suur oli Euroopa rahwaste ehmatuS, kui korraga kirikutes kuulutati: „Püha haud on jälle wäärusulistele käes!“ Aga warsti ey olnud waimustus ka mitte wähem: põhjast ja lõunast, igalt poolt ning igast seisusest tõttasiwad lugemata hulgad mehi, sõjariistad käes, kofku „püha linna ära päästma“. Sassa keiser Friedrich I, Prantsuse kuningas Philipp II. ja Englise kuningas Richard I. astusiwad kolmanda ristiõja eele. Dmeti oli suure ettenalmitamise ning ränja waewa wili märka wäike, seda suurem teeleminijate kahju: Sassa keiser uppus Wäitjes = Aftias Selefi jõkke, wägi sai teel suuremalt osalt surma, Akkoni linn oma sadamaga langes alles kahesaastase pitramise järele, kus pääleqi teised würestid Englise küniga tõrjuse pärast koju läksiwad. Richard üffi jäi weel sinna ja sai hulga wõitude järele paljalt mere-ranna Akkonist Joppeni kätte, päale selle luba pühades paikades keel-mata palwel käia. Aga Jerusaleml jäi täieste Muhametlaste kätte ega lastud üht ainust ristirändajat tema wärawast sisse.

Wilmfied risti-
õjad.

4. ristiõda:
1202—1204.

8aste ristiõda:
1212.

5. ristiõda:
1228—1230.

6. ristiõda:
1248—1254.

7. ristiõda: 1270.

Ristiõdade ots:
1291.

4. Oma jõuuga ei suutnud rüütliid kaua wasta panna: wõidetud linnad wõeti jälle ära ning üffi Akkon oli weel Kristlaste käes. Sääal alustasiwad Prantsuse ja Stalia rüütliid neljat ristiõda, ei saanud aga kaugemalle kui Konstantinopoli, kus nad Greeka keisri ära wõitsiwad ning „Badiina keiserriigi“ asutasiwad (§ 140, 2). Palästina ise jäi kaua aega nägemata. Küll tõttas korra poisikesi tuhandete laupa Prantsuse ja Sassa maalt teele, aga muist saiwad juba surma, ennegu Stalia sadamatesse jõudsiwad, muist wiidi laewadega Afrikasse ning müüdi pärisorjaks. Niisamuti ei ulatanud Ungria kuningas Andreas II. kaugelle. Wast keiser Friedrich II. sai wiitendas ristiõjas jõuu ning nõuu kaudu Jerusalema kätte ning pani säälse krooni pähä 1230. Aga et kirikuwanne teda koormas (§ 134, 3), ei saanud ta Europast ega rüütlielt tarwilist abi, nii et ta pooleli töölt pidi tagasi pööрма. Su 15 aasta pärast sattus Jerusaleml ühe toore Türgi suguharu kätte, kes linna laastasiwad, püha hana kiriku ära häwitasiwad ning kuningate luudjast haudadest wälja kiskusiwad. Säherdusi sõnumeid kuuldes tõttas Prantsuse kuningas Ludwig IX. kuwendas ristiõjas Egiptusse, mis ta enne pühale maale minekut ära tahtis wõita, aga sattus pärast Damiette linna ärawõtmist wangi, kellest wast wõidetud maa tagasiandmise ning suure hinna läbi pääsis. Dmeti läks ta paar-kümmend aastat hiljem weel korra püha sõtta: seitsmes ristiõda wiis tema Afrikasse Tunise linna alla, kus raste tõbi ta enefegi elule otsa tegi, kuna wäeriismed koju ruttasiwad. Sest saadik jäiwad ristiõjad soiku ning 1291 langes Akkoni linnaga wiimne Kristlaste idamaine omandus Muhametlaste kätte.

§ 131. Ristiõjad muil mail.

Ristiõjad paga-
nate wasta.

1. Selsamal ajal, kui miljonid ja tuhanded ristitähed all idasse rändasiwad ning kõigest sajad tagasi tuliwad, peeti paapsti käsu päale

ka Pääne-Europas põhjas ning lõunas ristisõdasil. Nimelt sündis seda Hispaania Muhametlaste vastu, kuhu Portugalia riik asutati (§ 138, 2), Ida-Saksa maal pagana-usku Slaawlaste seas, kõige võimsamalt aga Liivi (§ 149) ja Preisi maal. Wiimses paigas elas wanaste Liitawi sugu waba Borusji rahwas: oma wärstide ja pääpappide juhatause all haris ta põldu, kaswatas karja ning auustas hoolega oma loodusejumalaid. Aga ristiusku ei tahtnud nad mitte wasta wõtta: Böömia piiskopp Adalbert, kes nende seas armuõpetust kuulutada püüdis, saadeti surma, Poola klad, kes neid ristiusu läbi oma walitjuse alla suruda nõudsiwad, aeti wägivalial tagasi. Säl paluti paapstilt abi paganate pimeduse kautamiseks. Ring Innocentius III., kes kõigist Petrusse auujärjel istujast kõige wägewam oli, käskis Boruslaste wasta ristisõda alustada. Dmeti ei mõjunud ristisõdijate riiumised enne, kui Liivi „mõgewannaste ordo“ kombel (§ 149, 4) Saksa ordo sinna jäädawalt elama asutati. Sest siis algas maa pärisrahwaga mõitlemine elu ja surma pääle, mis ordomeistri Hermann Balki ajast pääle 50 aastat wälta, kuni Borusji rahwas ära kautatud, maa ordo omaks saanud ning wiimsed endise rahwa riismed Sakslaste jella ära sulanud oliwad.

Preisi maal.

Adalbert: † 997.

Innocentius III.
1098—1216.

Hermann Balk:
1280.

2. Riisamuti põlesiwad Innocentiusse III. ajal ristisõjad „ketserite“ wasta. Sest juba ammu oliwad siin ja sääl mõned mehed katoliku kirikust, kelle õpetusi nad kõigi tõeks ei suutnud pidada, ära lahkunud ning enam ehk wähem kirja põhja pääl uusi usueltsisid asutada püüdnud, mis aga piiskoppide hool lorda ei lastanud minna. Kuid Lõuna-Prantsuse maal oli, iseäranis Toulouse grahwiriigis, 12. aastast ajast saadil hull rahwast Rooma kiriku maha jätnud ning isekogudusi asitunud; üks osa neist, Waldalased, toetasiwad endid enam apostlite õpetuse pääle ning püüdisiwad nende eeskuju järele oma eluforda ära seada; teine osa, keda nende pääpaiga järele Alhylasiks hüüti, segasiwad ilmalikka ning waimulikka õpetusi segamini ning lautasiwad õpetusi, mis hoopis kirikuwastased oliwad. Mõlemaid noomiti piiskoppide poolt kiriku warju alla tagasi pöördä; aga kui seda kuulda ei wõetud, käskis Innocentius Alhylaste wasta ristisõda kuulutada. Ring 20 aastat wõelas ketserite weri, kus ühelegi armu ei antud, kuni niihästi Alhylased kui Waldalased ära kautatud oliwad ning mõned ainukesed kõwalistesse Alpi orgudesse peitu pääsesiwad. Et aga kirikust lahkujate arw edespidi mitte enam nii ei kaswaks, ajutas paapst Gregorius IX. hirmsa **inquisitioni koftu**, kellel ammetiks oli piinariisjade abil ketserisid üles otsida, tunnistamisele sundida ning ühes nende abiliste ja salgajatega surma jaata.

Ristisõbud ketserite wasta.

Waldalased.

Alhylased.

Alhylaste sõjad.

Inquisitioni koftus.

§ 132. Ristisõdade tähtsus ning mõju.

1. Ehk küll ristisõjad pääle 7 miljoni inimese elu ja lõpmata palju kulu maksnud ning rääkimata ahastust ja kahju kodus- ning wõerale maale oliwad sünnitanud, sellegipärast ep olnud nemad mitte asjata ebauusu sünnitajad ega ilma jäädawa tähtsusega maailma historia kofta. Sest pääle selle, et elaw waimustus kaasaminejate hinge ajuti kõrgemate mõtetega ning tundmustega ülendas, muutisiwad idaskäigud ristirahwa eluforda ning seisust kodus ja awalikus elus, edendasiwad kunsti ning teadust, mõjusiwad usu ja kombete, korra ja walitjuse asjusse mõnesugusel wiisil, osalt kahju tuues, osalt kasu luues. Üleüldse aga

Ristisõdade tähtsus üleüldse.

on ristisõdade lugu üks kõige tähtsamalt lehekülgedest nii hästi üleüldises kui ka hariduse ajaloos.

Tähtsuse aval-
dused.
Ühed riigid.

Waimu elu.

Üleüldine etuford.

Paapst ja kirik

2. Kõige päält andsiwad ristisõjad asja hulga ristiusku riikide asutamiseks: mitte üksi mõõda minewaid kuningriikisid ning wüstiwaldasid ei sündinud nende abil idas, waid ka jaädawaid läänes, nagu Portugalia kuningriik (§ 138, 2), Liwi (§ 149) ja Preisi (§ 131, 1) ordowalitsused. Hoopis suuremal määral veel mõjusiwad idaskäigud Europlaste waimu-elusse: õpiti mõeraid maid ning rahwaid, nende komeid ja haridust tundma, mis filmaringi igapidid laiendas, uusi mõtteid äratas ning tegewuses käekäiti, teadust, isearanis maadeteadust, ning kunstisid, ühe sõnaga, haridust edendas. Seesama lugu oli üleüldise elukorraga. Rüütlid jäiwad kaua kottu ära ehk jäiwad waimulikkuse ordolitkimeks, mis läbi ühelt poolt würistide wõimus kaswis, teiselt poolt üks jagu talupoegi, osalt sõttaminejate armu, osalt sõjast osawõtmise, osalt ärakargamise läbi, pärisorjusest pääsis ning waba põlluharija seisust alustas, kuna põllutöö idast kaasa toodud toidutaimede läbi uut jõudu sai. Linnad iseäranis kofusiwad laialisema kauplemise ning käsitööde kaswamise abil. Kõige suurem kasu aga oli paapsti päralt, kelle käsku terve Lääne-Euroopa kuulma õppis. See wasta oli usule ja kombetelle ida maade tutwustus kahju toonud: armutu werewalamine toetas südame toorust, kaasa toodud „pühad asjad“ edendasiwad ebausku, idamaised kõlbamata kumbed oliwad mitmelle meele jäänud ning püüdisiwad kodumaal kaunist eluwitfi rikkuda.

III. Jätk: Paapsti wõimus Saksa maal.

§ 133. Keisri ja paapsti wastastikune seisus.

Keiser ja paapst.

1. Ristisõjad oliwad Nooma kuria wõimuse liiga kõrge järje päale awitanud, kui et keiser temaga oleks wõinud weel ühewääriline olla. Aga ühewäärilised pidiwad mõlemad olema, kui nad wanaaegiste Nooma keisrite kohusi täita tahtsiwad: teine pidi teist rahwaste kaswatamises toetama, õpetamises awitama, juhutamises täiendama, kui kõiges ühikud ning terve rahwas ühte wiisi õigust, tulu ja kasu pidiwad osaks saama. Keiser pidi sellepärast õiguse hoid ja ning wälise rahu kaitsja olema, paapst kirikliku elu ja kirikliku korra üle walwama. Üstus teine sellest piirist wälja, siis oli rahu rikutud, sest allajääja püüdis oma wana tähtsust kätte saada, ehk, kui wõimalik, oma korda teiseft ülemalle tõusta. Sellest püüdmisest wõsus alaline wõitlemine keisri ning paapsti wabel.

Wesflased ja
Ghibellinlased.

2. Üksina ei suutnud kumbgi midagi teha: abimehi pidi mõlemil oma osa olema. Sa tõeste jagunes riik kahte liiki: ühed hüüti Ghibellinlasteks, teised kutsuti Wesflasteks. Ghibellinlased hoidsiwad keisri poole, kes kui riigi ilmalik ülemwalitseja kõige wõimuse oma kätte pidi ühendama, kuna würistid temalt oma õigused saiwad, paapstile üksi waimulik walitsus jäi. Wesflased seisiwad paapsti poolt, kellelt nad, sest et oma wõlil elada nõudsiwad, keisri wõimuse wasta abi lootsiwad ning selle eest kuralle ka ilmalikku walitsust soowisiwad. Mõlemad liigid, keisrid ja paapstid ees otas, oliwad teiseft ristisõjast jaadik enam kui sada aastat ühte puhku sõdimas ning werejõed woolasiwad taga walusamalt, mida kauemini wõitlemine wältas, ega jäänud enne soitu, kui Ghibellinlased ära kautati.

§ 134. Keisrite wõitlemine ja langemine: Barbarosja.

1. Pärast Lothari I. surma (§ 109, 3), kes keisri wõimust paapsti ja würstide wasta kauni osa oli wähenanud, astus walimise teel waimurikas ja tegew, aga liiga auuahne ja isemeelne, sellepärast kõige kuulsuse kõrwas tihti õnnetu Hohenstauffi sugukond auujärje pääle, kus tema liikmed 1138 kuni 1254 walitjusekeppi käes pidasiwad. Esimene neist, keiser Konrad III., käis surmani sõjas. Kohe pärast walimist algas ta Baieri ja Saksi herzogi Heinrichi Loredaga, kes esmalt truuwust ei wandunud, pärast „riigiwande“ alla ei heitnud, werist sõda, kelle ajal Weinsbergi ümberpiiramise juures esimest korda linnast sõjakäsa „Siin Welf!“ ja leerist wasta „Siin Ghibellin!“ kõlanud, mis sest saadik hirmutawalt maalt maale helises. Loreda surm sundis küll sõjariistu seisma, aga kindel rahu tuli alles siis, kui tema poeg Heinrich Löwi isa wolikonna täiel mõedul pärandas. Kuid waewalt seisatasiwad kodus mõegad, kui paapsti käskjalg keisrit teise ristisõtta kutjus (§ 130, 2), kust ta küll tagasi tuli, aga pea silmad finni pani.

Hohenstauffi sugu
keisrid:
1138—1254.

Konrad III.:
1138—1254.

Welf ja Ghibel-
lin.

2. Türgimiseks keisriks waliti Konradi wennapoeg, wahwa ja würstimeeleline **Friedrich I. Barbarosja**. Näu ja teu, wahwuse ning auusa meele poolest, würstide eeskujuks ja riütlite õieks peetud, murekses seesinane wägew walitseja ühte wiisi tugewa käega riigi sifemise rahu ning korra ja wälise wõimuse ning auupaistuse eest, äratas igal pool, waljust ning õigust ühendades, enese wasta auukartust ja sõnakuulmist ning püüdis keisri wõimust Karli Suure wäe wääriliseks teha. Aga see püüdmine sünnitas palju waenu ning wõitlemist. Iseäranis paniwad Italia linnad, **Mailand** kõige ees, keisri nõudmistele wasta, sest nad tahtsiwad Saksa riigi käsu alt pääseda ja wabadriigi wiisil ise eneste üle walitseda. Ning wiiekordses Italia sõjas leidis Barbarosja kodaniku-wägede poolt, kellele elaw isamaa armastus uut jõudu andis, wäga wisa wasta-panemist. Seda märkas tema ju esimeses sõjas, kus ta mõne wäheha linna „teistele hirmuks“ ära häwitas, Pavia linnas Lombardia ning Roomas, ehk küll raske hinna eest, keisrikrooni pähä sai: ta pidi enne kroonimist munga Brescia Arnoldi, kes usu ja walitjuse asjus liiga wabameeleline oli, paapsti kätte mureksema, kes teda tuleriidale saatis. Senni oliwad Mailand-lased keiserliku käskkirja lõhki kiskunud ning ammetnikud ära ajanud. Aga kasiin sõjawägi ning rasked tõbed sundisiwad

Friedrich I. Bar-
barosja:
1152—1190.

Barbarosja
püüdmine.

Italia linnad.

Italia sõjad.

Arnold a Bres-
cia.

Friedrichi seeford wastikuid karistamata jätma ning Lombardlaste rõõnuks koju minema. Kuid pea ilmus keiser, suur sõjawägi kaajas, uueste Lombardiasse, wähemad linnad tegiwad alandlikult wärawad lahti ning Mailand palus nälja sunnil wõitja armu, mis mitte ei keelatud. Sellegipärast aeti pea keiserlik saadik Mailandist minema. Nüüd tõntas Friedrich wandega 'truuwusemurdjate linna maatafa teha'. See sündiski pikema ümberpiiramise järele: müürid ning majad lõhuti maha, kodanikud asutati nelja paika isepäinis elama, üffi kirikud ja mõned kunsthooned jäeti seisma. Maa anti isäralikkude ammetnikkude hoolde, kes rahwast nii rõhutiwad, et ta mitu korda, ehk küll asjata, fergitust palus. Sää1 sattus keiser paapstiga tülisse: südi Aleksander III. wihastas Friedrichi üle, et ta wastikpaapstit, keda wähem osa kardinalisid (§ 127, 3) walinud, oli toetanud, pani tema sellepärast kirikuwande alla ning heitis ise Lombardlastega ühte nõuusse. Küll ruttas keiser Rooma ja wõttis linna, kust paapst ära põgenes, tormiga ära, aga katk kautas parema wäe-osa ning Lombardlasted algasiwad awalikult waenu, nii et ta waewalt eluga Saksa maale pääsis. Nüüd oli Lombardlastel oma luba: ajasiwad keisri ammetnikud ära, ehitasiwad Mailandi müürid üles ning asutasiwad uue kindla linna, mis nad paapsti auuks Alessandriaks nimetasiwad. Wast mitme aasta pärast, kui Saksa maal mõnesugused tülid oli ära diendanud, astus Friedrich wiiet korda Italia teele. Aga seeford lahkus temalt õnn hoopis: Alessandria kindluse pidi ta kasuta rahule jätma ning Legnano (l. Lenjano) lahingis, kus Heinrich Löwi oma laenuwandest hoolimata keisri maha jättis, kautasiwad Lombardlasted tema wäehulgad ära, nii et keiser paapstilt lepitust otsis 1176. Lepituse finnituseks läks ta ise aasta hiljem Benedigo linna paapsti jutule. Aleksander III. ostas teda pääkiriku ukse pääl: Keiser langes põlwili ning andis alandlikult püha isa jalale suud, kuna paapst tema kirikuwandest lunastas, talle rahumärgiks suud andis ning teda õnnistas. Säälsamas tehti Lombardlastega rahu kindlaks: keisri kätte sai linnade poolt walitud ammetnikkude finnitamine, wiimne otsus elu ja surma üle ning luba, keelmata sõjawäega nende piiridest läbi käia, aga kodune walitsus, kohtupidamine ja maksude wasta wõtmine jäi kõik nende oma päralt. Kui weel oma poja Heinrichi ja Neapoli riigi pärandaja Konstantia kihlused ära oli pidanud, tõttas Friedrich jäädawalt Saksa maale tagasi. Siin kustus ta Heinrichi Löwi riigikohtu ette ning kui ta neljakordse kustusmise pääle ei tulnud, mõisteti teda riigipäewal oma

Mailandi ärahawitamine: 1162.

Paapst Aleksander III.

Barbarossa Roomas.

Alessandria.

Legnano lahina: 1176.

Benedigo rahu: 1177.

Heinrich Löwi.

maadest lahti ja pääle selle kolmeks aastaks riigiwande alla; üksi oma pärismaid tohtis ta hiljemini kätte nõuda. Seda wiisi oli lõpmata sõdade järele wiimaks üleüldine rahu ilmunud: seda tunnistati Mainzi rahwapidu läbi, mis keisri käsu pääle rääkimata toredusega ära peeti, omadelle ning wõderastelle kõige selgemalt üles. Ja rahus walitjes elatanud keiser oma laialise riigi üle, kunni Jerusalema langemise sõnum tedagi kolmandasse ristisõtta kutsus (§ 130, 3), kus Selefi lained tema wahwa elu weel liiga wara lõpetasiwad. Rahwa meeles aga elas tema nimi Saksa maal kaua aega lauludes ning ennemuistis juttudes.

Mainzi rahwapidu: 1184.

Friedrich I. †: 1190.

3. Barbarossa poeg, keiser Heinrich VI., oli küll südduse, mitte aga auusa meele poolest isa sarnane: auu- ja warahnus, ülemeelne armuta süda ning werised teud tegiwad teda alamate meelest kardetawaks sundijaks, kelle nägu „otsegu weripunased wirmalised“ üksi hirmu rahwa südamas äratas. Ega jaanudgi ta oma lühikesel walitjuse ajal mõeka kääst: Konstantia kaasawara pidi ta, sest et Normanlased enestelle ise würsti walitsiwad, werega lunastama ning waljusega finnitama, kuna Heinrich Löwi Saksa maal würstide wõimust uueste elustada püüdis. Dmeti sai keiser osalt wahwuse, osalt wastaste surma läbi rahu maale ning oli parajaste sõjawäega idasse minemas, kus „Augustuse riiki“ jalale seada tahtis, kui äkiline surm teda tegewusest ära kutsus. Nüüd walitsiwad Ghibellinlased kadunud keisri wenna Philippi I., Welflased aga Heinrichi Löwi poja Otto IV. kuningaks. Mõlemate wahel algas werine eitlemine, mis senni kestis, kui Philipp ühe wihamehe kae läbi surma sai. Siis kroonis üliwägew paapst Innocentius III. Otto IV. keisriks. Aga et tema enne antud tõutusi ei täitnud, pani Innocentius ta kirikuwande alla ning läkitas Heinrichi VI. poja Friedrichi, kes paapsti eestkostmise all Neapolis üles kaswanud, Saksa maale. Siin wõtsiwad teda Ghibellinlased rõõmuga wasta; päälegi hoidis suurem osa würstisid tema poole, nii et Otto oma pärismaale läks, kuhu ta pea suri.

Heinrich VI.: 1190—1197.

Philipp I.: 1197—1208.

Otto IV.: 1197—1218.

4. Acheni linnas krooniti Friedrich II. Saksa maad kuningaks ning mõni aasta hiljem, kui ristisõtta minna oli tõutanud, sai ta Roomas ka keisrikrooni pähä. Aga waimurikas ja usuausus liiga wabameeleline keiser, kes päälegi, ise Europa ja Arabia tarkuses õpetatud, idalasi ning idamaiseid kombeid au sees hoidis, ei wõinud mitte kaua kuriaga sõbrust pidada. Kõige päält noomis teda paapst tõutust mõõda ristisõda ette wõtta. Aga keiser wabandas oma wiibimist hädaliste sisemiste tallitus-

Friedrich II.: 1218—1250.

Gregorius IX. tega ja seda mitu korda. Sää1 pani elatanud Gregorius IX. tema kirikuwande alla. Sellest hoolimata läks Friedrich, kui kodused asjad korda seadnud, teele (§ 130, 4) ja sai Palästina's pühad paigad kätte ning Jerusalema krooni pähä. Aga wahel ajal tungiswad paapsti wõtmesoldatid, nagu neid mantli pääle ömmeldud wõtme pärast hüüti, laastades Neapoli riiki. Seda kuuldes töttas keiser koju, ajas riisujad tagasi ning sundis paapstit ennast wande alt lunastama. Kuus aastat walitses ta nüüd rahu sees ning parandas oma laialises riigis saanud wigadusi. Siis algasiwad Lombardia linnade pärast Ghibellinlaste ning Welflaste wõtlemised uueste, kus Friedrichit isearanis tema wahwa poeg Enzo ja armutu grahw Ezzelino awitasiwad, paapsti poolt aga kirikuwanne uueste takistama tuli. Jah, wastastikune waen kaswis nii suureks, et Innocentius IV. Pyoni kirikufogul keisri kõigist kroonidest lahti mõista ning tema asemelle uut nimetada laskis 1245. Aga Friedrich pani neid sõnumeid kuuldes oma seitse krooni üks haawal pähä ning tõendas: „Weel on nad kõik minu pärast ega pea paapst ega kirikufogu üht ainust ilma wereta kätte saama!“ Dmeti ei näinud keiser mitte enam häid päiwi: küll ei mõjunud Saksa maal wastikkuningate nimi suurt, aga Italias sõi sõda tema paremad abimehed, poeg Enzo wõeti wangi ning ülemminister suri ära-andja nime all, nii et mure ja kurwastus tema enneaegu hauda saatsiwad. Ja tema poja Konradi IV., keda isa kombel paapsti wiha ning kirikuwanne taga kiusas, suri wiimne Hohenstauffi sugu keiser 1254, kuna wiimne sugukonna wõju, Konradi IV. poeg Konradino, wanemate parandust kätte nõudes Neapolis oma pää kaagul kautas 1268 (§ 139, 2).

§ 135. Saksaama sijemine elu wahewalitsuse ajal.

Wahewalitsjus:
1254—1273.

1. Pärast Konradi IV. surma algas Saksa maal, sest et keegi würst kuninga nime, kellest ükski lugu ei pidanud, wasta wõtta ei tahtnud, õnnetu wahewalitsus, mis ligi 20 aastat maad ja rahwast rän-gaste kurnas. Waliski korra üks osa würstsid Ingliste kuninga wenna Richardi, teine Kastilia kuninga Alfonso X. Saksa krooni parandajaks, aga kumbgi ei tulnud, ehk küll mõlemad mõne aja keisri nime kandsiwad, oma „tõutatud“ Saksa maad kätte saama. Sedawiisi „ep olnud kuningat kuid rusikas“ ning würstid ja teised wõimsad, kelle wägi-wallale keegi enam piiritsid ei pannud, wõiswad täieste oma tujusid mõõda rahu rikkuda, nõdremate kulu päät oma maid laiendada, keelmata alamaid suruda.

Rööwriütlid.

2. Wõimsate wasallid ja rüütlid aga hakkasiwad teerööwlikis: waritsesiwad mäe ja metsa käänuades ehk jõe kääruades reisi jaoks, isearanis kaupmehi, riisusiwad nad paljaks ning wedasiwad, keda rikkaks peeti,

oma kindlate loosside pääle, kust neid ainult kallis hind lunastas; nitsamuti tegiwad nad põlluwiljaga ning muu waraga, mis nad jäält löikawad, kuhu ep olnud külwanud. Ja rõõmloosside arw kaswis sest saadil, kui walitsus puudus, suure kiirusega, nii et keegi nõukas mees enese omandust omaks pidada ei julgenud.

3. Korratu loo wähendamiseks asutati Kölni püäpiiskopi läbi jala kühus „püha feme“, kelle järje ette kurjategija kutsuti ning, kui süü töeks tehti, armuta surma saadeti; ja hirm „jalakaristaja“ eest hoidis mitugi kät ülekohtust eemal. Tähtsam oli kauba-ühendus Hansa, kus Põhja-Saksa maa linnad, Hamburg, Lübeck, Bremen kõige ees, sest koku heitsiwad, et üksteist häda ajal awitada ning oma kaupa riisujate eest kaitseada. Seesinnane ühendus edenes jõudaste ning ta osalisted, wiimaks 87 linna, nende seas Riia ja Tallinna, saiwad aega mööda wäga nõukaks ja jõukaks.

4. Koguni ilma abita ja õigusetä olli põlluharija talupoja seisus. Endised wabad wäikepõllumehed oliwad aega mööda ifka enam ja enam suurepõllumehe käsu alla sattunud, wiimaks pärisorjina põllu külge liidetud. Ruskitaõiguse ajal oli nende käekäit õiete ränk: oliwad rüütliid wastastikkü tüüis, loifsiwad mõlemil pool talupoegade hooned ning põllud, pidasiwad herrad jahti, tehti talunurm ning niit tallermaaks, palus kahjusaaja wasta, oli wits ehk weel raskem nuhtlus hooletu (§ 151).

Korraldajad.

Seme.

Hansa.

Talurahwas.

IV. Särt: Paapsti wõimus Prantsuse maal.

§ 136. Kapetuse jugu kuningad.

1. Kuna Saksa maa pärast pikka wõitlemist wiimaks ometi wõidu paapsti kätte jättis, ei laisknud Prantsuse kuningad kuria wõimust omal maal mitte kõrgemalle tõusta, kui neile enestelle oma wäe kinnitamiseks waja oli. Waimuliku seisuse abiga oliwad ju Kapetuse esimesed järeltulijad küniga õigusi wõimsate wasta nii kaswatanud, et Ludwig VI., jällegi abti Sugeri (l. Süshäri) juhatusel all, riigiseadust jalale seada, üht osa pärisorje priiks lasta ning linnadelle eesõigusi anda suutis; wiimse tegemise läbi pandi kodaniku seisuselle alus, kes edespäi kui „kolmas seisus“ mõisnikkude ning waimulikude kõrwal tähtjaks sai. Ja kui tema poja Ludwigigi VII. ajal wüürstid sõjemiste segaduste ning paapsti ristijõja abil (§ 130, 2) oma wõimust kaswatada lootiwad, siis tunnistas Philipp II. August mõlemate wasta oma suuremat wäge pea-aegu isewalitseja kombel üles. Sest tema tõstis takistustest hoolimata parema sõjemise korra, enne Inglis maa alla sattunud maafondade tagasiwõitmise, koolide, kauba ja linnade parandamise, kaswatamise ning kaunistamise läbi riigi nii kõrge järje pääle, et ju tema ajal Prantsuse maad teiste riikide eeskujuks peeti ning Paris maailma esimeses linnaks loeti.

2. Selle järje pääle jäi maa ka järgmise küniga Ludwigigi VIII. ajal ning ta wõimus edenes igapäi wägewa Ludwigigi IX. all, keda tema korralise komba, õiglase ja auusa meele ning waga elu pärast Püha haks hüütakse. Tema laiendas riigiradasid ja õiendas wanad Inglise piiritülid ära, pidas rahu kalliks ning nureses kohtuasjus tarniliste paranduste eest. Nitsamuti waatas ta oma riigis kiriku kaswamise pääle, asutas usupetuse tarwis ülemaid koolisid, kinnitas piiskoppide wanad

Ludwig VI.:
1108—1137.

Kolmas seisus.

Ludwig VII.:
1137—1180.

Philipp II.:
1180—1223.

Ludwig VIII.:
1223—1226.
Ludwig IX.:
1226—1270.

õigused uueste ning kaandas karia liiga võimust Prantsuse pinnal seeläbi, et ta kuningas ning kiriku paapsti iseralikust ülemast walitsusest wabaks tunnistas. Ludwig suri wiimsele ristisõtta (§ 130, 4) ning jättis riigi oma poja Philipp III. kätte, kes teda wahwa meelega wanal järjel hoidis.

Philipp III:
1270—1285.

Philipp IV.:
1285—1314.

Bonifacius VIII.

3. Siis algas **Philippi IV.** ajal, kes õigusest ning seadusest hoolimata oma tahtmise wägivaldselt täitis, paapsti ja kuningas wahel kibe eitlemine. Sest Philipp kutsus Englise kuningas Eduardi I., kelle pärast üks Prantsuse maakond oli, kogemata juhtumise pärast kui laenu list oma kohtu järje ette; aga paapst Bonifacius VIII, kes Englise kuningat oma wassalliks pidas, keelis seda ära ja püüdis ise tüli lepitada ning muud sifemisi waidlemisi oma sõnaga lõpetada. Seda põlgas Philipp ära, sest Prantsuse maa walitsuse asjad ei puutuda mitte paapstiasse. Ei maksnuud Bonifaciuse tõendamine, et iga hing, kes õnksaks saada tahab, paapsti alla peab heitma, ei awitanud kirikuwanne: kuningas ei annud järele. Tah, tema käsul wõeti paapst Stalias wangi, kust ta küll warsti rahwa abil pääsis, aga ju mõne päewa pärast hinge heitis. Särghmine paapst Klemens V. meelitati Awignoni (l. Awinjongi) linna, mis sellel ajal Neapoli riigi pärast oli, ning sääl elades ep olnud, tema ega järghised pühad isad 70 aastat muud kui tööriistad Prantsuse kuningate käes, seega Philippi IV. wõit täieline. Hoo pis tähtsamad oliwad wõitlemise ajal sündinud muutmised sifemisis tallitustes: kohtumõistmise ammetisse seati waimuliku seisuse asemelle, keda sest lahti mõisteti, õpetatud seadusetundjad, riigipäewast kutsuti kolmas seisus osa wõtma, kindel maks pandi riigialamate pääle ning tunnistati rahategemise õigus ainult kuningas osaks.

Paapstid Awignoni:
1305—1377.

Eisemine tegevus.

Templiordo ots:
1313.

Aga wiimne õigus äritas Philippi ahnust: tema kõrgendas kolmewõrra oma raha hinda ning sundis niisugust raha endise wasta wahetama. Sa kui rahwas sellepärast mäsama hakkas, ajas ta süü rikaste Suutide ja templiordo rüütlite (§ 130, 1) pääle. Esimesed aeti maalt minema, wara wõeti ära, teised, kelle omandusega jedasama sündis, pandi kohtu alla. Piinariistad fundiswad neid oma pääle kõige rängemaid süüdisid tunnistama, mispärast neid, kokku 54 meest, tule surma mõisteti. Veel tule riidal tõendasiwad kõik endid süüta olewat ning ordomeister Jakob de Molay (l. Mole) kutjus paapstid ning kuningat ja tema ülemat nõuuandjat aasta aja sees kõigekõrgema kohtu ette. Ring enne kui 12 kuud möödas, hingasiwad kõik kolm hawas! Särghised kuningad, Ludwig X. ja Philipp V., ei walitsenuid kumbgi kaua ning Karli IV. suri wiimne Kapetuse sugu kuningas 1328, mis pääle Balois (l. Baloa) sugukond Prantsuse auujärjele sai (§ 155).

Jakob de Molay.

Ludwig X. kunni
Karli IV.:
1314—1328.

V. Särk: Paapsti võimud Inglis maal.

§ 137. Plantageneta sugu kuningad.

Plantagenetkõhed:
1154—1399.

1. Prantsuse maast läis Englise kuningate käsi kuriaga wõideldes pahemini. Siin sai pärast Wilhelmi I. (§ 113, 2) järeltulijate surma 1154 Plantageneta sugukond, kes ema poolt endiste kuningatega sugulane, auujärje pääle. Esimene neist, Heinrich II., kelle käju all ta läänepoolne Prantsuse maa seisis, püüdis maad, isearanis kohtuasjus, parema järje pääle tõsta. Ring Klarendoni otsuste

Heinrich II.:
1154—1189.

järele pidi pääle teiste ka waimulil seisus ilmalikkudes asjades kuningliku kohu ette astuma, ilma et pärast paapstile oleks kaebada tohtud. Wiimse nõudmise wastä hakkas Kanterbury (l. Kanterbõri, pääpiiskopp Thomas Becket, lastis kuningameelelised preestrid ammetist lahti ning põgenes, kui kohus teda ähwardas, paapstilt appi hüüdes Prantsuse maale. Säääl elas ta mitu aastat, kunni kuria abi teda wana auu sisse tagasi saatis. Et ta aga siin wana wiisi kuningasõprade wastä kirikuwannet ja waljust tarwitas, ei sallinud teda Heinrich, ja neli kammerteenrit, kes seda ühe kogemata sõna läbi märkanud, läksiwad hullaksiwad piiskopi kirikus altari ees ära. See jäle tegu awitas kuria wõidule: kuningas pidi Klarendoni otsused tagasi wõtma, hullakajaid nuhtlema ning iseennast piiskopi haua ääres, kelle paapst „pühade“ sekka tõstis, piitsaga kartstada lastma. Murega pidi ta oma päewad lõpetama.

Thomas Becket.

2. Tema poeg, wahwa ning kõrk Richard I. Löwisüda, walas küll sõdade läbi pühal (§ 130, 3) ja kodumaal oma alamate werd, aga kasu ei saanud ta seeläbi maale sugugi. Ja tema wend Johannes I. Maatu ei suutnud wõeral ega omal maal wägewamaid wastaseid tagasi tõrjuda. Prantsuse kuningas Philipp II. (§ 136, 1), kes seeläbi ühe sugulase surma kätte tajus, wõttis säälsed maakonnad pääle edelastõrwa ära; paapst Innocentius III., kellega kuningas Kanterbury piiskopi walimise pärast riidu läts, pani maa kirikuwande ja interdikt alla (§ 111, 2) ning lunastas tema wast jüis, kui Johannes I. riigi paapstille kinkis ja temalt kui laenu, 1000 marga eest aastas, tagasi wõttis; rahwas aga sundis teda suure priiustkirja läbi, mis järele iga seisus omal wiisil eesõigusi ning kergitust sai, oma tulewasele wabamalle walitsusele alust panema. Nii oli Englise rahwal ju walitsusest osa, kui Heinrich III. krooni alla sai, ning tema õigused kaswawad nõdra kuningaga pika ea abil hästi, nii et ka linnade saadikud riigikogust osa wõtta tohtisiwad.

Richard Löwisüda:
1189—1199.
Johannes Maatu:
1199—1216.

Magna charta:
1215.

Heinrich III.:
1216—1272.

3. Paremini käis järgmise kuningaga Eduardi I. käsi: ta ühendas Walesi (l. Uäälski) maakonna Englise riigiga ning sundis Prantsuse kuningaga Philippi IV. mõega läbi järele andma. See wastä ei läinud talle mitte korda Schotti maad oma walitsuse alla wõtta, sest pika werise wõitlemise järele jäi Schotti kroon ometi säälse kuningaga Robert Bruce pähä. Tema poja Eduardi II. päiwil oli Englis' maa wäljüis asjus nõder, sseemisist korratu, kunni Eduard III., kes isa wägivaldise jurma ajal weel täisealine ep olnud, tugewa käega walitsema hakkas. Tema oli wahwa sõjas: wõttis Prantslased Greyc (l. Kresif) lahingis ära ning tema poeg, „must prints“, tegi niisama wägewaid tegusid. Weel tähtsamad oliwad tema sseemisised toimetused: tema jautas riigikogu ehk parlamendi kaheks, kus „ülemas majas“ lordid, nagu ülemaid mõisnikka nimetati, ning piiskopid ise, „alamas majas“ alamõisnikkude ning kodanikkude saadikud kokku tuliwad, nõuu pidasiwad, riigiiseaduste ja maksude üle wiimist otsust andsivad; tema jautas paapstile maksetawa „laenuhinna“ ära; tema tõstis Prantsuse keele asemelle Englise keele riigi ja kohtukeeleks. Seda nõdrem oli Richard II., Eduardi III. pojapoeg, kes mitme mäsju järele wangitornis nälja pärast hinge heitis, mis pääle Lancasteri sugukond Englise auujärjele sai (§ 157, 1).

Eduard I.:
1272—1307.

Schotti kroon.

Eduard II.:
1307—1327.
Eduard III.:
1327—1377.
Greyc lahing:
1346.
Parlament.

VI. Järk: Lõuna-Euroopa riigid.

§ 138. Pyrenäi poolsaar.

Kastilia ja Aragonia riik.

Tolosa lahing: 1212.

Fernando III.: † 1262.

Alfonso XI.: 1360.

Pedro III.: 1285.

Portugalia kuningriik.

Durique lahing: 1189.

Fernando I.: † 1385.

1. Hispaania maal waltas wõitlemine ristiusuliste ning Muhametlaste wabel wana wiisi, kuni 12. aastajal Kristlaste poolt kolm waimulikku rüütlordot asutati; sest rüütlike abiga wõitlused Kastilia ning Aragonia ühendatud wäed Tolosa lahingis 1212 Arablastel nia ära, et nende wõim jäädawalt rauges, riik lagunes ning wiimaks üksi Granada maakond, seegi Kastilia ülema walitsuse all, neile jäi. Kastilia maa ise sai Fernando III. wõitluse läbi wägewaks; kuid ju tema poja Alfonso X. ajal, kes küll teaduse ja kunsti eest hoolt kandis, aga Sassa keisrikrooni püüdes (§ 135, 1) palju raha kulutas, õhtas rahwas raskete maksude all; selle järele laastatiwad weriised kodutult maad, mis wast Alfonso XI. päiwil seisatama jäiwad. Aragonia riik oli Pedro III. ajal, kelle walitus üle Iba-Hispaania ja Sikelia saare ulatas, kõige wägewam; tema järeltulijad walitsetiwad sääl kuni 15. aastajani, kus Aragonia ning Kastilia ühes riigiks ühendati (§ 158, 1).

2. Selsamal ajal pandi poolsaare läänepõrwas Portugalia riigile alus. Sinna oli esmalt Kastilia grahwivald ajutatud, kelle walitsejate wõimus islamiusulistega wõideldes kiireste kaswas, nii et Alfonso I, kui Durique (L. Urife) lahingis Muhametlaste üle oli wõitu saanud, ennast Portugalia kuningaks nimetas, kus juures Englise ja Põhja-Sassa ristisõdijad teda toetatiwad. Oma alustajalt sai riik ta oma põhjuseaduse ning tema pojapuja Alfonso III. käest oma praeguse suuruse. Siemised tülid ei annud talle edespidi mabti oma radasid laiendada, nii et ta 14 aastajaja lõpul, kus Alfonso I. sugukond Fernando I. kustus, sellesama järje päl seisis (§ 158, 2).

§ 139. Appenninuse poolsaar.

Põhja-Italia. Benedigo wabadriik: 1172.

Lõuna-Italia.

1. Põhja-Italias asutati pärast Hohenstauflaste wõimuse wffa (§ 134, 4) mitu wähemat wabadriiki, kelle seast Genua ja Pisa, Mailand ning Florenz (§ 159, 1) hiljemini tähtsaks said. Aga ju enne seda oli Benedigo linn, kelle alus Attila ajal (§ 98, 6, t.) pandud, kui rikas wüürstiriik olemas. Kõit mered ja sadamad, iseäranis idapoolsed, käisiwad Benedigo laewad läbi, kaup jookkis hästi ning wüürsti ja kodanikkude rikkust tunnistasiwad toredad kirikud, uhked lossid ning suured fillad üles. Kuid 12. aastajal seati aristokraatlik oligarhia (§ 24, 3) jalale ning sellele lisati pärast poole, et keegi midagi muuta ei saaks, riigi-inquisitioni kohus ühes salakuulajate, piinariistade ning mõdegaga juure, nii et 'iga samm üle walwati, iga sõna kuulati, iga tegemist waritseti.' Seega oli riigi pöö-jõud, wabadus, murtud ning tema õilme-aeg möödas, ehk küll ta elu weel mitu sada aastat kestis.

2. Kesk-Italia seisis paapsti käe all (§ 159, 2), aga Lõuna-Italia oli enne Normanlaste pärawt (§ 119, 2), hiljemini sai ta (§ 134, 3) Hohenstauflaste kätte. Kuid pärast Konradi IV. surma tunnistas paapst selle maa oma alamaks ning palkus teda, kui Friedrich II. poeg Manfred seda kuulda ei wõtnud, Prantsuse herzogille Karl d'Anjoule (l. Angshü) laenuks. Ja tema ilmus oma wenna Ludwigi IX. luuga

Italiasse, sai Neapoli ja Sikelia krooni pähä ning wõitis Manfredi Beneventumi lahingis nii ära, et ta meelt ära heites ise surma juhu jooksis. Sellegipärast tuli paar aastat hiljem wiimne Hohenstauf-lane Konradino (§ 134, 4) Italiasse, oma pärandust nõudma. Esimene lahing läks temale küll õnneks, aga kohe see järele sattus ta wangi ning heitis, ehk küll kohus teda „maa ära-andja“ juüst lahti mõistis, Karli I. käsu pääle timuka kirwe all hinge. Kuid Karl ei pannud rahwa endiseid õigusi mikski, waid lastis neid Prantsuse ammetnikkude läbi armetumalt rõhuda. Seda tajusiwad Sikelia saarlased koledal kombel kätte: nad hukkasiwad oma saarel kõik Prantslased ühel ainjal õõsel äral! Keda ei tuntud, sunniti sõna eiceri*), kelleks Prantslase keel ei painunud, wälja rääkima. Seda hukatujetööd hüütakse „Sikelia õhtuootjeks“, sest et mäjs kirikust õhtupalwelt tulles lahti läks. Siis sai Sikelia saar Aragonia kuninga Pedro III. (§ 138, 1) walit-suse alla, kuna Neapoli riik 15. aastajaja alguseni Anjou suguwõija päralt jäi (§ 71).

Beneventumi lahing: 1266.

Konradino † 1268.

Sikelia õhtu-ootjeks: 1268.

§ 140. Balkani poolsaar.

1. Greeka maal wabetas II. aastajajal Izaak I. Komnenus keiserliku lossi pea floostrikambriese wasta; tema järgmiste segaduste ajal sattus Lõuna-Italia Normanlaste kätte ja Wäikeses-Asias wõitsiwad Türglased wõimust. Wast Alexius I. suutis radasid pääletungijate eest kaitseada ning sai ristijõdjiate abil (§ 129, 2) mõne kadunud maa-tüki jälle kätte. Niisama käis järgmiste walitsejate käsi, kummi Izaak II. Angelus krooni alla sai: temal pistis ta oma wend Alexius III. filmad wälja ning tõukas ta troonilt maha.

Komnenuse sugu-wõija: 1056—1204.

2. Sääli hüüdis Izaak Benediglased appi ning nemad tuliwad ristijõdjiatega ühes (§ 130, 4) ajasiwad Alexiuse III. minema ning tõstsiwad Izaaki auujärjele tagasi. Aga et ta neile antud tütusi täita ei suutnud, wõeti linn tormiga ära, riisuti paksaks ning häwitati suur osa wana aja mälestusi ära. Siis jautasiwad wõitjad riigi neljaks osaks, kelle seast Konstantinopoli linn ühes keisri nimega Hollandi grahwil Balduinuse kätte sai: seega oli Greeka riigi walitsus Ladina-aste käes. Kõigest wäike osa Greeklasi jäi Wäikeses-Asias wabaks, kus Paskaris ise keisririigi asutas. Säält tuli ligi 60 aastat hiljem Michael Paläologus, tegi „Ladina keisririigile“ otja ning pärandas Greeka riigi oma järeletulijate kätte, kus ta aega mööda põhja ja lõuna poolt pääletungiwate waenlaste ja Türglaste läbi ifka wäit-jemaks sulas (§ 160).

Ladina keiserriik: 1204—1261.

Paläologus: 1261.

VII. Järk: Skandinavia riigid.

§ 141. Daani maa.

1. Daani maa õhtas Estritsoni sugukonna (§ 118, 3) walit-suse ajal esiotja troonitülilide all, kummi Waldemar I. segadused tugewa käega ära lõpetas, kauniste seaduste läbi rahu kinnitas ja Rügeni saart ära wõttes riigirada latendas. Wiimjes asjas astus Waldemar II. oma isaija jälgijase: Mecklenburgi, Pommeri ja Rügeni

Daanimaa 12—14 aastajajani. Waldemar I.: 1157—1182.

Waldemar II.: 1202—1242.

*) Näägitakse Italia keeles tschitscheri ning tähendab meie keeli hernes.

Kindanija lahing:
1219.

würstid kummardasivad endid tema ette. Ka wõitis ta 1219 Gesti-
lased Kindanisa lahingis ära ning ehitas Gesti kantsi asemelle
Daani linna Tallinna. Aga pea põgenes õnn „wõitja“ eest: tema
jattus uues sõjas Schwerini grahwil wanai ning ei pääsenud säält enne,
kui mõidetud maad tagasi andis; üksi Mügeni saar ning Gesti maal
Harju ja Wiru maakonnad jäiwad nimepidi tema päralt. Järgmised
kuningad oliwad läbistifku kõik nõdrad walitsejad. Üksi Baldemar IV.,
kes Gesti maa rüütlitele 1347 ära müüs, pidas tugewamini walituse-
leppi käes. Temaga kustus Gstritsoni sugukond.

Baldemar IV.:
1340—1375.

Eisemine elu
Skandinavia riik-
tides.

2. Eisemise elu poolest seisid Daani ning niisamuti Norra
ja Rootsi rahwas kohalt teise järje pääl, kui muud Europa riigid.
Kõigis puudus, wähemalt suuremal osal, keskaja laenuwalitsus
ning tema kaafas käija pärisorjus. Selle asemel oli kuninga wõimus
riigipäewa läbi, kellest waimulik, mõisniku, kodaniku ja talu-
poja seisus osa wõtsiwad, kindlaisse piiridesse rajatud ning ühtlasi
igale seisujelle, Norras alati, Rootsis ja Daanis wast hiljemini,
walitsemise asjus ühewäärilised õigused osaks antud. Muudu oli-
wad igal seisujel ka oma iseõigused ning kohused. Üleüldse aga wõis
rahwas enam terve maa kui üksikute seisuste hääts tegew olla.

§ 142. Rootsi ja Norra maa.

Rootsi maa
12—14 aastajani.

Birger: 1250.

Magnus II.:
1363.

Norra maa 12—14
aastajani.
Hakon V.: 1220.

1. Rootsi maal oliwad troonitülid iseäranis sagedad: kaks
kuninglikku suguwõsa, teine põhjapoolse, teine lõunapoolse rahwa abil,
wõitlesiwad aina üksteisega ning harwa läks üks walitseja rahuga hauda.
Wast siis lõppis tüli, kui wahwa herzog Birger oma wähe-ealise poja
auujärjele awitas ning ise walitsole õhjad tugewaste käes hoidis. Rahu
kaitsemiseks ehitas ta Stockholm linna kindluseks ning parandas seadusi.
Sellegipärast ep olnud ta järeלטulijatel rahulisi walitjust ja wiimne neist,
Magnus II., aeti troonilt ära ning kroon anti Mecklenburgi herzogille
Albrechtile (§ 161, 1).

2. Sarnane rahutu lugu kestis Norra maal, funni Hakon V.
segadused lõpetas ning oma walituse üle Islandi saare ja Grööni maa
lautas. Tema poeg Magnus VI. parandas wanu ning andis uusi
seadusi. Ka tegi ta otujukse, et walitsus ifka wanema poja kätte
pidi saama ning teelis piiskoppide wastarääkimise troonipärimise asjus
ära: seega oli wana tüli juure hoopis ära kustutatud. Hakoni VII.
juri wiimne Harald I Kenajukse järeלטulija ning uued trooniseadused
walmistasiwad Norra ja Rootsi maa ühenduseks teed ette (161, 2).

VIII. Järt: Slaawlased.

§ 143. Poolakad.

Poola maa jagu-
würstide all.

1. Poola maale asutati 13. aastajaja algusel Wene eeskju
järele jaguwürstide walitsus kuninga asemelle. Gesti Wladislaw I.
jautas riigi oma poegade wahel ära ning tõstis seaduseks, et ifka kõige
wanem sugukonna liige „suurwürst“ ja ühtlasi teiste würstide ülem-
walitseja pidi olema. Seega oli ta alalise waenulõkke põlema sütitanud:
nooremad ei tahtnud wanema wõimusest midagi teada, waid tegiwad
kõiges, tihti sõjariistade abil, oma tahtmist. Aga sõherduste kodutülide
läbi jäi riik nii nõdraks, et Wenelased oma maakonnad, mis Poola
walituse alla jattunud, hõlpjaste tagasi wõtsiwad.

2. Wast 14. aastajaja algusel sai Wladislaw IV. juurema oja maad oma alla ning kuningakrooni pähä. Tema poeg Kasimir III. püüdis Saksa ordo edenemist takistada, aga asjata; see wasta ühendati Wene maakonnad Galizja ja Podolia Poola riigiga. Suuremat hääd tegi ta rahwalle korralise seaduseaamatu läbi, kus sees iga seisufe õigused ja kohused ära määrati; iseäranis oli talupoegade pääle mõtetud, et neid mõisniku seisufe wägiwalla eest kaitseda: sellepärast nimetasiwad mõisnikud seaduseandjat „talupoegade kuningaks.“ Nii- sama oli Krakau suurkooli asutamine maale tähtjas. Temaga suri wiimne Piasti wõju ning Poola auujärg läks esiojta ta õemehe, Ungria kuninga Ludwig'i kätte (§ 163, 1).

Poola kuningad.
Wladislaw IV.:
1320.
Kasimir III. †:
1370.

§ 144. Wenelased: Mongoli ike.

1. Wene maa jattus 13. aastajaja algusel **Mongollaste** wägiwaldise walitsufe alla: ihu ja waimu poolest furus ränk ike rahwast poolkolmat jada aastat, kautas tema endise korra ja kumbed ning tõi tooruse, lõpetas tema priiuse lootusegi ja löi orjameele asemelle, haawas terwe rahwa elu nii ras- keste, et ta wermed tänapäewani weel mitte täieste ep ole paranenud. Reedsinased Mongollased, Kesk-Asia lage- dikkudest pärit, ilmusiwad 12. aastajaja lõpul Dschingis Khani all Ette-Asiasse, wõitfiwad hulga riiksid, häwitasiwad linnad, hukkasiwad inimesed ära ning tegiwad teised pärisorjaks. Nende esimesed hulgad paistfiwad juba siin pool Kaukasuse mägesid, kui Polowzlased, kes kõige ennemalt ette puutusiwad, Wene- lastele kuulutasiwad: „Tulge ruttu ning wõidelge meiega ühes- koos; sest wõtawad nemad täna meie maa, siis on nad homme teie kaelas!“ Tõeste tõttasiwad Galizja würst Mtis- law Südi ning teised temaga pääletungijate wasta, enne kui nad Wene piirideni ulatafiwad. Aga Kalka kaldal saiwad waenlased 1224 täieste wõidu: suurem osa wäge kattis lahingiwälja, würstid suriwad wõitjate jalge all, mõned ainukesed pääsefiwad põgenedes. Dmeti pöörsiwad Mongollased seeford weel Asiasse tagasi. Wast 13 aastat hiljem 1237 tuliwad nad Khani Batu all uueste, tungisiwad idaküljest Wene maa sisse, häwitasiwad hulga linnasid ära ning suurvürst Suri II. lan- ges Siti jõe ääres nende mõega läbi. Siis läks laastajate tee Lõuna-Wene maa kaudu Poola maale: jäält sundifiwad neid Poola ja Saksa ühendatud wäed Eignizi lahingis tagasi minema ning päästfiwad seeläbi Lääne-Euroopa hukatusjst. Aga terwe Wene maa oli Mongollaste päralt: würstid pi- diwad, kui oma maadesse jääda tahtfiwad, orja alanduses Khani sõna tingimata kuulma, rahwas loeti üle ning päade arwu jä- rele päriti suure waljusega iga aasta maksu, wastahakkajad ning

Mongollased.

Dschingis Khan.

Polowzlaste
saadid.

Kalka lahing:
1224.

Batu: 1237.

Siti lahing: 1238

Eignizi lahing:
1241.

Wene maa
Mongollaste all
1237—1480.

tõrkujad saadeti armuta surma ehk wiidi pärisorjaks. Muidu jätsiwad wõitjad maa sisemised asjad, usu, walitsusewiisi, kohtupidamise muutmata, ei jäänud ka ise mitte maale, waid kolisiwad oma karjadega ida- ja lõunapoolsis lagedikkudes; päälinn Sarai ehitati Wolga kaldalle ning sääl pidi iga suurwürst korra alanduse tunnistuseks ning ammeti finnitamiseks khani ees käima.

Sarai.

Wladimiri suur-
würstid.

Jaroslav II.:
1238—1246.

Andrei II.:
1246—1252.

Aleksander Newski:
1252—1263.

Newa lahing:
1240.

Sää lahing: 1242.

Jaroslav III.:
1263—1271.

Wassili:
1271—1274.

Moskwa suur-
würstid.

Joanni I.:
1328—1340.

Simeon:
1340—1353.

Joanni II.:
1353—1359.

Dimitri Donskoi:
1360—1389.

Kulikowo lahing:
1380.

2. Esimene suurwürst, kes Sarais khani kumardas, Suri II. wend Jaroslav II. ja niisama tema poeg Andrei II. püüdsiwad kõige päält üle jäänud rahwast pelgupaikadest wälja kutsuda ja häwitatud linnade ning külade asemelle uusi ehitada. Tähtsamaks sai wiimse wend **Aleksander Newski**, walitsemas 1252—1262. Tema oli ju enne Nowgorodi würsti nime all wahwaid tegusid teinud, Rootslased Birgeri all Newa kaldal, Wiimi rüütlid Peipsi järwe pääl nii ära wõitnud, et mõlemad edespidi Wene rajad rahule jätsiwad, ning niisamuti Leedulased kõige oma pääliku Mindowgiga tagasi saatnud. Nüüd oli tema päämure riiki täielise ärawahitamise eest hoida: seda kartis ta Mongollastelt mätsamiste nuhtluseks ning püüdis sellepärast Sarais khani kalliste kingituste ning suure alanduse läbi lepitada, kodus rahutumaid noomimise ja ahwardamise teel waigistada. Pärast Newski surma kandsiwad tema pojad Jaroslav III. ja Wassili teine teise järel suurwürsti nime. Siis algas tema järeltulijate wahel kibe kodusõda, mis senni wältas, kui Aleksandri pojapoeg, Moskwa würst Joanni, khani abiga suurwürstiks sai.

3. Joanni I. tõstis Moskwa suurwürsti päälinnaks ja laiendas oma pärismaid. Ka sai ta khani käest õiguse, et kõige Wene maa maksud tema käe läbi Saraisse saadeti: sellel kombel wõis tema, kuna rahwas Mongollaste riisujajast pääsis, pääle seadusliku summa ka rohkete kingituste eest muretseta ning seeläbi khani armu pärast julge olla. Sedasama teed käiswad tema pojad Simeon Tore, kelle walitsuse ajal katk, „must surm“, arutu palju rahwast tappis, ja Joanni II., kelle ajal waimulik ning mõisniku seisus walitsusest osa otfis. Wast Joanni II. poeg **Dimitri Donskoi** julgus Tatarlastega, nagu Mongollasi nimetati, teiste kõnelda: tema ei saatnud maksu Saraisse, waid ajas nõudjad sõjariistadega tagasi. Seda kuuldes kogus khan Mamai lugemata wäe kofku ja tõttas Wene maad karistama; teiselt poolt pidi lepingut mõõda Leedulaste würst Jagello (§ 163, 2) Wenelaste kallale tulema. Aga Dimitri ruttas Mamaille põhjapooliste würstidega wasta ning wõitis tema wäehulgad werises Kulikowo lahingis 1380 ära, kuna Jagello selle sõnume pääle jedamaid teelt ümber põõ-

ras. Sellegipärast ei pääsenud Wene maa iffe alt: uus Khan
 Dochtamisch tuli paar aastat hiljem äkitselt maale, põle-
 tas Moskwa ära ning maksu makseti endist wiisi. Dmeti
 ei jäänud seefinane wõit mitte wiljata, sest ühelt poolt nägi
 rahwas, et Tatarlased mitte ärawõitmata ep olnud,
 teiselt poolt kaswas Moskwa suurwürsti auu jaguwürstide sil-
 mas, kõigiti aga ärkas jälle lootus elule, üksford sun-
 dijate alt lahti saada. Ka muutis Dimitri troonipärimise
 seadust: tulewikus pidi ifka wanem poeg — lapsita würstil
 wenna wanem poeg — isa järele würsti nime ja õigu-
 sed pärima. Seega oli Moskwa suurwürsti auujärg kinnitatud,
 aga ka sagedatele kodutülidelle tamm ette pandud. Dimitri poeg
 Wasjili I. astus Moskwa wõimuse kaswatamises oma isa
 jälgisfe, aga wäliseid waenlasi ei suutnud ta mitte tagasi tõr-
 juda: Tatarlased laastasiwad ja riisusiwad idapoolseid maid,
 läänes wõttis Leedulaste würst Witowt suured maakonnad ära.
 Snnnetumalt weel käis tema poja Wasjili II. käsi: tema läks
 oma onuga suurwürsti nime pärast tülisfe, sattus wastaste wangi,
 kus ta filmad pääst pisteti, pääsis hiljemini põgenema ning pi-
 das „pimedana“ surmani walitsuse ohjad käes. Siis astus
 tema poeg Joann III., kelle ajal Wene maa elu igapidi üm-
 ber muudeti, suurwürsti troonile (§ 164).

 Wasjili I.
1389—1425.

 Wasjili II.
1426—1462.

IX. Järk: Soome sugu rahwad.

§ 145. Soome rahwad ning nende olu.

1. Kuna Lääne-Europas hulk riikisid ajutati, idas Wene walitsus
 alustati, elas põhjas Altai mägede ja Baltia mere wahel, kõigile tead-
 mata ning tundmata, laialine, aga arwu järele wäheldane Soome sugu
 rahwas. Loomu poolest, nagu maa loomusti, karedad, harjusiwad nad
 wähega leppima ning wisad wanast kinni pidama, ei teadnud nad pa-
 remat soowida ning seisiwad sellepärast hariduses madalal järjel. Alaline
 raskus ja kehwas, ühtlasi põhjamine külm ning soone õht, mõjusiwad
 pikka mööda nii hästi ihu kui waimu poolest nii kahjuliselt nende
 pääle, et rohketest loomuseannetest, mis naabrirahwaste
 omadest sugugi kõhnemad ep olnud, wümaks kõigest wõimetu
 wari järele jäi. Üksi mõned suguharud, nimelt Magyarlased,
 Soomlased, Gestlased, kes teistest lahkudes lõuna ning lääne
 poole lahkema taewa alla tõttasiwad, hoidsiwad oma esialgused loomuse-
 anded alal, astusiwad hariduses edasi ning jaiwad omast kohast tähtsaks.

Soome rahwad.

2. Soome rahwaste esialgusest elukorrast ei teata suurt. Kõi-
 gest nii palju tõendawad uurijad, et jaht ja kalapüüü ennemuiste üleil-
 dine toiduhallikas ning lattidest üles lautud koda ainus eluase ning
 warjupaik olnud; wast hiljemini tulnud karjakaswatamine juure;
 kindlate eluhoonete ehitamine alanud alles siis, kui ju põlluharimine

 Soome rahwaste
eluford.

maad leidnud, mis Gesslaste juures wist siserändamisega ühes sündinud. Et näita ka üleüldse ega üfsikute juguharude juures kuningaga wõimust tuntud olewat, waid walitud wanemad walitsenud üfsina suuremate maakondade ehk wähemate kihelkondade üle ning juhatanud mehi jagedate sõdade ajal waenlaste wasta. Uju poolest olnud kõit looduse-aunustaja d.

§ 146. Magyarlased.

Magyarlaste efilugu.

Arpad: 889.

Ungria kuningriigi 10—14. aastajani.

Geija I.: 973.

Stephan I. kuningas: 1008.

Andreas II.: 1222.

Andreas III.:
† 1301.

1. Magyarlased tõttasiwad Soome esirahwast lahkudes lõuna poole, kolisiwad mõne aja Wolga ja Karpati mägede wahel seiswais lagedikkudes, kuna mitmed wähemad Dürgi suguharud nende jekka julasiwad, ning tungisiwad 9. aastajaja lõpul oma wanema Arpadi all Ungria maale. Siin elasiwad nad weel ligi sada aastat mana wiifi: wiledate hooSte seljas ilmusiwad nad äkiste Greeka ja Saksja riigi piiridesse, riisusiwad, põletasiwad, surmasiwad, wõtsiwad wangi, ja niisama lähku üle raja tagasi. Nerseburgi lahing (§ 108, 2) ning weel enam keisri Otto I. wõit Lehwäljal (§ 108, 3) tegiwad ju rahutumaid taltsamaks, aga wast ristiusk fuutis neid täieste korralise riigi liikmeteks muuta.

2. Gsimene ristiusku walitseja, Geija I., seletas rahwalle targu ära, kuida alatiSte riisumiste läbi Magyarlaste nimigi kustuda wõiks, ning meelitas nad nõnda rahule. Ristiusu põhi aga jäi talle nii tundmata, et ta endisel wiisil rahwajumalalle ohwerdas ja noomiwalle piiskopile kostis: „Mis jekt? Mul on nii palju wara, et mõlemad küllalt jaawad!“ Targa rohkem kandis tema poeg Stephan I. ristiusu wäljalautamise eest hooli: kästis ristiusku orjad priiks lasta, kutsus Staliast ja Saksja maalt armuõpetuse kuulutajaid oma riiki ja ehitas hulga kirikuid ning kloostreid. Niisama tähtsad oliwad tema tege misjed walitjuse asjus: eneselle pani ta paapsti luaga kuningatrooni pähä, jautas riigi parema korrapidamise pärast wäitjise maakondadesse ning rajas kohtumõistajasele oma jeaduseraamatu läbi kindlad piirid ette. Pärast tema juma takistasiwad troonitülid mõne aja riigi edenemist, kunni Ladislaufe I. ja tema wennapoja Kolomanni, wõidud kes Kroattia ja Dalmatia maa ära wõitsiwad, riiki uueste kinnitasiwad. Järgmiste kuningate jeast ajutas kuningas Geija II. Saksja wäljarändajaid Ungria maale elama ning Andreas II., jeesama, kes ristisõjas käis (§ 130, 4), andis waimulikule ja mõisniku jefisufelle juured eesõigused osaks, nii et edespidi kodaniku ja talupoja jefisufest wähe lugu peeti. Andreas III. oli wiimne Arpadi jugu wõju ning pärast teda kutsuti Neapoli kuningas Ungria auujärjele (§ 166).

§ 147. Soomlased.

Soomlased.

1. Soomlased rändasiwad esirahwast lahkudes loe poole. Rewa jõe kaudu praegusele Soome maale jõudes tõrjusiwad nad säälse pärisrahwa, Fättilälised, läänenaabrite jekka, kus nende nimigi kustunud, ning asusiwad ise Baltia mere põhjalahede ja Ladoga järwe wahaale jäädawalt elama. Siin hüüti neid sugufondade jarel läänes Soomlasiks, keskel Hämäläisiks, idas Karjalasiks; üleüldine nimi Soome rahwas jai wast aega mõõda pruugitawaks. Wiimse nime

all aga on „Kaljuwalla“ rahwas, nagu laulikud Soome maad nime-
tawad, oma iseloomu, oma rohkeid loomuseandeid, oma rah-
wust jégamata ja rikkumata alal hoidnud, agaraste hariduses
edasi jõudnud ning tüdimata tegewusel oma isamaa auusjalle järjele
awitanud.

2. Praegusesse elupaika asudes ostasiwad Soomlased karjakas-
watamise ja mesipuupidamise kõrwal juba põldu harida ning
kindlaid hooneid ehitada; põhjapoolistele aga jäi kütmine ja kala-
püük päätoiduhallitaks. Kauba-ajamine ja käsitöö hakkas alles hil-
jemini edenema; kuid sepatöö eest kanneti wanast saadik hästi hoolt
ning Soome mõegad oliwad naabrimail otsitawad ja kuulsad sõja-
riistad. Kodune elu oli korraline. Naesterahwas peeti auu sees; ainus
abitaaja oli „mehe kroon ning maja korraspidaja“. Seiuust ep olnud;
orjad osteti raha eest ehk wõideti mõegateraga wõeraste seast. Maa oli
sihelfondadesse jaetud, kelle üle wanem lohtuniku ammetit pidas. Täht-
samate asjade kohta tehti rahwakoogul otsust. Uus walitses leoduse-
auusta mine. Usudpetus oli Gesti laste omaga ühewääriline (§ 148, 4).

3. Niisugul järjel seisiwad Soomlased 12. aastajani. Siis hak-
kasiwad Rootslased nende omandust himustama. Kuningas Erich IX.
ilmus sõjawäega Turu linna ligidalle ning nõudis, et rahwas Ukko
teenistusest lahitudes ristitähje wasta wõtaks. Nõudmist ei täidetud ning
sõjariistad sundisiwad üht osa maad alla heitma 1157. Selsamal ajal
kuulutas piiskopp Heinrich Püha armuõpetust ning ajutas esimese
Soome koguduse. Piiskopp ise langes pea wanausulise kae läbi,
aga külwatud jeeme ei jäänud wiljata: teised armuulutajad astusiwad
tema jälgedesse ning lautasiwad, ehk küll palju wasta pandi, ristiusku
tüdimata laiemalle. Neeranis tegew oli piiskopp Thomas, kes kõi-
gest jõuust Soome kirikut igapidi kaitstes ning kaswatas. Kuid pool-
teisesaja aastase eitlemise järel wõidi wast ristiusu ning ühtlasi Rootsi
walitsust Soome pinnal kindlaks lugeda. Seea oli Soomlaste ise-
walitsus otsas, aga mitte Soome rahwas. Sest wõitjad ei surunud
alla heidetud rahwalle mitte orjaitet kaela, waid andsiwad talle need-
samad õigused osaks, mis sellel ajal Rootsis maksiwad, nii et Soome
talupojad algusest oma saadikud riigipäewale läkitasiwad
ning walitsemisest tegewalt osa wõtsiwad (§ 167).

§ 148. Gesti rahwa esilugu.

1. **Gesti rahwas** rändas Soome esirahwast lahkudes lääne
poole ning asus Baltia mereranda elama, umbes sinna, kust
praegugi nende asupaigad leietakse. Siin jagunes tema aega
mööda kolmeks isesuguharuks: lõunapoolseid kutsuti Kuur-
lasiks, waheseid loeti Siwlasteks, põhjapoolseid hüüeti Gesti-
lasiks. Rahutus aga tegi, mida kaugemalle ta ulatas ning
mida kauemini ta kestis, sugulased üksteisele wõeraks.
Millal ning mil kombel see sündis, sellest waitib ajalugu;
niisamuti wõib Gesti maa esialguseid piirisiid, eluforda, haridust,
wägewust ja rikkust, üleüldse tema wanemat ajalugu, ena-

Euford.

Kodune elu

Walitsus.

Soome saab
Rootsi alla.
Erich IX.: 1157

Heinrich: † 1158.

Thomas: † 1248.

Rootsi walitsuse
olu.

Gestlased.

miste kõigest aimata *). Wast 12. aastasaja lõpul lahkus paks udu: maa kohta algab tõsine teadus ning wõitjate tegemistest toowad mitmed kirjad täielikka sõnumeid, aga rahwa enese üle räägitakse paljalt mõõdaminewalt, sedagi puuduliselt. Nii palju näeme ometi, et meie esiwanemad ihu poolest terwed ja tugewad, waimu poolest ärksad ning jõudjad edene- mises, kui ka wisad wanast kinni pidamas, südid ja wahwad, auusameelelised ning isamaa armastuses elawad, rahu- lise wõera wasta lahked ja helded, waenulisele tigidad ning armunud on olnud; ning et laul rõõmus ja kurbuses nende meelt jahutanud, tunnistab tänini ulatanud luuletuste hulk.

Eluford

2. Koos elasiwad Geshlased külades, osalt üksikutes taludes; linnasid tarwitati ainult maa kaitsmiseks. Pää-toidu- hallikas oli põlluharimine ja karjakaswatamine; lisaks joetati mesipuid, püüeti kalu, kütiti metselajaid. Ranna- rahwas ja Saarlased aga oliwad agarad laewamehed ning kardetawad mereröwolid. Raesterahwas peeti auu sees, ka waenlaste seas sõja ajal; puhtust loeti nii pühaks, et abi- elurikkujad tulekurma saadeti. Mitme naese pidamine näib wast hiljemini naabrite eeskuju järele mõne rikkama juures pruugitawaks saanud olewat: **Kalewipoeg**, meie esiwanemate tähtsam mälestus, ega muud wanad rahwalaulud ning jutud ei tea sest midagi.

Raesterahwas.

Seisufob.

3. Seisufi Geshlased ei tunnud: kõik rahwa liikmed oliwad õiguse poolest ühewäärilised. Üksi wõeraid sõja- wangisid tarwitati orjaks. Minuwalitsust ep olnud: maa jaeti maakondadesse ning kihelkondadesse, igaihe üle walitses oma walitud wanem. Niiõiguse wanema kohus oli siisemise korra ja maakaitsemise eest hoolt kanda. Ahwardas waenlane radasid ehk taheti „endist wõlga“ kätte tasuda, käis kästjalg kihelkonnast kihelkonda ning külast külasse ja kutsus rahwa „majasse“, nagu nõuukogu nimetati, nõuupidamisele kokku; tehti otsus, läks „malewa“, nagu sõjawäge sellel ajal hüüeti, wiibimata teele. Oliwad waenlased piiridelt peletatud ehk riisujad karistatud, mindi liireste koju tagasi ning igauks asus oma tööle. Isekeses peeti rahu.

Edda.

ust.

4. Uju poolest oliwad wanad Geshlased looduse- auus- tajad, seega hulga jumalate kummardajad. Kuid wähe

*) Gesti rahwa elust wanemal ja ordo ajal annab tõsist ja mõnusat teadust tähtjas raamat: „Pildid isamaa sündinud asjust, kirjutanud J. Surt“. Riisamuti jubatab Eisieni „Gesti, Liivi ja Kuura ajalugu“ tähtsamad sünd- mused Baltia ajaloost lugejalle kätte. Ka Jungi „Kodumaalt“ tõlbas lugeba.

on nende usuõpetusest, jumalateenistusest ja pühist kombetest meie teada jäänud. Taarat auustasiwad nad kõige enam: tema oli taewa ja maa looja, jumalate ning inimeste isa, tema läes üleüldine wägi ja wõimus. Seega oli tema kõikide peremees ning hüüeti teda õigusega Ukko**), Wanaisaks, Jumalaks. Temale ohwerdati pühades hiites, nagu jumalale pühitsetud metsafalku nimetati, mõnesuguseid ohwrid, tema auuks süüdati suwisel pööripäewal mägede harjal ja kirkude pääl juured tuled põlema, temalt otsiti igas hädas ning abastuses abi. Muidu peeti laulujumal Wanemuine ning sepajumal Ilmarine, kelle käe all kasutegewad loodusewäed seisiwad, suure auu sees. Pääle selle teati metsa- ja weejumalatest, hallijatest, näkkidest, murneitedest ning nende tütardest paljugi rääkida. Kardeti tontigi ning muud kurje waimusid, kelle wasta „targad“ abi tõutasiwad. Ka usuti elu pärast surma ning armati häid taewa, hõelaid põrgu minemat. Surnukehad põletati ühtlasi sõjariistade ja töönooundega ära, tuhk korjati sawikruusidesse ning maeti kalmu. Lahkunute mälestuseks peeti talwisel pööripäewal hingedepüha.

Taara.

Elu pärast surma.

§ 149. Gesti rahwa eitlemine priiuse pärast: Albert I.

1. Säherdune oli Gestlaste käekäik, kui edela poolt esimesed Sakjad oma laewaga Düüna (Eiwi keeli: Väina) jõkke sõitsiwad ning meie maa ja tema annetega endid tutwustasiwad. Bremeni kaupmehed, kuulutab wana jutt, ajanud tuul Gotlandi (wanaste: Djamaa) saarest, kuhu harjunud wiisil oma kaubaga läinud, kaugelle ida poole mööda ega olla nende laew mitte enne seisma jäänud kui Düüna jões. Siin sobitud Liwlastega kaupa ning tagasiminejad kiitnud kodus nii „uue maa“ rikkust, et uued laewad teele läinud. Ring elaw kaup hakkanud Saksa linnade ning Eiwi sadamate wahel jooksuma.

Sakjad meie maal.

12. aastajaja tessel.

2. Mõni aeg hiljem, kui tee ju ammu tuttav, astus ka munk Meinhard, „üksi Kristuse ning tema armuõpetuse kuulutamise pärast“, kaupmeeste laewa, jõudis Eiwi maale ning ehitas Düüna kaldalle Ütsküla kohta esimese kiriku 1186. Siin ristiti esimesed Liwlasted, Slo ja Biezo; siin ferkisiwad ka, ristimisel antud tõutuse täitmiseks, Liwlastele warjuks Leedu rahwa riisumiste wasta esimese Saksa lossi müürid. Sa lossi tugewus paistis pea silma, kui lõuna pool jõge elawad Semgallased teda tugewate kõitega Düünaasse taht-

Ristiusk Eiwi maal.

Meinhard: 1185.

**.) Ukko tähendab nüüdse murde järele isand ning peremees.

Meinhard piiskop: 1188—1196.
Theodorich.

siwad wedada. Wahe ajal oli Meinhardi abiline, munt Theodorich, kuna ta ise Liivi piiskopiks sai, Liivlaste seas õnnelikult tegew. Küll käskis „tarf“, sest et tema wili Liivlaste omast paremini kaswis, munka „wihasille jumalatele“ ohwerdada, aga Theodorich pääsis „jumalikul juhatusel“: „walge hobune, kes jumalate tahtmist ilmutas, astus elujalaga üle oda“. Raupo. Pifut hiljem tegi ta Kubejele wanema Raupo, kes sõjas raskestes haawatud, „metsrohtudega“ terweks ning „ristinise läbi“ sai seesfinane kindlameeleline mees ristiusulistele tugewaks toeks paganate wastas. Aga Ükskülas läks lugu rahutumaks: Liivlasti hüppas, kui „kümnest“ nõueti, üks osa Düüna jõkke ning „pefi ennast uuesti usust puhtaks“; mõningad riisusiwad koguni piiskopi wara ning puutusiwad tema sulastesse. Siin pidi paapst awitama. Kawalusega sai Theodorich, kuna Meinhardi tagasi hoieti, üle piiri ning ruttas Rooma. Siin kästi „Liivlaste wasta ristisõda alustada“. Kuid enne kui oodatud abi ilmus, jäi Meinhard haigeks. Sedamaid kutsus ta Liivi wanemad oma woodi ette, noomis „isalikult teisi usust finni pidama, teisi temast finni hakkama“ ning küsis wiimaks: „kas neile pärast teda uut piiskoppi peab antama? Ja koosolijate poolt paluti kogudusele „ut isa“ läkitada.

Ususõda isamaal.

Berthold:
1197—1198

3. Seesfinane uus piiskopp oli Berthold, küll jädi sõjamees, aga mitte noore koguduse isa. Wasta tahtmist ammetise hakates leidis ta Liivi maalt oma wasta üseldist umbusaldust, pööris jala päält ümber, ruttas Rooma ning kaebas paapstile „Liivi maa kiriku wiletsust“. Lubakiri tahtus, „igameest Liivlaste wasta ristisõtta kutsuda ning igale osawõtjalle täielist pattude andeksandmist tõutada“, kogus ta Saksa maalt kauni osa sõjamehi ning tõttas juwel 1198 sõjawäega Liivi maale. Siin läkitati enne waenu saadikud piiskopilt küsima, „mis pärast ta sõjawäega tulnud?“ „Sellepärast, kostis Berthold, et teie otsegu koerad oma oksse kallale tagasi jooksete!“ Selle pääle wastasiwad Liivlased: „Sellele asjale tahame otja teha. Saada aga sina wägi tagasi, siis tule omastega rahu oma piiskopi ammetise. Kes usu juba on wasta wõtnud, neid wõid ja sundida teda pidama, teisi õpeta sõna, mitte sõja läbi!“ Piiskopp lubas rahu pidada, kui wanemad ja tähtsamad mehed oma pojad käemehiks saadawad. Seda ei suutnud Liivlased teha ning pea algas lahing. Berthold langes. Ometi palusiwad Liivlased rahu, et oma põldusid laiemal laastamise eest kaitseada. Nad saiwad: kaunis hulk laskis ennast ristida, teised maksiwad kümnest.

Ristisõda: 1198

Liivi saadik.

Lahing papimäel.

Kuid filmakirjaks! Waewalt oliwad sõjawäed merel, sääl kargasid ristitud Liivlased saunadest Düüna laenetesse, loputasiwad endid ning hüüdsiwad: „Siin oma jõe puhtas wees peseme endid ristimiseft puhtaks, siin heidame wõera usu enestest ära ning saadame Sakstelle järele!“ Preestrid ja kaupmehed pidiwad maalt ära minema ning wõit näitas Liivlaste käes olewat.

4. Sääl sai Liwi maa tähtsam piiskopp **Albert I.** von Apeldern 1199—1229 walitsuse ohjad kätte. Keha poolest tugew parajas wanuses, waimu poolest südi julge, ettewaatlik kawal, tegew auuahne, wõttis tema ette „Baltia maad terwelt oma alla heita ning suurt riiki paapsti ülema walitsuse all asutada“. Ristisõdijad pidiwad talle seks abiks olema ning neid kogus ta „pattudeft pääsemist kuulutades ja suurt saaki tõutades“ kõigilt poolt hulga kaupa. Rewadel 1200 tõttas Albert teele ja jõudis 23 laewaga Düüna jõkke. Rist teises, mõel teises peus, aga raudkübar pääs, astus ta maale. Warsti kutsus tema Liwi wanemad wõerufelle. Pärast lahket wastawõtmist nõudis Albert rahukinnitamiseks hulga käemehi. Ei tahetud lubada. Sääl nägiwad wanemad endid raudriidelistest ümber piiratud olewat: hirmuga andsiwad nad oma poegadeft 30 piiskopi kätte ning ainult seeläbi pääsesiwad nad ise lahsti, kuna pojad Bremenisse wiidi. Küüd otsis Albert, kus Liivlased teda keelsta ei julgenud, uue linna ehitamise tarwis sündsajat kohta. Seda leidis ta 1½ penikoormat jõesuust eemal Düüna kaldal. Suba teisel suwel tõsteti Riia linn, nagu uut asutust nimetati, Liwi maa päälinnaks ning piiskopi elupaigaks. Linn ja maa pühitseti „pühale neitsille“*). Paapst Innocentius III. kinnitas Alberti seadmised ning kinkis linnale suured eesõigused, nii et ta pea tähtsaks kaubalinnaks sai. Aga sellel kombel, et iga aasta uusi sõdijaid Saksa maalt pidi otsitama, ei arwanud Albert mitte oma sihile saawat. Ta asutas sellepärast Theodorichi nõuu järele uue rüütliordo (§ 130, 1), mis mõgawennaste ordoks nimetati ja paapsti poolt kinnitati 1202. Ordo sisemised seadmised oliwad niisamasugused kui templirüütlite seadused. Kõiki juhatas ordo-meister; tema all seisiwad komthurid, kes sõjameeste ja ordo waranduse eest hoold kandsiwad. hiljemini ka losside üle waatasiwad. Rüütlite abiga, kes ordomeistri Binno all alati maale jäiwad, kaitsis Albert Riia linna pääletungijate eest ning tegi ümberkaudse maa ärawõitmise tööd edasi. Kõige päält püüdis

Albert I.:
1199—1229.

1. ära-andmine.

Riia asutus 1200.

Maarja maa.

Mõgawennaste
ordo: 1202.

Binno.

*) Sellepärast hüütakse meie maad nüüdgi veel mõnikord Maarja maaks.

ta naabruses elavate suguharude võimust vähendada: kord peeti nendega sõda, kord sobiti ühe ehk teisega sõbrust, kord äritati neid üksteise vastu waenule, igast tegemisest otsiti kasu. Nii kuulsivad rüütlid korra, et Leedulased südatalwel Eesti maale riisuma läinud: Semgallaste abiga walwati teel, wõeti, arutu hulk saaki rööwlite käest ära, surmati, keda kätte saadi, aga ka Eesti wangide pääd raiuti otsast maha', „sest et nemadgi ristiusu vastu olla“.

Leedulased Eesti
maal: 1205.

Eesti sõjad.

5. Sõdima hakati Gestlastega wast siis, kui Liw-
lased suuremalt osalt surnud, riismed alla heidetud ning Lät-
lased endid piiskopi käjualuseks tunnistanud oliwad. Ugaunia,
nüüdne Wõru ja Tartu maakond, nägi kõige enne rüütlite salku
oma nurmedel: „endiste asjade õiendamiseks“ ilmus Saksa wägi
Dtepää ette, piiras ning põletas tema ära, ise tõttas saagiga
tagasi 1208. Ugaunialased aga ja Sakalased, nüüdselt
Wiljandi maalt, ruttasiwad järele, tegiwad Lätlastele palju
kahju' ning piirasiwad nende linna*) Bemerini sisse. Dorni
ajal puhus üks preester walli pääl paunat: seda kuuldes jäiwad
Gestlaste odad ja nooled seisma: nad kuulatasiwad, nõudsiwad
rahulepingut, aga pöörsiwad, sest et „Lätlased paganatega rahu
teha ei wõiwat“, asjata koju tagasi. See vastu ruttas, kui
Gestlased waewalt oliwad sõjariistad käest maha pannud, Läti
wanem Ruskini suure hulgaga Sakalasse ning huffas ja
riisus hirmsaste: teadmata tungiti hoonetesse, isad emad, imewad
lapsed hallid raugad, poisikesed tütarlapsed, kõik löödi armuta
maha, „kunni käed enam sorgata ei suutnud“! Kaasa weeti
palju saaki ja „suure röömuga wõtsiwad preestrid ning rüütlid
oma osa vastu“. Gestlastega aga tehti rahu, kunni Saksa maalt
abiwäge tuleks. Sellegipärast käisiwad uued salgad Eesti radadel,
surmasiwad mehi, riisusiwad wara ning wedasiwad selle maa
wiisi vastu naisi ja neitsid hulga kaupa ära, mis edespidi
kõigiti suuremal mõedul sündis. Malist waenu lootsiwad Gest-
lased suurema lahingi läbi lõpetada. Warsti walwas jellepärast
nende malewa Wõnnu lossi ees, kuhu uus ordomeister Volkwin,
kui Binno Niias rüütli käe läbi hinge heitnud, elama oli asunud.
Tuba oli loss langemas, kui Liwlane Kaupo rüütlitelle appi
tõttas. Loss pääsis küll, aga Imera jõe kaldal wõitsiwad
Gestlased rüütlite, Liwlaste ja Lätlaste ühendatud wäe nii ära,

Dtepää ees: 1208.

Sakalas: 1208.

Wõnnu all: 1210.

Imera lahing:
1210.

*) Eesti ja Läti linnad oliwad kontsid, igauks järsu mäe otsa ehk
joo keskele ehitatud; ümberringi jooksis kõrge mulla- wõi kiwiwall,
mõnikord pihapuudega wooderdatud; keskes seisis sügaw kaew; wäikesed
hooned linna sees andsiwad häda ajal pääwarju.

et kõigest wiis Saksa ja Kaupo wäikese salgaga põgenema pääsesiwad. Wõidurõõmul ohwerdati mõningane wang jumalatele, saadeti käskjalad igasse kihelkonda ning hüüeti kõiki isamaad kaitsema. Sedasama toimetati ka teine pool ning uus aasta algas rääkimata werewalamisega ning riijumisega. Üksi Soontagana, nüüd sest Pärnu, maakonnast, kuhu talwel teadmata sisse tungiti, aeti 4000 weist ära, ise weel muu saak, naesed ja lapsed, keda orjaks wiidi; mis maha jäeti, hukati ära. Sarnasel kombel tehti Sakalas, kus Wiljandi wallide all kuus päewa weriselt wõideldi, kunni linnas wiimsed riismed, needgi haawatud, ristimist wasta tõutasiwad wõtta. Sellepärast aga wältras wõitlemine wahetpidamata edasi, jah, läks mõlemilt poolt ifka walusamaks ning werisemaks, sest juba oli seesinane sõda eitlemiseks elu ning surma pääle saanud. Sõja kaajas käsiwad nälg ja katk ning tegiwad üleüldist wiletust taga suuremaks. Dmeti ei heitnud wahwa Lembitu ega teised wanemad meelt ära, waid püüdsiwad igal wiisil, wahel jekka Wenelaste abil, oma isamaa, usu ja wabaduse eest seista ning wõit oli mitu aastat kahtlane. Dmeti sattusiwad tähtsamad linnad üks teise järele pääletungijate kätte. Kuid werine Paala lahing 1217 tegi wiimse otsuse: wiimne jõud wõeti siin kokku, wõideldi wahwaste, aga Lembitu langes ning pea kõik sõjamehed saiwad surma, ülejääjad heitsiwad endid alla ja kõik maa põhja poole kunni Paala (nüüd: Põltsama) ning Emajõeni jäi rüütlite päralt. Nüüd oli tee põhjapoolsisse maakondadesse lahti, kellest rüütlib löuna, Daanlased (§ 141, 1) põhja poolt ühe tüki teise järele ära wõtsiwad, nii et 1222 Gestlastel enam jalatäit maad omaks ep olnud. Üleüldine „märs“, mis järgmisel aastal meele-äraheitmises üle maa loitis, oli Gestlastele, Wene abist hoolimata, hoopis õnnetu: weri woolas jõgena, armu ega halastust ei tuntud, mis liikus löi mõel, mis seisis sõi tuli, tuhahunnikud ning pleekinud luud tõiwad endisist eluasemist tunnistust. Sirmu ja armu pääle pidiwad endid rahwarusud rüütlike kätte andma: see oli Gesti rahwuse surm 1224. Raudriie ja parem sõjakunst, mõlemad osawuse ning kawaluse juhatusel all, oliwad teda wõitnud.

6. Nüüd oli rahu maal ning Albert wõis oma wõitudest wilja oodata. Aga kust ta enne kõige suuremat kasu oli lootnud, säält kaswas tema wõimusele kardetawam kahju: ordomeister ei tahtnud piiskopi sõna kuulda, waid nõudis ülemat walitsust oma kätte. Seda oli Albert ju ammugi kartnud ning

Soontagana:
1211.Wiljandi all:
1211.

Lembitu.

Paala lahing:
1217.Gesti maa wõera
oma: 1222.Wiimne märs:
1223.Gesti rahwuse:
1224.Alberti sisemisest
toimetusest.

fellepärast piiskopi maid lihtsaile rüütlitelle laenuks annud, et need teda tulewikus toetaksivad. Niisamuti püüdis ta paapstilt pääpiiskopi nime ning keisrilt riigiwürsti auu osaks saada. Keiser Friedrich II. täitis küll tema soowe, aga mitte paapst, sest alles Albert II. tõusis pääpiiskopi järjele. Kuid pea pärast seda nimetati ka ordomeister riigiwürstiks ning nüüd oli mõlemil täieste ühewääriline woli, isefugused tahtmised ja püüdmised. Siiski lepiti esiotsa kokku, sest et paapsti saadik, Modena piiskopp Wilhelm, seda püha isa nimel nõudis. Seesama saadik tunnistas ka Wiru, Harju ja Lääne maa, mida ordo ja Daanlased ühtlasi omaks pärisiwad, paapsti enese ülema walitsuse alla ning läkitas seks sinna isearalise ammetniku. Oli aga Wilhelm läinud, wõtsiwad rüütlid terwe Põhja-Gesti maa emale. Pea pärast seda suri piiskopp Albert I., kui oma asutatud riigile weel seaduseraamatu oli muretšenud, tegewa ning kuulsa elu järele. Nüa doomkirikus seisab tema haud.

§ 150. Gesti rahwas orjaille all.

1. Pärast Alberti I. surma läks wõitlemine wõimuse pärast piiskopi ja ordo wahel diete lahti; önn oli kaua mõlemille ühte wiisi heitlik, aga kaalus wiimaks ordomeistri poole. Wiimse wõimus oli küll ju nii nõdraks jäänud, et ta ennast Saksa ordoga (§ 130, 1) 1237 pidi ühendama ning Harju ja Wiru maa Daanlasele tagasi andma; aga ühisel jõuul ja nõuul kofus ta warsti ning alamate higi ja „paganate pärandus“, kelle seas rüütlid, isearanis Leedu maal, aast aastalt riisumas käsiwad, kaswatas kuffurt ning edendas uhkust. Wahel sekka kaswasiwad säherdused „rööwitäigud“ ordole õnnetumaks sõdadeks: Wene würst Aleksander Newski (§ 144, 2) wõitis rüütleid Peipsi jää pääl ja Durbeni lahingis käis nende käsi Leedulaste wasta nii halvaste, et mõned lõunapoolsed suguharud ordo walitsuse alt taganesiwad ning üksi mõel neile uueste ikke laela surus. Aga apardustest hoolimata kaswis ordomeistri wõimus ühtepuhku; wiimaks jundis ta Riia linnagi, mis pääpiiskopi tähtsam tugi oli, enese alla heitma. Pea pärast seda kutsus Harju maa mäjs 1343, kus Gestlane wiimist korda wabadust tagasi püüdis, rüütlid Tallinna ja siit ei lahkunud nad mitte enam: Daani kuningalle Waldemari IV. (§ 141, 1) makseti 19,000 marka ning linn Harju ja Wiru maaga jäi ordole. Seega oli Baltia maa jälle terwelt ordo käes 1347 ning kõigil pool finnitasiwad kindlad lossid tema walitsust.

2. Hoopis teine, kui wõitjate pidu, oli ära wõidetud ning alla heidetud rahwa põli. Esiotsa kirjutasiwad paapstid ordole küll ette, et „maa pärisrahwas ihu poolest priiks pidi jääma ning üksi üleüldiseid ristiusulise kohuseid oma pääle wõtma“; aga säherdune põli pidi kõigest nii kaua kestma, kui nad ristiusust ei tagane. Ning et kõik mitu korda usku muutsiwad, kadus wabadus

Albert II. pääpiiskopp: 1255.

Modena Wilhelm: 1225.

Alberti I.: 1229.

Eiimi riigi lugu 1230—1277.

Saksa ordo: 1237.

Jäälahing: 1242.

Durbeni lahing: 1260.

Riia ordo pärast: 1330.

Gestlaste mäjs: 1343.

Baltia terwelt ordo pärast: 1347.

Pärisrahwa eluford.

Pärisorjus.

ja orjus läks aega mööda pärisorjuseks. Gestlaste seas näitab juba Alberti I. ajast saadik pärispõlv walitsenud olewat; 13. aastajaja lõpul oli ta jeda ka Piimlaste, Pätlaste ja Kuurlaste seas, ehk küll wiimised ilma mõnega hoobita ristiusku heitsiwad.

3. Hale oli niisuguse pärisorja elu. Ihu priius oli kadunud: ta pidi tegema, kästi mis tahtnes, ega tohtinud ta mingis asjas oma tahtmist ilmutada. Et wõinud tema ka kellegilt, kui talle liiga tehti, abi otsida, sest kõik kohus ning woli, ka elu ja surma üle, oli tema isanda, rüütli käes, hiljemini niisamuti rüütliõiguselise mõisniku pärast. Omandust orjal ep olnudgi: kus wanaste perekad külad õitseiwad, sinna ehitati nüüd aberwarte pääle kindlad lossid ja mõisad; „talurahwasid“ leieti kõigest siit ja jäätt üfikuiust urtsikutest, kus nad tühjad paigad ränga orjuse eest tarwiliseks põlluks harisid, kuna pärisiherra sõherdust kohta kui ka kõike, mis neil oli, wäheha kui süü pärast ära wõtta wõis. Weel haledam oli nende põli, kellele maatiketest ei antud. Waimuelu pärast jäi „maainimene“ hoopis armetu oleku sisse. Mingisugust õpetust ep olnud, usust ei teadnud ta, sest et preestrid „maakeeli“ ei mõistnud, muud kui paljalt mõnda wäljaspidist kombet; waim läks tal nürks, ta ei märkanud muud, kuid mis jumiti; pahad wiisid, halwad omadused leidiswad tema hinges maad; endine auus meel kadus — tema oli täiesti **ori!**

Gesti ori.

Kohus.

Omandus.

Waimuelu.

Teine piir: Üleüldine wõimuse raugemine.

I. Järg: Saksa maa.

§ 151. Habsburgi Rudolf I.

1. Saksa maal seati pärast kaheskümne-aastast wahalitsust keisri wõimuses jälle jalale. Ülaline häda ja segadus, üleüldine korratu lugu, rahwa soow ning paapsti käst nõudiswad jeda ju ammu. Aga kuurwürstid, kelle käes walimise õigus, ei wõtnud jeda esiotsa kuulda, sest nad kartiswad oma suuremat wõimust jälle kaduwat. Ometi läks nende mõte teiseks, kui Böömia kuningas Ottokar oma kät Saksa piiride poole sirutas. Kuid walitaw ei tohtinud oma pärismaa poolt mitte wägew olla, ehk küll muidu südit ning tugewat walitsejat soowiti. Wiimaks waliti waimulikluse wõimsate eestkostmise pääle Habsburgi grahw Rudolf, kes oma waga ja wahwa meele pärast tutaw oli, Saksa auujärje pärandajaks 1273.

Saksa maal jälle keiser

2. Aga alles siis, kui nõuetud tingimised oli täitnud, sai Rudolf I. kuningarooni pähä: paapsti wastä pidi ta lubama, iialgi Italia asjusse puutuda, kuurwürstidelle nende eesõigused kinnitama ning tõutama „midagi nende teadmata ette wõtta“. Sellegipärast wõttis ta walitsuse ohjad tugewaste kätte ja tõstis Saksa kuninga nime omal ja wöeral maal

Rudolf I.
1272—1291.

jälle auu sisse. Üleüldine riigipäew alustas tema tegewust: s'ia kutsus ta kõik riigiwürstid kofku oma laenulepingut uuendama. Kõik tuliwad, üksi mitte Ottokar, kes ennast „jäherduse alatu ja waese mehe“ laenulepeks ei tahtnud tunnistada. Aga Rudolf läks ja sundis teda Austria maakonda käest ära andma ning Böömia kohta laenuwannet wanduma. To-redas riides ilmus Ottokar wõitja ette, aga keiser wõttis teda oma lihtsa halli wammusega wasta. „Böömia kuningas on tihti,“ ütles ta, „minu halli wammuse üle hirwitanud, täna naerab minu halli wammus korra tema enese üle!“ Kuid pea läks waen uueste lahti: Rudolf wõitis jälle, Ottokar ise langes lahingis Marchi jõe kaldal. Ometi jättis keiser Böömia maa Ottokari poja päralt. Sest saadik oli wäliste waenlaste poolt rahu.

3. Seda suurem oli Rudolfi tegewus riigi s'isemises asjus. Kõige päält kinnitas ta oma kodust wõimust: Ottokari käest ära wõetud maad, Austria, Steiermargi, Kraini andis ta oma poegade kätte, tütreid aga pani tema tähtsamale würstidelle mehele, nii et ta nende abi oma tegemistes loota wõis. Niisamuti püüdis ta riigile wanu õigusi würstide käest tagasi muretseada, mis talle paiguti suure waewa järele korda läks. Hoopis tähtsam oli tema tegewus kohtuasjus. Ta ise käis riigi risti põiki läbi: awitas hädalisi, karistas sõnakuulmatuid, ka-tas rööwrüütliite wägivalda (§ 135, 2). Üksi Thüringia maal lõhuti 66 rööwlossi maatasa ning 29 rüütli pääd lange-siwad timuka kirwe all. Seadust, õigust, korda seadis ta igal pool jalale ning suri ülemailt ja alamailt ühte wiisi auustatud 1291. Saksa kroon aga jäi ligi poolkeisrjada aastat wali-tud keisrite päralt, siis wast sai Habsburgi sugukond jäädamalt keisritroonile 1438.

§ 152. Walitud keisrid Saksa auujärjel.

1. Kuurwürstifogu päralt, kellest kolm waimulikku ning neli ilmalikku riigiwürsti osa wõtsiwad, jäi ka edespäi täieline walimise õigus. Nende läbi astus pärast Rudolfi I. surma wapper Nafsau grahw Adolf I. Saksa auujärjele. Aga tema ei täitnud walijate ega rahwa loetust, waid püüdis oma koduwõimust „jõuu ja nõuu kaudu“ laiendada ning jättis kuurwürstide sõnad, just oma fõutuste wasta, kõiges tähele panemata. Sellepärast mõisteti teda kuniinga nimest lahti ning waliti Rudolfi I. poeg, Austria herzog Albrecht I., riigi walitsejaks. Seda oligi seesnane auuahne würst ootanud ning tõttas nüüd krooni sõjariistade abil kätte saama, mis talle Bõllheimi lahingi läbi, kus Adolf langes, pea korda läks. Kuid „ühesilmaline“ keiser oli endisest ahnem, jaäl juures oma nõudmistes seisuste ja rahwaste isedõigustest lugupidamata, nii et ülemad ja alamad ühte wiisi temast wõerdufawad.

Ottokar.

Marchi lahing:
1278.S'isemine
tegewus.
Rudolfi tohutu
wõimus.

Kohtupidamine.

Keisrid igauks
ise suguwõim.Adolf I.
1291—1298.Albrecht I.
1298—1308.

Aga kõiges jättis õan teda maha: riigimaid enese omanduseks muuta keelshwad würstid, Helvetia maad Austraaga ühendada ei lastnud säälsse rahwa südidus (§ 154, 2), päälegi pidi ta paapstile, „kui oma laenuherrale“, tema waenlaste wasta abi tõutama. Tema langes oma wenna poja mõega läbi, keda wanemate pürandusest ilma tahtis jätta. Särqmine keiser, endine Euremburgi grahw, Heinrich VII. püüdis „Karl Suure ning Friedrichi I. kombel“ walitseda, lastis oma poja Böömia riigipärija printsessiga abielusse heita, mis läbi ta kodune wõimus kindlaks sai, ning ruttas Staliasse „wana auu jalale seadma“. Suba ehtis Mailandi ja Rooma kroon keisri pääd, kui äsiline surm tema elule otja tegi. Siis algas jälle segane aeg: üks osa kuurwürstid walis Baieri herzogi Ludwigi I., teine osa Austria herzogi Friedrichi kroonipärandajaks. Mitu aastat wältras werine sõda mõlemate wahel, kuni Friedrichi Ampfingi lahingis wangi saltus ja oma õigused Ludwigile jättis. Temagi käis Stalias ja sai wastikpaapsti abil säälaste kroonide osaliseks, mis eest teda „Avignoni paapst“ (§ 136, 3) interdikti ja kirikuwande alla mõistis. Aga ei mõjunud paapsti sõna mitte enam nagu Heinrichi IV. päiwil (§ 109, 3): kuurwürstid tuliwad Rense linna 1338 fokku ning tegiwad otsuseks, et „edespidi iga seaduslikult walitud Saksa kuningas ka ilma paapsti kinnitamata täieste Rooma keisri wõimuse osaline on“.

Heinrich VII.:
1308—1313.

Ludwig Baiere-
lane: 1313—1347.

Ampfingi lahing:
1322.

Rense kuurwürsti
fogu: 1338.

2. Pärast Ludwigi I. surma ähwardas kahelordse walimise sunnil werine riid uueste riiki rõhuda; kuid teine krooninõudja andis tõewoodil enese õigused oma wastase kätte, mis läbi tüli lõppis ning ühtne walitus alal hoietu. Seft nüüd sai Euremburgi wõsu, Heinrichi VII. pojapoeg ja Böömia kuningas, Karl IV., keisrikrooni alla ning tema tarkusest ja agarusest loodeti riigile palju tulu. Seda ta küll Saksa maal ei täitnud: raha ja wara oli talle armsam kui kuulus ning auus nimi, koduse wõimuse kaswamine meelepärasem kui üleüldine riigi kasu. Taga tegewam oli ta oma Böömia maal, kus Slaawlaste elamas: tema alustas siin linnasid ja külasid, endenas põlluharimist ning käsitõid, kaswatas kaupa ja ehitas maanteid ning sildu, kutsus kunstnikka ja õpetatud mehi maale ning ajutas Praga linna suurkooli, kus õpilasi pea tuhandete wiisi loeti, ühe sõnaga, „tõstis Böömia haritud maade liiki“. Ka walmistas ta Böömia riigile esimese seaduseraamatu, mis läbi sääalne sijemine lord kauniste kinnitati. Saksa maa kohta määras „riigi isal“ riigi põhjuseaduse läbi, mis „kuldkarbikeseks“ hüüetasse, krooni pärimise ning kuningas walimise õigused ära ning kinnitas, mäherduste würsti suguharude ja pääpiitsloppide kätte kuurwürsti õigus edespidi muutmata pidi jääma. Halwemaks hoopis läks riigi lugu Karli poja Benzeli I. päiwil: kuningas ise „elas lustis ja rõõmus“ ega hoolinud maifugi alamate käekäigust, rõõwrüütlid wõtsiwad wõimust ning linnad püüdisiwad esmalt oma omandust kaitseada, pärast werises linnasõjas, kus üks osa Böuna-Saksa maad ära laastati, pääwoli eneste kätte saada, mis aga wõrste wahwus mitte lorda ei lastnud minna. Wiimaks mõistsiwad kuurwürstid Benzeli keisri nimest lahti ning walisiwad tema asemelle Pfalzi grahwi Ruprecht I., kes küll riigile hääd soowis ning lorda jalale seada püüdis, aga „tahtmist mitte teuf“ muuta ei suutnud. Korratuma oleku kaswamiseks oliwad kiriklikud tülid, kus „paapst

Euremburgi sugu
keisrid.

Karl IV.:
1347—1278.

Böömia maa.

Praga suurkool:
1348.

Kuldkarbikene:
1356.

Benzel I.:
1378—1400.

Linnasõda: 1388.

Ruprecht I.:
1400—1410.

Roomas, teine Avignonis, kolmas Riminiis üksteist wastastikku ära neediswad, nii suureks läinud, et üleüldse „pää ning liitmete parandust“ päriti; keisrilt nõueti, sest et tõsine ristitkoguduse pää puudus, segaduste selitamiseks kirikukogu. Seda nõudmist täitis wast järgmine keiser Sigismund I., senniaegne Ungria kuningas, Benzeli wend ning wiimne Lixemburgi wõju.

Sigismund I.
1410—1437.

Kostnigi kiriku-
kogu: 1414—1418.

3. Kostnigi linna kutjus keisri nõudmistele sunnit Johannes XXIII. üleüldise kirikukogu kokku 1414. Siia woolas iga nelja tuule poolt tuhandete kaupa ülemaid ja alamaid, waimulikku ning ilmalikku auuimelisi, keiser ja paapst kõige ees, mungad ja arutu hull rahwast kõige järel, igal ühel oma erasoowid ja lootused südames, aga kõigil „kiriku ühijus ning parandus“ suus ning sibiks filmä ees. Kõige rohkem oli Italia piiskoppisid ilmunud; kuid paapsti lootus, „et nende abil oma tahtmist täita“, ei läinud täide, sest wiimist otjust ei tehtud mitte üfsikute hääle hulga, waid maahääle enamuse järel. Maahääli oli neli: Italia, Prantsuse, Inglise, Saksa maa piiskopid ja saadikud ühtlasi oma ühendusosalistega pidašwad isepäinisi aru; ning mis siin nõuiks wõetud, awaldati pääkogus; wähemalt kolm maahääli oli konciliumi otjuseks tarwis. Kõige päält otšiti kiriku ühijust jalale seada: kõik kolm paapstid mõisteti ammetist lahti ning tunnistati kõige ülem kiriklik wõimus konciliumi kätte. Siis püüeti kiriku wäljaspidist puhust „ketserite äraautamise“ läbi kindlaks teha; õigusest ja mõistlikumate keelust hoolimata mõisteti kuulus Praga suurkooli professor Husš tulešurma (§ 172, 3), sest et ta püha kirja põhja pääl mitme katoliku wäärkombe wasta oli wõidelnud. Wtimaks katsuti kiriku enese, tema õpetuste ning ammetipidamiste poolest parandusi ning uuendusi ette wõtta. Enne hakatust aga waliti uus paapst ning seesinane, nimega Martinus V., ei tahtnud mingist asjast teada, mis kuria wõimust kudagi oleks kahandanud; ta tegi iga rahwaga iseäranis rahulepingu ning käsšis „külgehakkawa haiguse pärast,“ mis Kostnigi ümberkaudu liikumas, kirikukogu ühest lahkuda. Üks paapst walitšes küll jälle ristitkoguduse üle, aga wanust wigadustest oli wähe parandatud. Päälegi algas Böömia maal, kus Husši õpetus rohkestes maad leidnud, werine Husšlaste sõda, mis 16 aastat wältas ja ärarääkimata õnnetust maale tõi, enne kui mõlemil pool jõud rauges ning walge rahulipp lehwima hakkas. Dmeti ep olnud mõel mitte sootumaks juutnud Husši külwatud seemet ära häwitada: siin ja sääl asustiwad „woesed, piibliuskujad ja rahulised“ hinged „pühade osajamises“ kokku ning nende keskest kaswis „Böömia wennastekogudus“ wälja.

Maahääleb.

Husši: † 1415.

Martinus V.

Husšlaste sõda:
1420—1436.

§ 153. Habsburgi sugu keisrid Saksa troonil.

Habsburgi sugu
keisrid.

Albrecht II.:
1438—1439.

Friedrich III.:
1440—1493.

1. Sigismundi I. pärismaad, Böömia ja Ungria, läšiwad tema wäimehe, Austria herzogi Albrechti II. kätte: seesinane tegew ja auusameeleline würst waliti järgmisel aastal, 1438, Saksa kuningaks ning tema ajast jäi keisritroon jäädawalt Habsburgi suguwõija päralt. Suurt loodeti unelt keisrilt, kuid sõjad ja warane surm ei lastnud lootust mitte täide minna. Ep olnud ta poega, kuid ühe wäetikeše, järele jätnud, mispärast tema wanaonu poeg, Steiermargi würst Friedrich auwäerjele tõsteti. Tasase loomuga ning lödwa meelega, nagu ta

loomuselt oli ehitud, ei suutnud Friedrich III. mitte nagu tarwis oleks olnud, walitsuse ohje käes pidada. Dnnetus dnnetuse pääle käis riigile wdersil, aga tema juhataja ning kaitseja waatas wagusi päält ega liigutanud sõrmegei tema kergituseks. Pea-aegu takistamata lahku-
siwad rajaäärseid maad keisri laenuwalitsuse alt: Helvetia, mis nime-
pidi Saksia riigimaaks loeti, andis ennast Prantsuse kuningale alla, Böö-
mias waliti Hufslane Podjebrad ja Ungria's wahwa Türklaste tör-
juja Hunyadi (§ 160, 4) poeg Matthias Korvinus (§ 166, 2)
kuningaks, Italias läks Lombardia kroon Sforza kätte (§ 159, 1).
Riigis enesest ei olnud lugu parem: läänes lõikas Burgundia hertzog
Karl Südi tüll tüki järele riigi küljest, Baieris hooliti nii wähe
keisri käsust, et säälnu hertzog, ilma et teda hiljemini oleks riigikohtu
ette kutsutud, oma poja abikaasa, „ilusä Agnes Bernaueri“, Donau
jõe ära uputas, kõigil pool lõkitse wõimjate ja linnade wahel
wiha ning werine waen. Et aratunud Konstantinopoli langemise
sõnumgi (§ 160, 2) keisrit tema lödwusest; jah, ta pidi omas wanas
eas, kui Ungria kuningas Matthias Wiini ära wõttis, „päälinnast riiki“
pögenema ega pääsenud sinna enne oma wastase surma mitte tagasi.
Dmeti sai ta oma eluõhtul weel pisut rõõmu maitseda: tema poeg
Maximilian, kes oma abikaasa, Karli Südi tütre läbi ühe osa Bur-
gundia riiki pärandanud, waliti auujärjepärijaks.

Riigi nõbrus.

2. Maximilian I., „wimmne rüütel“ Saksia kroonil, algas „hää
tahtmise ning südi meele, aga kasina walitsemise osawusega“ oma tegewat
walitsust. Kõige päält püüdis ta kadunud lorda jälle jalale seada.
Selle tarwis andis ta riigipäewal, kuurwürstide ning riigilinnade saa-
dikutegega ühtlasi nõuu pidades, 1495 uue seaduse, mis igaweseks
maarahuts hüüetakse: keegi würst ega rüütel ei tohtinud omale ise sõja-
riistadelt abi otsida, waid kõik tülid pidiwad ühte wiisi riigikohtu
ees, mis riigikammerkohtuks kutsuti, ära seletatama ja õiendatama.
Ning et kohtunikluse film selgemini walwata suudaks, jautati riik kümneks
maakonnaks, kellest igaüks ühe pääülema juhatamise alla ajutati.
Kuid seefinane seadus ei toonud mitte oodatud tulu: keisri wõimus oli,
sest et kohtumõistmine tema käest ära, hoopis wähenenud, see wasta
würstide woli, sest et riigikammerkohtus liiga pikkamisi oma asju
ajaks ning harwaste osufelle jõudis, hästi kaswanud. Tulusam
ning tulewiku kohta tähtsam oli korraline postikäik, mis keisri käsu
pääle kätma pandi: seeläbi ühendati laialise riigi jaud üksteisega, sõnu-
meid wõidi wiibimata paigast paika läkitada, kokkusaamise takistus oli
teelt ära weeretatud. Riisamuti nõudis „rüütlik“ keiser sõjateel riigi
tugewust taga, kuid kasina õnnege: kõigist abikaupadest ning rahulepin-
gutest hoolimata ei suutnud ta Italias Bombardia krooni pähä ega
Helvetias wõimust mitte kätte saada, sest Prantsuse kuningad (§ 156, 3)
oliwad agarad wasta seismas. Wiimaks otis wahwa walitseja oma
lapsi „kõsjateel“ wähemate riikide pärandajaks awitada ning seeläbi
oma kodust wõimust kinnitada: see läks talle lorda ning oli niisugus-
test pärandustest Hispania maa, kus tema poeg Philipp I. kuningaks sai
(§ 158, 1), kõige suurem ning tähtsam. Seda wiisi, osalt täidetud, osalt
täitmata lootuste saadetawal, jõudis keiser Maximilian I. kehtaja lõpule,
märkas uut waimuolu ärkamist, kuulis Amerika ülesleidmisest (§ 170)
ning nägi usupuhastuse algust. Tema suri 1519.

Maximilian I.:
1493—1519.Saamene
maarahu: 1495.

Seaduse mõju.

Postikäik: 1510.

Sõjad.

Kõsjateel.

Maximilian: †
1519.

§ 154. Viisa: Helvetia rahwa südidus ning priius.

Helvetia maa.

1. Kuna Saksa riik asus, kabus, kabus, kõhenes, elas kõrge Alpi mägestiku keskkel Helvetia rahwas waba elu. Were poolesti Sakslased, tunnistasiwad nad keisrit eneste ülemaks walitsejaks, aga ei hoolinud palju riigi koormast ega fergitusest; 11. ja 12. aastajal pidiwad nad keisri nimel walitsewate herzogite sõna kuulma ning oma maale mitu linna ehitada lastma, aga pääsiwad 13. aastajal jälle wabamalle järjele. Kuid siis hakkasiwad Savoyeni ja Habsburgi grahwid nende sekka oma lossisid ehitama ning mõisaid asutama. Seeläbi näitas nende wabadus kahtlaseks minewat. Ja neli maakonda, Melisalu järwe neljal küljel, astusiwad kokku ning tõutasiwad wandel „ennem surra kui häbis elada“: jäält mõjus Helvetia wabadriik wälja.

Peitisaamise
lugu.

2. Sellest wandest ning tema täitmisest räägiwad pärasitised Helvetia ajaloo kirjutajad, kuna uuemad uurijad juurema osa ennemuistse jutu liiki lükkawad, järgmisel wiisil:

Gradijused.

Keiser Friedrich II. andis Melisalu järwe äärsille maakondadelle nende ustawa abi eest õiguse, ainult keisrit oma ülemaks warjajaks tunnistada. Wahewalitsuse ajal warjas neid Habsburgi grahw Rudolf ning kinnitas keisriks saades, nagu hiljemini Adolf I., nende endised eraõigused. Albrecht I. aga taitis Helvetia maad Austria pärismaaks teha. Seda märgates palusiwad Helvetlased keisrit endille wana wiisi „maawalitsejaid“ läkitada. Saadeti siis kaks „walitsejat“ maale, mõlemad ülbed ja toredad, ühtlasi tigidad ning armunud. Ei maksnud midagi isade õhtamine aga poegade palumine: ike ahwardas pärisorjuseks minna. Ehitati ju „sunnilossid“ Helvetia pinnale ning mitmed tähed tunnistasiwad tulewiku tuskat. „Kudas tohib talurahwas ilma minu luata nii toredaste elada!“ hüüdis teine walitseja, nimega Gessler, kui auusa pereisa Stauffacheri korrallist elumaja nägi. Ja teine walitseja, kes weel ülemeelsem, lastis wäikese efsituse päraft elatanud peremehe Melchthali kääst paari hārgi āra wōtta ning wastapalujalle raugale wēlda: „Tahab talupoeg leiba süüa, astugu ise adra ette!“ Seda kuuldes lōi perepoeg riisuwalle julajelle mõōda kōsi, nii et kaks sõrme liikmest nikastasiwad. Hirmuga pōgenes poeg: isa wōeti kinni ning pisteti silmad pāāst wālja. Pōgeneja leidis auusa ja targa pereisa Walther Fürsti juurest warjupaika. Sinna jõudis ka Stauffacher ning kolmekeste pidasiwad nad aru, mil kōmbel isamaad ikkest lunastada. Dõjuse tegemiseks läksiwad.

Maawalitsejad.

Gessler.

nemad, igal ühel 10 ustawat kaasas, võisel Nelišalu järwe taha Rütli aasjule. Sää! tõstsiwad kõik filmad ning känd taewa poole ning wandusiwad: „mehina oma wabadust warjata, aga riigi ega kiriku õigusi mitte puutuda, ka Habsburgi sugukonnale maa ega meeste poolest mingi kahju teha, ei ka rõhujai!e kurja kurjaga tasuda“. Vähemal uue aasta ööl pidi tõutus täide minema. Senni peeti asi salajas ega rikutud rahu, ehk küll Gessler pea uue ülbe teu läbi rahwa meelt üliwäga äritas. Tema tahtis wastikuid allabeitlikkudest ära tunda, pani sellepärast herzogi kübara Altorsi linna turul pika ridwa otsa ja käs kis „kübaralle otsegu herzogille eneselle“ auu anda. Ning hirm nuhtluse eest wõttis turul kõikide pääd paljaks; üksi Fürsti wäimees, kuulus kätt Wilhelm Tell, läks, müts pääs, pojufene käre kõrwas, ridwast mööda. Sedamaid tabati „käsu üleastuja“ kinni ning wiidi maawalitseja ette. Gessler kuulas ning käs kis, ehk küll Tell ennast muustusega wabandas, külma werega: „Mäita oma osawust, kätt, ning lasje noolega õun oma poja pää päält maha; tõrgud ja wasta, sured ise ja su jõmpsi kas!“ Küll palus Tell wasta, ei awitanud. Sää! lendas ambult nool, õun langes, pojuke jooksis röömuga isa kaela. Küll kiitis nüüd Gessler kätti tõeste osawaks, aga päris ühtlasi, „miks ta wibu winna tõmmates teise noole wöö waele pistnud“. „Oleks esimene nool õunast mööda mult lapse riisunud, suiguks teise sammul sundija surma süles!“ kostis Tell. Selle eest siuti kätt kinni, weeti paati ning Gessler ise tahtis teda sinna wiia, „kus kuu ega päike ei paista.“ Aga Nelišalu järwel tõusis äkitselt kange torm, lained ähwardasiwad iga filmapilk kõikt ära neelba, üksi Tellil wilunud mõlalt loodeti abi. Ahelad argusiwad, tugew käsi lõhkus laineid, pea seisis rand ilma ees. Eõudja kargas kaljutippu*), tõukas paadi woogudelle tagasi, ise põgenes kähku. Suure waewaga sai Gessler maale, aga langes „dõnes teel“ Tellil waritsewa noole läbi. Muudu seisis kõik wagusi, kinni uue aasta öö kätte jõudis: siis aeti maawalitseja ning tema abilised ilma were walamata maalt ära ning tehti sunnilossid, mis kawalusega kätte saadi, maatafa. Nelišalu järwe maad aga oliwad Austria ikke alt pääsenud ning wabad Helwetlased tõntasiwad wandel oma priiust wiimse weretilgani kaitseada.

Rütli aasjult 1307.

Herzogi kübar.

Tell.

Õuna lastmine

Nelišalu järwel.

Gessleri f.

Helwetia wabadriit: 1308.

Helwetia wabadriigi ajalugu.

3. Wabadriik oli nüüd olemas, aga elamise õigust ep olnud talle weel mitte antud. Albrechti I. wihast päästis neid

*) Kaljuselga, kuhu Tell kargas, kutsutakse tänapäewani „Telli lauaks.“

küll tema vägivaldine surm (§ 152, 1), aga ta poeg Leopold läks Ludwigi I. walitsuse algusel „oma mäsawaid alamaid“ karistama. Kuid õnn oli Helvetlaste poolt: Morgarteni lahingis wõitsiwad talupojad „raudrüdelised rüütlid nii ära, et Austrialane rahu tegi. Nüüd kosus ja kaswas maa wabaduse kaitsmises 70 aastat. Siis püüdis Austria herzog Leopold II. oma onu nõuu korda saata ning ruttas hulga rüütlitega Helvetiaesse. Aga Sempachi lahingis, kus Arnold Winkelried „oma surma läbi wendadelle wõidutee lahti tegi“, sai tema ise ja ta rüütlid waimustatud Helvetlaste mõkade ning nuiade all surma. Selle wõidu läbi oli Helvetia wabadriik jäädawalt finnitatud: ta kaswas ja edenes takistamata, pidas oma priiust alati kalliks ning kaitses teda, kui tarwis, oma werega, nagu 15. aastaja lõpul Karli Gudi wasta (§ 153, 1), kelle toredad wäed kolm korda lihtfate mägiüste eest põgenesiwad.

II. Särk: Prantsuse maa.

§ 155. Valois' sugu kuningad.

Valois' suguwõis
Prantsuse troonil:
1328—1589.
Philipp VI:
1328—1350.

Pärandusjõhka:
1328—1360.

Crece lahing:
1346.

Johann I.:
1350—1364.

Bretigny rahu:
1360.

Karl V.:
1364—1380.

1. Prantsuse maal sattus esimene Valois' sugu kuningas Philipp VI. pea pärast krooni alla saamist Inglis' maaga karedaste tülisse. Sääline kuningas Eduard III. (137, 3), ema poolt endiste Prantsuse walitsejatega sugulane, arwas enesefel leijaks jäänud trooni pääle juurema õiguse olewat ning algas, sest et ta soovis et täidetud, Philippiga sõda, mis Inglis-Prantsuse pärandusjõhaks nimetatatse. Wõitlemine kestis kaua ning maksis mõlemille riikidelle arutu kulu ja werd. Kuid õnn käis Inglise kannul: mitmes tapluses taganesiwad Prantsused ning werise Crece lahingi järel (§ 137, 3) otsiwad nad wõitjailt rahu, mis ränklade tingimiste wasta tõutati. Üriesejeks ajaks kõigest puhkas sõjapörsun: uus Prantsuse kuningas Johann I. Hää püüdis, mis isa kautanud, mõgateral tagasi wõita, wõideti aga ise ära ning wiidi wangi ja pidi Londoni toruis kuulma, kuda kodumaal Parisi kodanikud ning talupojad mäsamise leegil wõimsate woli wähendada nõudsiwad, rüütlite wägewa käe alla langesiwad ning libedat karistust kannatasiwad. Wiimaks tehti mõlemate riikide wabel Bretigny (l. Bretinij) liinas rahu kindlaks: Prantsuse maa andis oma edelapoolsed maakonnad ja Calais (l. Kale) liina Inglisele ning tõutas teatawal ajal kuningaga eest, keda nüüd koju lasti, kõrge lunnastus-hinna maksta, kuna Eduard III. oma õiguse, Prantsuse auwärga pärida, awalikult tühjaks tunnistas. Kuid Johann ei suutnud, nii kiireste kui nõueti, tarwilist summa mitte muretsema ning läks, nagu tõtunud, Londoni tagasi, kus surm tema õnnetusele otsa tegi.

2. Teiseks läks lugu Karli V. ajal: targa meele ja osawa waimuga oskas ta ülemat ning alamat seijust iseseskes lepitada ja oma tabtmise järele juhutada ning kõike oma mõju isa ja isaisa päwil löödud haawade parandamiseks tarwitada. Sa oli riik seespidi toibunud, nõudis ta Inglisele kadunud maakondasid tagasi: mis hääga ei antud,

wöttis tema wahwa wäepäälik Bertrand du Guesclin (I. Bärträng Dügäfläng) käwarre rammul; üksi Calais linn jäi waenlase kätte. Seda õnnetum oli Karli VI. walitsus. Kuningas ise, esiotsa wähe-ealine, pärast poole nõdrameeleline, ei suutnud midagi teha, wõimsad wõiswad ohjad oma kätte, kellel käsi, sirutas ta saagi järele wälja. Sää! juures juutas kuninga wenna ja onu, Orleansi (I. Orleansi) ning Burgundia herzogi, tüli, kes mõlemad walitsust oma kätte püüdiswad, juure kodu-sõja põlema, kuna talupojad uueste wägivaldselt omale õigust päri-siwad, aga halbema järje päale jattusiwad. Koduse tüli seka ilmus korraga Englise kuninga Heinrichi V. (§ 157,1) nõudmine: „kõik endised Englise maakonnad antagu sedamald tagasi!“ Seda ei täidetud ning uus sõda oli jällegi Englise õnneks: Azincourti (I. Aänkuri) lahingis lan-gesiwad Prantsuse rüütlid, ning alam rahwas, kes wõitjalt kergitust lootis, niisamuti üks osa suuremat sugu, kelle seas kuninga emandgi, awitastiwad awalikult ning jalaja Inglasi, kelle wäehulgad linnast linna ja maa-konnast maakonda sammusiwad. Suba nättas Prantsuse riigi wiimne tund tulewat, sääl juri Heinrich V. ja seltsamal aastal tema nõder was-tane Karl VI.

Karl VI.:
1380—1422.

Azincourti lahing:
1415.

§ 156. Karl VII.: Johanna d'Arf.

1. Bilets oli Prantsuse riigi lugu, kui Karl VII. pärast isa surma walitsuse ohjad kätte wöttis: maa oli tükati laasta-tud, linnad määsamise päiwist osalt rüüstatud, ustawad rüütlid lahingis langenud, üle-elanud otstiswad igauks, mis wõis, enese hääks päästa, muist jälle hoidsiwad kasu lootuses waenlaste poole. Päälegi oli kõik maa, mis põhja pool Loire (I. Loäre) jõge, Inglise käes ning lõunapoolnegi riigiosa ep olnud enam julge, sest juba piirastiwad Englise wäed tema warjajad, Orleansi linna, ega olnud lootust teda tormajate wasta kaitseda. Sää! ilmus abi, kust ei aimatudgi.

Karl VII.:
1422—1461.

2. Johanna d'Arf, Domremy küla talupoja tütar, kes lapsest jaadik nägemisi näinud, arwas ennast pühalt neitsilt kutsutud ning walitud olewat isamaad häbist lunastada ning nõudis, pilkamisest ja ähwardamisest hoolimata, luba ku-ninga jutule saada. Kolmepäewase ootamise järele kästi teda tulla ning kobe astus neitsi, ehk küll Karl ennast päälükute warju peitis, kuninga ette, keda üal ep olnud silmanud, ja kuulutas julgeste, „et taewast temale käsk antud Orleansi linna waenlastest päästa ning kuningat Rheimsi linna kroonimisele saata“. Kuulutuse tõendusüks ilmutanud ta ku-ningalle saladuse, mis ükski hing päale tema enese ep ole teada wõinud. Sellegipärast käskis Karl nõuukoogu asja läbi kat-suda: sääl pandi neitsille mitu kawalat küsimist ette, aga terased wastused fulgusiwad warsti küsijate juud luffu. „Mis keeles kõnelesiwad su taewalised?“ küsis üks. „Paremas kui

Orleansi neitsi.

Kuninga ees.

Nõuukoogu ees.

teie praegu!" kostis Johanna. Ja teisele, kes teda üffina Orleansi minna käskis, sest et Sumalalle sõjamehi waja ep olla, wastas neitsi: „Sõjamehed sõdiwad, Sumal annab wõidu!”

Orleansis: 1429. Siguš jäi Johannale. Derasmundriga kaetud, järeaw kiitwer pääs, sõitis ta nüüd toreda sõjahobuse seljas, püha neitsi kujuk ehitud lipp ees, wäehulgaga Orleansi ette ja pääsis õnnelikult linna sisse, kus teda õiskamisega wasta wõeti. Sübidus täitis meeleärasheitjaid, kõik tõttasiwad piirajate kantsiisid tormama ja mõne päewa pärast oliwad Inglise, kes „nõianeitsit,” nagu nad Johannat nimetasiwad, kangeste kartsiwad, walli tafka kadunud, Rheimsis: 1429 seega Orleans waba 1429. Niisamuti saatis „Orleansi neitsi” Karli „waenlaste keskelt läbi” Rheimsi linna, kus harjunud kombel kuningalle suure auuga kroon pähä pandi. Kohe pärast kroonimist palus Johanna luba oma isamajasse tagasi minna, sest et taewane käsk täidetud olla. Aga ei antud suukannetki ning wasta tahtmist jäi ta sõjawäe seffa. Weel mitu linna langesiwad tema illumise hirmul, enne kui Johanna Burgundlaste wangi sattus ning nemad tema Inglisele ära müüsiwad. Inglise walitsus aga laskis teda Prantsuse inquisitioni läbi nõidana ja Sumala teutajana surma mõista ning Roueni (l. Ruangi) linnas ära põletada. Weel tuleriidal kinnitas neitsi enmast kõigest, mis tema pääle kaebati, süüta ning ainult taewalikkude käsku täitnud olemat. „Jesús” oli tema wiimne sõna.

3. Roueni tuleriidast hoolimata oli õnn igapidi Inglisest lahkunud: tükk maad teise järele läks oma dige peremehe, Prantsuse, kätte tagasi, Paris tegi oma wärawad Karli VII. ees lahti, Burgundlane leppis kuningaga ära, üksi Calais linn tuletas endist Inglise wõimust juurel maal meele. Karli poeg Ludwig XI. kaswatas kawala käega ning walju wäega kuninglikku wõimust, kautas wõimsate woli ära ning ühendas nende waljad ja niisamuti Burgundia maakonna, mis ta Karli Südi pärandusest (§ 153, 3) oma kätte kiskus, kui kuningas omanduse riigi maaga. Tema poeg Karl VIII., kellega Balois sugu wanim haru kustus, ning järgmine kuningas Ludwig XII., kellega noorem haru auujärjele astus, ühendasiwad kosjateel Bretagne (l. Bretanje) poolsaare riigiga, tõiwad aga mõlemad Italia sõdade läbi, kus oma walitsust jalale seada tahtsiwad, Prantsuse maale enam kulu kui tulu. See wasta kosus Ludwigi XII. päiwil riik sifemise korra, seadusliku maksu ja korralise kohtupidamise läbi diete tugewaks. Tema poeg Franz I. pärandas krooni ning ühtlasi wägewise 1515.

Prantsuse maad
wõimused.

Ludwig XI.:
1461—1483.

Karl VIII.:
1484—1498.
Ludwig XII.:
1498—1515.

Franz I. saab
kuningaks: 1515.

III. Järk: Inglis maa.

§ 157. Lancasteri ja Yorki sugu kuningad.

1. Inglis maal sai Heinrichi IV. läbi Lancasteri sugukond vägiwaldisil wiisil auujärjele 1399. Aga mitmelt poolt pandi sellele troonimüümisele wasta ning wõimsad tõstiswad mäs-sa mist. Kuid Heinrichi tark ja kawal meel ning käewarre rammu tegi nurisejate nõnud tühjaks; päälegi õpetas Toweri (l. Toweri) torn rahutumaid warsti wagusi seisma. Tema poeg Heinrich V., keda „Inglise rüütli te täheks“ hüüeti, kandis wägewaste walitsuseleppi ning lautas Inglise wõimuse üle Põhja-Prantsuse maa laiali (§ 155, 2). Kuid surm tegi ta wõiduteele pea otja. Tema poeg, wõimne Lancasteri kuningas, Heinrich VI., kes juba kättis krooni alla sai, lautas kõik mis isa wõitnud: Prantsuse maal nättas Orleansi neitsi omadelle teed omandust tagasi nõudma, Inglis maal püüdis werine kodusõda (2) wõimust kuningalt ära kiskuda, saatis teda neli korda wangihooesse ning walmistas talle Toweri tornis surmawoobi.

2. Weel Heinrichi VI. päiwil hakkas Yorki herzog Richard, were poolest kuningas Eduardi III. järeltulija, auujärge eneselle nõudma: sest algas järe „punase ja walge roosi sõda“, nagu teda wastaste tunnimärgi järele nimetati, kus Lancasteri ja Yorki sugukond üksteisega wõimuse pärast eitles, aga wastastikune wiha maad hirmwaste rüüstas ning armetumalt laastas, kuna kumbe ja kord pea-aegu sootumaks kadus, kõlwatu elu ning korratus igal pool asu leidis. Richard ise sattus küll wangi ning ta pää paberikrooniga ridwa otja, aga tema poeg Eduard IV. kiskus walitsuse õhjad oma kätte, möllas mõega ning abelatega wastaste seas, jah, saatis oma sugulased ja abilisjedgi surma. Üksi noorem wend pääsis eluga, lastis aga pärast kuningas surma tema pojad, nende seas Eduardi V., Toweri tornis padjul ära lammata da ning istus ise kui Richard III. troonile. Kuid ürikene oli ta rõõm: ära põgenenud Lancasteri wõsu Heinrich Tudor tuli tagasi, wäehulgad kättiswad tema kannul, Richard tõttas talle wasta, aga lautas Bosworthi lahingis elu ning krooni 1485.

3. Heinrich VII., kellega Tudori sugukond Inglis maa üle walitsema hakkas, kihlas ennast Eduardi IV. tütreaga ning lepitäs see läbi mõlemad „roosid“ ära. Sellegipärast ähwardas wana waen uueste leefima minna, kui „es malt pagarisell, hiljemini ristitud juut“ endid ära pääsenud Yorki wõjudeks tunnistasiwad. Kuid mõlemad pettsed leidsiwad töowäärilise palga. Wiimaks oli ometi kindel rahu maal ning nüüd püüdis Heinrich tüliaegseid wermeid jõudu mõõda parandada. Kõige päält kaswatas ta kodaniku seisuse woli ning tema pääle toetades kuninglikku wõimust, kuna „roosijõhki“ üle jäänud wõimsad tema nõudmisi suurt talistada ei suutnud. Ta suri mehise walitsuse järele 1509 ning jättis auujärje oma pojale Heinrichile VIII.

IV. Järk: Lõuna Euroopa riigid.

§ 158. Pyrenäi poolsaar.

1. Hispania maal oliwad mõlemad ristiusku riigid (§ 138, 1) lüua aega sisemiste segaduste pärast nõdral järjel, kunni 15. aastajaja

Lancasteri sugu kuningad.
Heinrich IV.:
1399—1413.

Heinrich V.
1414—1422.

Heinrich VI.
1422—1461.

Yorki sugu kuningad.

Roosi sõda:
1455—1485.

Eduard IV.:
1461—1483.

Eduard V.: †1483.

Richard III.:
1483—1485

Bosworthi lahing
1485.

Tudori sugu kuningad.

Heinrich VII.:
1485—1509.

Heinrich VIII.
kuningas 1509.

Hispania maa.

Kiislused: 1469.
 Isabella:
 1474—1504.
 Fernando:
 1479—1516.

Granada langeb:
 1492.

Portugalia maal
 Johann I.: 1385.

Heinrich Merefõitja: 1420.

Põhja-Italia.

Wabadrriigid.

Wüstivaliad.

Rosmo Medici:
 † 1464.

Reif-Italia.

teisel poolel Kastilia pärandaja **Isabella** ning Aragonia auujärjepärija **Fernando II.** eneste kihluse läbi oma maad üheski kuningriigiks ühendasiwad 1774 ning seega edespäi ühisel jõuul, ehk küll kumbgi riik oma isewiisi ega walitjust käest ei annud, tema üleüldist wägewust kaswatasiwad. Kõige päält püüdsiwad mõlemad walitsejad kuninglikku wõimust waimulikluse ning ilmalikkude wõimsate woli alt lunastada: selle tarwis ajutati maale ning linnadesse kroonukohtud, kellele soldatid abiks anti, tunnistati kuningas säälaste rüütliite ordomeistriks (§ 138, 1), seati inquisitioni kohus (§ 131, 2), mis siin „waimuliku nime all ilmalikku tabmist täitis“, oma werisesse ammetisse. Aga ka riigi radasid laiendati: Muhameelaste wasta algati sõda, sest et nad nõuetud maksu asemel mõegaga ahwardasiwad. Kümne-aastase eitlemise järele langes Granada linn: seega lõppes islami walitus Pyrenäi poolsaarelt. Fernando II. aga walitset wägewa käega, kus juures kardinal Ximenes (I. Chimenes) teda oma nõunga toetas, terve Hispania maa üle, kunni surmani 1516.

2. Portugalia maal hakkas Johanni I. päiwil, kellega uus sugukond auujärjele astus, hästi kosuma: kodused tülid kadusiwad, walitus oli tugew, sõjahimuline rajarahwas saadeti kahjuga tagasi, wõeti päälegi Afrikas Maurlastelt, nagu säälseid Muhameelaste nimetati, kindel Ceuta (I. Ceuta) linn ära. Mitte wõhem ey olnud wahwa kuningas sisemine tegewus: andis uue seaduse, kandis teaduse ja hariduse eest hoolt, edendas ning kaswatas laewasõitu. Tema käu pääle purjetasiwad säälsed laewamehed, kuningas noorem poeg Heinrich Merefõitja kõige ees, tundmata meredelle, leidsiwad saari ja maid, kellest jenni ey olnud kuulnudgi, uued kaubateed (§ 171, 3) tegiwad maale laialised warahallikad lahti. Rikkusega ühes kaswis riigi tähtsus: Portugalia walitus ulatas pea üle kõigi merede ning maailma kauba-ajamine sai mõneks ajaks tema kätte.

§ 159. Appenninuse poolsaar.

1. Italia maa jagunes põhjasõrawast lõunatipuni pisukesteks riikideks: aristokratlik wabadriik ja würstiwald, kuningriik ning paapstipärandus leidsiwad tema pinnal maad. Põhja-Italia tähtsamad wabadriigid oliwad Benedigo (§ 139, 1), Genua ja Pisa, kõik kolm langed kaupa ajamas, aga ka wiisid isekeskse kiuslemas, mis läbi kodune ega wäline wõimus diete edeneda ei wõinud. Mailandis aga sai linnaülem Biskonti raha eest herzogi nime osaliseks, mis hiljemini wäepäälit Franz Sforza eneselle päris ning oma järeltulijate kätte pärandas. Riisamuti astus Florenzis würstiwalitus wabadriigi asemelle: **Medici** sugukond, kes rahwa käefäigi ja weel enam teaduse ning kunsti eest suurt hoolt kandis, löstis tema koguni kõrgelle järjele. Iseäranis tegewad hariduse edendamises oliwad Rosmo ja Lorenzo Medici, nende kofas käiswad selle-aegsed kuulsamad kunstnikud, laulitad, teadusmehed sisse ja wälja. Sellegipärast aeti Medici suguwõija dominiklase Savonarola kibutusel maalt minema, aga kutsuti pärast südi munga tulefurma wana auu sisse tagasi.

2. Reif-Italia oli paapsti pärast ning seitsi kuria käu all. Aga kui paapstid Wignoni linna (§ 136, 3) asusiwad, jäi kirikuriik korratuma oleku sisse: kellel woli, püüdis wõimuse kätte, wõitlemine waltas weri-

selt, alam rahwas ägas ifke rõhumifel. SääI tahtis Kola Rienzi wana-aegift Nooma wabadriiki uuefte jalale feada: tema fõnakate kõnede funnil aeti mõisniklud linnast minema, kuulutati priiuf, nimetati Rienzi rahwatribuniks (§ 55, 3). Kuid tribuni auu ei feftnud kana: uhtus ja kõrkus täittis ta fõdant, rahwas taganes temast, wastalifed ajafiwad ta põgenema. Küll tõttas ta teift korda Nooma, aga langes rahutuma rahwa käe läbi. Wast fiis, kui paapftid „wangipõlweft“ tagafi pöörfiwad, läts lugu ofalt paremaks. Eõuna=Stalias wältafiwad troonitülid wana wiiffi, funni 16. aastafaja algufel Neapoli riif Hispania walitfufe alla fattus.

Kola Rienzi:
1347.

Neapoli Hispania
päralt: 1504.

§ 160. Balkani pooljaar: Konftantinopoli ärawõtmine.

1. Greeka maal ei fuutnud Paläologufe järeltu-
lijad (§ 140, 2) riifi mitte kindlalle järjele awitada: wanad
wead walitfufe afjus ning feiferlikus kofas ei paranenud, ufuf-
tülid wältafiwad wahet pidamata edafi, kürgawa koore all wõt-
tis kombekorratus igas feifufes ifka rohkem wõimuf. Ei
tuntud enam ifamaa armastuf ega ofsitud tema edenemif:
hüüri-foldatid, kes kohufest küfimata maad armetumalt rüüs-
tawad, hüüti riigikaitfjaks, kauba-ajamine jäeti
Genua ja Benedigo hooleks, riigilaegas tehti mõifimata
käte läbi tühjaks, abi ep olnud kufkilt oodata. Seega oli
pääletungijail, Türklafel, kerge üht tükki teife järjele riigif
lahutada, funni feiftrille muud üle ei jäänud kui ainult päälinn.

Greeka riif
13-15 aastafajani.

2. Türgi riif wõjus Wäikfes=Affias Dfchingifkhan
(§ 144, 1) pärandufest 14. aastafaja algufel. Dfman I,
kelle järjele Türklafi tänapäewani Dfmanlajiks kutsutakse, oli
tema aluftaja. Tema poeg Urchan I. heitis terwe Wäikfe-
Affia oma alla, nimetas ennast fultaniks, afutas janitfchari
wäefogu, kelle liikmiks kõige ergemad noored ristiufulifed ifeära-
nis islamis õpetati ja fõjariifstul harjutati, ning jõudis juba
Europasfe, kus Gallipoli linn tema kätte fattus 1357. Türgi-
mine fultan Murad I. tõstis Adrianopoli Türgi päälinnaks
ja hakkas Bulgarlafi ning Serblafi alla heitma. Tema poeg
Bajafid I. fannus wõiduteel edafi: Makedoniast Peloponne-
fufe lõunatipuni ulatafiwad laastades ja rüüstades tema ratsa-
liste falgad. SääI kogus Ungria kuningas Sigifmund, päras-
tine feifer (§ 152, 2), fuure wäe Kriiflafi kofku ning tõttas
islamiusulifele wasta. Aga werifes Nikopoli lahingis 1396 lan-
ges sääIse ristirahwa lootus: kümmedtuhanded katsiwad weri-
wälja, teifed õhkafiwad ahelas, 10,000 wangi heitfiwad ühe
päewaga oda läbi hinge. Dmeti ei faanud werine wõitja
oma wõidu wilja maifjeda: wägew Mongoli Khan Timur, Dfchin-

Türgi riif.

Dfman: † 1300.

Gallipoli Türgi
päralt: 1357.
Adrianopoli Türgi
päälinn: 1361.

Nikopoli lahing
1396.

Timur.

Angora lahing:
1402.

I. tornijooks
Konstantinopoli
pääle: 1422.

Warna lahing:
1444.

Greeka riigi ots.

Torni jooks:
17. Mail.

Konstantinopoli
Türgi päälinn.

Ida-Rooma riigi
ots: 1453.

Türgi riigi
vägevus.

gishani wõsu, tuli India, Persia ja Syria maad ära wõites, kuna suits, rusud, furnuluud tema teed tähendasiwad, Wäiksesse-Asiasse. Kiireste tõttas Bajasid temale wasta, aga sattus Angora lahingis wangi, kus wõitja teda raudpuuri pannud ning senni kaasas wedanud, kui mure ja häbi talle otsa teinud. Pärast Timuri riigi lagunemist ning koduste tülide kustumist ühendas Mehemet I. taganenud maakonnad uueste ning Murad II. jõudis oma janitscharidega Konstantinopoli alla. Eht küll linn seeford weel mitte tormil ei langenud, oli ometi hirm suur ning Greeka keiser püüdis paapstiga sõbrustades abi saada. Aga ei pandud „ristisõtta kutsumist“ palju tähele: üffi Ungria ja Poola kuningas Wladislaw (§ 163, 2) ning Siebenbürgeni walitseja Hunyadi läksiwad oma radade kaitsemiseks üle Donau jõe. Kuid Warna lahing, kus ristiwägi ühes kuningaga langes, tegi sellegi lootuse tühjaks. Greeka riigi surm sammus filmanähtawalt ligemalle.

3. Waewalt oli auuahne ning werejänuline Mehemet II. oma isa auujärje pärinud, kui ta keisri Konstantinuse XI. wasta ilma põhjuseta awalikku waenu algas. Arutu wägi, hiljemini sultan ise seas, ilmus linna alla ning piiras tema maa poolt sisse; mere poolt ei pääsenud laewad ligi, sest sadamat warjas suur raudahel. Linnas tegi wäikene hulgakene kõik, mis iial suutis, wallide kaitsemiseks: tormajad löödi tagasi, torniriistad siidati põlema, parandati, kus kahju sündis. Säl laskis sultan wõsel hulga laewu üle maanina „raswaga määritud laudteed mööda“ sadamasse wiia ning andis käsu „korraga wee ning maa poolt torni joosta“. Wara hommikul müristasiwad suurtükid, suits tegi päikese tumedaks, õiskamisega tormasiwad Türgi wäed igast küljest linna pääle. Küll wõideldi wahwaste, aga tund oli tulnud. Linnapäälik langes, wärawad kangutati lahti, janitscharid tungisiwad sisse. Keiser ise langes wahwamate keskel. Konstantinopoli oli Türglase käes. Berewalamisele tehti warsti ots, sest orjakaubast oodeti enam kasu; liikumat wara riisus soldat kolm päewa, hoonetesse ei tohtinud keegi puutuda. Suis kuulutas sultan Mehemet II., et Greeka riiki enam olemas ep ole ning keisrilinn sest jaadik sultanilinnaks hüüetakse. Täheks wiisati kuldrift Sophia kiriku (§ 99, 4) torni otsast maha ning pandi poolkuu asemelle. Nõnda lõppes Ida-Rooma riik 1453, kui 1058 aastat oli iseriifina elanud.

4. Küll käis sõnume kannul, mis Konstantinopoli langemist kuulutas, märka suur ehmatus läbi Europa riikide, aga

ükski ei julgenud wägewat wõitjat mingil kombel takistada: Balkani poolaar oli ning jäi Türklase päralt ja tema walitsjus kindlaks Euroopa pinnal. Üksi Albania würsti, südi Skanderbeg, kes janitscharide hulgas üles kaswanud, kaitses oma wanemate pärandust kunni surmani, mis pääle säälgi islam walitjema sai. Riisamuti hoidis wahwa Hunyadi (2) Ungria wabaduse Belgradi lahingi läbi alal, ehk küll aeg ajalt Türgi rööwifalgad rajarahwalle islami wõimust mõdegaga meele tuletasiwad.

Skanderbeg: †
1467.

Belgradi lahing:
1456.

V. Särk: Skandinavia riigid.

§ 161. Kalmari ühendus.

1. Daani maal waliti pärast Waldemari IV. surma (§141, 1) tema tütre Margaretha, Norra kuninga Hakoni VIII. abikaasa, kuueaastane poeg kuningaks, kelle nimel, kunni ta täisealtjeks saaks, ta ema pidi riigi asju toimetama. Et aga poeg ning mees wara suriwad, wõttis leif riigi nõuulogu luuga walitsuse ohjad nii hästi Daanis kui Norras enese kätte ja juhatas mõlemaid riikisid kuningana osawaste ning wägewaste. Rootsi maadgi lootis ta oma käe alla saawat: sääl oli Mecklenburgi Albrecht (§ 142, 1), sest et ta riigi wara raiskas, ise häid päiwi päris, riigi kaju taga ei nõudnud, rahwa enese wasta wihale äritanud, nii et wõimjad krooni Margarethale pakkusiwad. Seda kuuldes läkitas talle Albrecht luisu meelehääks ning soowis, et kuningas Püksatu tema pääl oma õmblusnõelu ihuks. Kuid pea oli pillkajal pall käes: Daani wägi ühtlasi Rootsi wõimiatega wõitis tema ära ning wangile pandi narrikaabu pähä. Sellegipärast sõditi weel mitu aastat, enne kui wastastikkune rahuleping waenu lõpetas.

Margaretha:
1325—1402.

Mecklenburgi
Albrecht.

2. Nüüd wast wõis Margaretha oma plaaniga, kõik kolm põhjarriiki ühe krooni alla seada, awalikult ette astuda. Kalmari linna lastuti riigikogu kofku ning sääl wõeti otsuseks, et edespidi Rootsi, Norra, Daani maa kui üks Skandinavia kuningriik ühe kuninga warju all peab seisma, kuna igas riigis oma isewiisid ning seadused pärast kui enne walitjema jääwad: seega oli kuulus Kalmari ühendus olemas 1397. Sääljamas waliti Pommeri herzog Erich, Margaretha sugulane, ühendus kuningaks ning pandi talle Skandinavia kroon suure auu ning iluga pähä; walitsuselepp aga jäi tädi kätte, kunni surm ta filmad kinni surus. Kuid ühenduskroon oli rängem kui ette arwati: ei suutnud Erich ega Baieri Kristoph, teda lasti lastud Erichi asemelle auujärjele tõsteti, forda kaitseda, tülisid takistada, rahutumaid waigistada. Pea lagunes warju ühendus ning iga riik toimetas oma asju iseäranis.

Kalmari ühendus.

Kalmari
riigikogu: 1397.
Erich: 1412-1439.

Kristoph:
1439—1448.

§ 162. Rootsi, Norra, Daani iseriigid.

1. Rootsi maa lastus kõige esmalt ühenduse walitsuse alt. Sinna oli Erich Daanlasi ülemaks ammetnikkudeks läkitanud, aga nende tore ning kõrk maksu pärimine ja alanduse nõudmine, sääljelle rahwalle harjumata asi, tegi ülemad ning alamad rahutumaks. Wimaks hakkas awalik waenuleel loitma, Daani ammetnikud aeti ära ja waliti üks

Rootsi maa.

Rootslane maawalitsejaks. Veel korra püüti ühendust uuendada, aga uued segadused tekiwad täitmise võimatuks. Rahu ei tulnud enne maale, kui wahwa ja agar Sten Sture, kui ka ilma kroonita, mis nagu ennegi Daani kuninga pähä jäi, walitsusekapi oma kätte sai: tema wähendas mõisnikkude woli, kaswatas talupoja- ja kodanikuseijuse digust, ajutas Upsala linna suurkooli ning kutjus wõerailt mailt õpetatud mehi oma riiki. Sedasama teed käiswad järgmisedgi maawalitsejad, kelle tegemus ju 16. aastajajasse ulatas.

Sten Sture:
1471—1604.

Norra ja Daani
maa.

2. Norra ja Daani maa jäiwad küll nimepidi ühenduse liit-
miks, ühe kuninga alla, aga mitte ühenäärilise digusega: Daanlane
tahtis peremees olla, Norralane pidi sõna kuulma, mis wäljaspidi
osalt nõnda sündis, kuna sijemisis seadmistes wana wabadus hoolega
alal hoieti. Mõlemate üle hakkas 15. aastajaja keskel Oldenburgi
sugufond walitsema. Aga wõimsate woli, mis walimise juures kas-
watati, käis kuninglikust wõimusest pea-aegu mööda, ni et Kristian I.
enam riigikogu wanem kui kuningas näitas olewat. Si suutnud ka
tema poeg Johann II. oma kät wabastada, kunni Kristian II. ju
16. aastajajal wägiwallas oma wõimust kaswatas.

Oldenburgi sugufond
Daani kroon:
1448.

Kristian I.:
1448—1481.

Johann II.:
1481—1512.

VI. Särt: Slaawlased.

§ 163. Poolakad ja Leedulased.

1. Poola maal pidi Ungria Ludwig (§ 143, 2) walijaile wõim-
satele tõutama, midagi nende teadmata ega tahtmata ette wõtta, mõis-
niku seisust sõjateenistusest ja malfust wabastada, ammetid ning maad
üksi Poolakate päralt jätta. Seege oli Kasimiri seadus kautatud, wä-
giwald wõimsate käes, talupoeg tugewamas küttes. Pärast Ludwigi surma,
kes Poola walitsuse oma abikaasa hooleks oli jätnud, pandi kroon tema
noorema tütre Hedwigi pähä, kes wõimsate soowi mööda Leedu suur-
würsti Jagello omale abikaasaks walis. Seeläbi astus Jagello
sugufond Poola auujärjele ning ühendati Leedu riik Poola
maaga 1386.

Poola maa.
Ludwig:
1370—1382.

Jagello sugufond
Poola auujärjel:
1386—1372.

Leedu maa.

2. Leedulased, Lätlastega ligisugulased, usu poolest paga-
nad, hariduses madalal järjel, elasiwad, nii pikalt kui teada, niidjes
Wilna kubermangus ning jään ümberkaudu. Laastades tungisiwad nad
wanast ajast rajarahwaste sekka, riisusiwad, rüüstasiwad, hukkasiwad ning
põorasiwad saagiga jälle koju tagasi. Würstwalitus algas nende seas
wast 13. aastajajal. Windowg surus juba mitu Wene maakonda oma
käte alla, kunni Aleksander Newski (§ 144, 2) tema tegemist takistas.
Gedimin, kes Wilna linna alustas, nimetas ennast Leedu ning
Wene suurwürstiks, niisamuti Olgerd, sest Lääne-Wene maa oli
nende päralt. Olgerdi poeg Jagello wõttis kõige oma rahwaga
katoliku usu wasta ning sai Hedwigit koides Poola krooni pähä.

Windowg: †1269.

Gedimin:
1315—1340.

Olgerd:
1340—1377.

Jagello sugufond
Wene walitus.

Jagello:
1386—1434.

Tannenbergi
lahing: 1410.

3. Jagello walitus mõlemate riikide üle ei kestnud kaua:
Leedulased jäiwad rahutumaks, Witowt, Jagello sugulane, nõudis wäe
kaupa Leedu suurwürsti nime eneselle ning saigi ta kätte. Üksi warju
kõhbel jäi ühendus Poola ja Leedu rahwa wahel seisima. See wasta
wõttis Jagello Witowti abil Saksia ordo werises Tannenbergi la-
hingis, kus „rüütlike õilmed" langesiwad, 1410 ära, mis läbi Poola
piirid hää tüki laiemaks wenisiwad ning Leedu rajad alalistest rööwi-

salkadest pääsivad. Jagello poeg Wladislaw III, kes Ungria krooni päris, juri Wara lahingis (§ 160, 2). Tema wend Kasimir IV. ühendas Preisi maa muist Poola riigiga, muist pidi tema kaitsmise all rüütelite käsku täitma. Kodumaal kinnitas Kasimir mõisniku seisuse endised eesõigused ning andis neile luba riigipäewal, kellest nemad kui „ainud tõsised riigikõdanikud“ üksi osa wõtsiwad, oma asju ja adikute läbi õiendada. Üleüldse oli kuninga nimi enam wari kui wõimus, kui Sigismund I. 16. aastajaja algusel Poola ning Leedu ühisele troonile istus.

Wladislaw III:
1434—1444.
Kasimir IV.:
1447—1492.

Sigismund I.:
1606.

§ 164. Wene maa waba: Joann III.

1. Wene maal tahtis jaguwürstide woli (§ 124), ehk ta küll Moskwa suurwürstide (§ 144, 3) agaruse ja tegewuse läbi kord korralt wähenes, riigi ühijust ning wägewust, kunni **Joann III.** 1462 suurwürsti auujärjele astus. Loomu poolest ettewaatliku aga kindla meelega, jääl juures terawa mõistusega ning osaw parajat aega tähele panemas, pidas tema walitsusekeppi tugewaste peus ning püüdis oma elunõuet, lahutatud riigijagusi koguda, laiendada, üheks Wene riigiks ühise walitsuse alla kokku liita, omadelle õnneks, waenlastele hirmuks, igapidi tüdimata täita. Ring õnn käis tema wäsimata tegewuse kannul: 43 aastase walitsuse järele wõis ta rahuga ühijelt, wabalt, wägewalt Wene maalt lahkuda.

Joann III.:
1462—1505.

2. Jaguwürstiwaldade ära kautamine ning Moskwa ühendamine oli Joanni esimene päämure, sest seeläbi üksi lootis ta lahutust lõpetada ning ühijust elule äratada. Nowgorodi wabadriik (§ 165), kes tema wõimusest kõige wähem lugu pidas ja teda paljalt „isandaks“ hüüdis, sattus kõige enne suurwürsti wiha alla, sest linna walitsus oli Moskwa saadikut pahandanud ja siis Poola kuningat Kasimiri IV. (§ 163, 3) omale kaitsjaks palunud. Aga enne kui Poolakas mõeka peusse sai, tõttasiwad Moskwa wäehulgad teele, wõitsiwad Nowgorodlased Scheloni jõe kaldal ära ja sundisiwad neid raskete tingimiste all rahu tegema: nemad pidiwad Moskwa suurwürsti omaks walitsejaks tunnistama, aastas maksu ja 15,000 rubla sõjakulu maksuma. Kuid juba mõne aasta pärast läks waen uueste lahti. Küüb ei leppinud Joann enam mitte, waid „tõttis Nowgorodis niisama walitseda nagu Moskwas“ ning kautas sellepärast endise walitsuse märgidgi ära. Sedasama wiisi ühendas Tweri, Weri, Wjätka, Permi ja muud maakonnad Moskwa riigiga. Kõigest pool Rjäsani würstiriiki ning Pihkwa linn jäiwad wanale järjele.

Jaguwaldade
ühendamise
Moskwaga.

Nowgorodi sõda:
1472.

Nowgorod
langes: 1478.

Tweri.

Moskwa riigi
wäline mõistus.
Mongoli ifte ots:
1480.

Ugra kalbal.

Wene maa waba:
1480.

Leedu rahu: 1509.

Joanni III. ifse-
mine tegewus.

Joann isewaliti-
seja: 1489.

Wäljamaa
jaaditub.

Eudjebnik: 1497.

Joanni III. †
1506.

3. Sisemine ühifus tegi riigi ka wäljaspidi tuge-
waks. Seda oli hädaste waja, sest weel rõhus Mongoli ife
maad ning khani jaadik käis ajuti päälinnas auu ja raha päri-
mas. Joann sobis salaja Krimuri khani Mengli Gireiga
lepingu, et ühtlasi Sarai riiki lõpetada, ning ajas mak-
sundudjad Moskwaft minema 1480. Sedamaid tõttas
khan Achmat, kuna Kasimir IV. (§ 163, 3) läänest appi
tõutas tulla, juure wäega Wene maale. Ugra jõe kalbal jõudis
talle Joann wasta. Kumbgi ei läinud üle: waenuta walwasi-
wad wäehulgad teine teist, kunni suurvürst „noore kirme ajal“
koju tagasi pööris. Khan tegi sedasama. Kuid leidis kõigest
rusud eest, sest Mengli Girei wäehulgad, kes ise senni Leedu
maad laastas, oliwad Moskwa abisalgaga Saraisse tunginud,
tema paljaks riisunud ning ära häwitanud. Achmat langes pea
pärast seda ning Krimmi khan kautas Sarai riigi ära. Wene
maa aga oli sest ajast jaadik waba ning Joann wõis oma
filmi lääne poole pöördä, kus üks osa Wene rahwast Leedu-
laste walitfufe all wiibis. Mitme-aastase sõdimise järel, kus
õnn korra siin, teise saäl wõersil käis, jäi Leedu rahulepin-
gus Seweri maakond Moskwalli 1503.

4. Riisama tähtjas oli Joanni ifsemine tegewus. Kõige
päält ülendas tema suurvürsti auu ning wõimust. Sel-
les mõttes täitis ta, oma Greeka abikaasa Sophia nõuu mõõda,
suurvürstliku koja Greeka toredusega ja auupakkumise kom-
betega, wõttis Greeka káhe pääga kotka, kuna endine
Georgi Wõidurikka fuju kespäika kinnitati, Wene wappi
üles, nimetas ennast kõige Wene maa suurvürstiks ning
isewalitsejaks. Ning oligi juba Joanni nimi nii kuulus,
et keiser Maximilian (§ 153, 3) ja teised Lääne-Euroopa walit-
sejad oma jaadikud suurvürsti tereutama ning sõbrust sobima
Moskwasse lákitasiwad. Kuid tema ei teinud kellegiga iseáralikku
sõja ega rahu kaupä; küll aga nõudis ta wäljamaa haridusest
oma riigile tulu. Mõnesuguseid ammetnikka, kunstnikka ning
kástööllisi kutsuti Wene maale: nende juhatusel ehitati Moskwas
tugewate tornidega müürid, toredad hooned, muretseti sõja- ja
muude riigitarwituste eest. Ka andis Joann üleüldise seaduse-
raamatu wälja ning kinnitas Moskwa riigi jäädawalt
ühifeks. Dmeti jautas ta nooremaile poegadelle ühe osa maid
ära, aga ilma endise jaguwürsti õiguseta. Seda wiisi wäge-
waks jaanud Wene maa jättis Joann oma wanema poja
Wasfili III. hoolde, kui surm tema filmad kinni pani 1505.
Dánulifed järestulijad aga hüüdsiwad teda liiguimega Suureks.

§ 165. Lifa: Nowgorodi wabadriif.

1. Kuna suur Wene riik jaguwürstivaldadeks jagunes ning hiljem Mongoli ikke all kidunes, muutis **Nowgorodi** linn, kus esimene Wene würst Kurik (§ 122, 1) walitjusekeppi käes pidas, ainuwalitjuse aega mööda wabadriigiks, vähemalt wabadriigi wääriliseks. Seda sündis Jaroslawi I. päiwist, kes linnale, sest et teda auujärjele awitanud (§ 123, 4), hulga eesõigusi andis. Ülemwalitjus oli edespidi kodanikukogu käes, keda kogukell, kui tarwis, Jaroslawi platsi pääle kokku kutsus. Siin kuulutati sõda ning tehti rahu, siin waliti ülemaid ammetnikka ja lasti lahti, siin mõisteti juuri süüdlasi hukka ning tunnistati teisi wabaks, siin awaldati kõigis tähtsais asjus wiimist otsust. Säherdused otsused täitis ajemik, keda kogu enese keskelt ammetise seadis. Würsti walis kodanikukogu ning wõis talle iga tahes „teed linnast wälja näidata“; rahu ajal tohtis tema asemikuga ühes kohtumõistmisest osa wõtta, sõjas pidi ta wäepääliku kohusi täitma. Waimuliku seisuse üle walitses pääpiiskopp; tüli korral oli tema kohus rahutumaid wai- gistada ning riidlejaid lahutada.

Nowgorodi
wabadriif.

2. Waba walitjuse all kofus linn ja kaswas tema wõi- mus: Peipsi järwest kunni Kama jõeni mõjus kodanikukogu käsk ning kallid nahad ja muud põhja loomuse annid ilmuwad halwa hinnaga Nowgorodi turule. Ring et maa liiwakas ja wiljasaak kehwa, jäeti üleüldse põlluharimine enam kõrwale ning kanneti kauba=ajamise eest hästi hoolt. Pea ulatasiwad nende laewad ja woorid üle Wene piiri, wõerad kaupmehed elustasiwad edene- mist, Hanja (§ 135, 3) ehitas siin omale kaubakojad ning wara=aidad. Riiklus paistis igalt poolt filma. Päälinna ees- kujul nõudsiwad ka vähemad linnad oma olekut edendada, aga üksi Pihkwa jõudis wiimaks oma jalge pääle.

Nowgoroblaste
kaubaajamine.

3. Kullus ning wõimus äritasiwad naabreid waenule: saagi himu ning hirm kaupmeeste walitjuse eest saatis sagedaste Leedulased, Liwi rüütliid, Rootslased ja Wene würstid Nowgorodi wasta. Aga osawad wäepäälikud, iseäranis Alek- sander Newski (§ 124, 2) ja Leedulane Dowmont, kes Liwi rüütliid Rakwere ligidal ära wõitis, kaitseiwad tema piirid ning paniwad rajarahwaid wahel selka maksugi maksma. Hil- jemini läksiwad Moskwa suurwürstid, mida enam nende wägi kaswas, wabadriigi suuremaks waenlastiks. Küll jobiti Leedulas- tega salasõbrust, katsuti kufu abil Moskwa mõeka kõrwale liikata, aga asjata: Joann III. (§ 164, 2) wõttis kaherkordse sõja järel

Nowgorobi aja-
lugu.Rakwere lahing:
1268.

linna ja maa oma walitsuse alla, kogukell ja jüdi asemiku-
emand Marta, kes wabadusekaitsjaid oma kõnedega oli elustanud,
wiidi Moskwasse, Hansaga kauplemine keelati ära ning Põhja-
Wene maa rikkast päälinnast sai pea piisuke lihtlinnakene.

VII. Särk: Soome sugu rahwad.

§ 166. Magyarlased.

Neapoli sugufond
Ungria auujärjel.

Ludwig I.
1342—1382.

1. Ungria maal püüdis 14. aastajal kuningas Karl I., kes
lihtlasi Neapoli riigi üle walitses, rahutumaid wõimsaid waigistada ja
oma auujärke kinnitada. Seda suutis wast tema poeg Ludwig I., kes
„Magyarlase loomuga ning Itallase kombega“ radasid laiendades ja rahwa
elukorda edendades Ungria riigi selle aja kohta kõrgelle järjele awitas.
Wäljiss asjus tegi tema wägewaid tegusid: Walachia, Bulgaria, Dal-
matia, Galizia maakonnad kuulsiwad tema sõna, päälegi ehtis hiljemini
Poola kroon (§ 163, 1) ta pääd. Weel tegewam oli Ludwig sisemis
asjus. Tema parandas põlluharimist, kohendas wiinamägede istutamist,
kaswatas kauba-ajamist. Talupoegadelle määras ta maksud ning
kohused ära ning tõstis juuremate maatükkide omanikud mõisniku seis-
sesse. Suutsid keelis tema rahwast petmast; aga et see ei mõjunud,
ajas ta nad maalt minema. Kuningas ise läis talupoja riides
maakonnast maakonda, et oma silmaga näha ning oma kõrwaga
kuulda, kus abi ja parandust tarwis. Ka ajutas tema suurkooli,
mis Buda linnas tänapäewani õitsemas. Digusega hüüeti teda liig-
nimega Suureks.

Ungria riik
15. aastajal.

Korwinus:
1458—1490.

2. Pärast Ludwig I. surma jäi Ungria kroon tema wäimehe
Sigismundi päralt, kunni keisri troon (§ 152, 2) teda suurema
auu sisse kutsus, mis pääle Poola kuningas Wladislaw III. (§ 163, 3)
auujärke parandas. Tema langes Warna lahingis (§ 160, 2) ning ta
pojuse asemel walitses wahwa Hunyadi, kes pääletungiwaid Türkl-
lasi (§ 160, 4) tugewa käega tagasi tõrjus. Pärast mõlemate
surma waliti Hunyadi poeg Matthias Korwinus kuningaks, ehk kill
keiser Friedrich III. (§ 153, 1) diguse nimel auujärke pidi pärima.
Tema wägew läsi wõitis kadunud maakonnad tagasi, wõitis teisi juure
ja kaittes radasid Türklaste wasta. Niisamuti oli ta sisemis asjus te-
gew, nii et maa tema päiwil kaunil korral õitses. Aga tema surmaga
läis Ungria wõimused hauda: järgmiste kuningate ajal wõtsiwad wõim-
sad wolt oma kätte, alla heidetud maakonnad taganeiwad, riik ise lagu-
nes 16. aastajaja algusel.

§ 167. Soomlased.

Soome maa kato-
liku usku.

Tawast:
1412—1452.

Suur Wene sõda:
1495.

1. Soomes wältsas Rootslaste walitsus 14. aastajal wana
wiisi. Kuid maa ja rahwas pidi sagedate sõdade läbi, mis Rootsi
troonitülid ning Wene naabrus sünnitawad, palju kannatama. Wast
Kalmari ühendus (§ 161) tegi tülidelle otsa ning wägew piiskopp Mag-
nus Tawast püüdis igapidi lõõdud haawu parandada. Aga pärast
tema surma tuliwad ajuti rasked päewad tagasi, mis Sture (§ 162, 1)
walitsuski täieste keelda ei suutnud. Iseäranis ränk oli 15. aastajaja
lõpul juur Wene sõda, kus suurwürsti Joanni (§ 164) sõjawäed,

kes siingi oma walitsust kinnitada tahtis, rüüstades ja põletades maad laastasiwad. Ometi jäi Soome maa rahus Rootsi päralt. Pjüt hiljem, piiskopi Arwid Kurki päiwil, nõudis Daanlane maad eneselle, aga temagi pidi, ehk küll alles mitme-aastase wõitlemise järele, tühjalt koju pöörama. Nii oskas Rootslane enese omandusõigust mõnegaterraga alal hoida.

Arwid Kurki:
1510—1523.

2. Ei wõinudgi Soomlased oma isandate üle nuriseda: kõige selle aja oli, ehk küll waenuleef wägel taistamas käis, Soome rahwas igapidi edenenu. Walitsuses nimetati üksi pääülemad enamiste Rootslaste seas, alamad ammetnikud ja kohtumõistjad waliti Soomes jündinud meeste hulgast. Talurahwal ep olnud muud koormat kui kroonumaksud; seda tasuta eistõlja wiljaga, hiljemini rahaga, mis iga kihelkond oma hingede arwu järele walitsusele kätte muretsetes. Mõisniku seisus ei tunnud kroonumaksusid, pidi aga oma kulul ratta mehina sõjateed käima. Selle õiguse osaliseks wõis ka talupoeg saada, kui tal kuninga asemiku otsuse järele sellewääriline warandus ning osawus omaks oli. Terwe maa isedõiguste eest aga seisis alati waimulik seisus: Turu piiskopp walwas hoolega, et rahwalle uut koormat kanda ei antud ega ammetnikkude poolt liiga ei tehtud. Ka kirikliku elu ning rahwahariduse eest kanneti jõudu mõõda hoolt, nii pikalt kui keisraja lõpul üleüldse wõimalik oli.

Soome maa
süemine kord
keisraja lõpul.

§ 168. Gesti maa.

1. Gesti maal, kus pärisrahwas pärispõlwe peidus wiibis (§ 150, 3), kestis Liwi ordo walitsus ühte sõudu. Küll oli ülem walitsus Saksa ordo kõrgemeistri käes, kes Marienburgi linnas asus ning Liwist sõnakuulmiste, sõja ajal abiwäge ning ajuti maksu päris, aga Liwi ordomeister oskas ometi pea-aegu igas tükis oma tahtmiste täita. Harwaste ulatasiwad Liwi sõjamehed Preisi maale, maksu ei annetud iialgi, oma woli hoieti alal, sest muidu ei wõida Wene rada, kust waenulised salgad wägel sekka maad rüüstasiwad, mitte hästi walwata. Aga enam aega ja jõudu, kui raja kaitsemiseks, kulutati sõjusesis tülides: ordomeister, pääpiiskopp, Riia linn, igauks tahtis walitsemises esimene olla ning et see wõimalik ep olnud, leekis alaline waenuloit nende keskel, mis paapst ja kõrgemeister asjata kuskutada püüdsiwad. Seega ei wõinud walitsejate wõimus mitte hästi sõjuda. Seda enam saiwad rüütlid ning mõisnikud, sest et walwajat ep olnud, mahi oma woli kaswatada, nii et wiimaks igaüks enese omanduses ennast isewalitsejaks pidas.

Gesti maa 14. ja
15. aastajal.

2. Liwi ning iseranis Saksa ordo jõudsiwad 14. aastajaja teisel poolel üpris tugewa järje pääle. Winrich von Kniprode, selle ajal Leedulased mitmel puhul ära wõideti, oli kõige wägewam kõrgemeister. Kuid tema surmaga lõppes Saksa ordo õnn: Poola kuningad (§ 163, 3) hakkasiwad ta piiridid suruma, küll tüki järele lõigati maa küljest ära, kunni teises Thorni rahus 1466 Preisi maa Poola alamaks tunnistati. Liwi ordo aga jäi iseriikina walitsema ning ordomeistrid kaitsefiwad teda nii hästi Wenelaste kui Leedulaste wasta, ehk küll idas ja lõunas ordo maid mitu korda laastati. Suhtus ka, et ordomeistrid wähest kiuste pärast waenlasi piiskopi maid rüüstada laffiwad, nagu 1426 von Rutenberg, kes Now-

Liwi ordo:
1347—1494.
Kniprode:
1351—1382.

2. Thorni rabu:
1466.

Rutenberg: 1426.

gorodlasi Tartu maalt mitte ära ei ajanud, kummi-säärne piiskopp Ee-
dulased appi hüüdis. Iseäranis raskel jäljel tungis Joanni III. sõja-
wägi 1481 Liivi maale, kus, sest et ordomeister von Borg wasta ei
julgenud hakata, Wiljandi, Tarwastu, Karksi ja mõned muud lossid ära
põletati, maa paljaks riisuti, tuhanded wangi weeti. Selle eest lasti
Borg ammetist lahti, mis ta tõrkumata täitis. Särmine ordo-
meister walitjes kummi 1494: siis algas Walter von Plettenbergi
all Liivi ordo wiimne õnne- ning õilme-aeg.

VIII. Särk: Kunstide leidused ning maade ülesleidmised.

§ 169. Tähtjate kunstide leidused.

Kompas.

1. Rõõgile maile ühewõrra kasuks ja tuluks saiwad leidu-
sed ning kunstid, mis 14. ja 15. aastajal elule ärkasiwad, kiireste
kaswasiwad, üleüldises edenemises wanu talistawaid teid osalt tasanda-
siwad, osalt uusi sünnitasiwad, nii et dahwaste elukord teiseks muutis,
filmaring laemaks läks, waim uema aja wõitlemisele walmis.
Rõõge päält tegi kompass, wäikene magnetinõel, mis kaarekõdarikul
alati põhjapoole näitab, maailma mered laewadelle läida-
waks. Seeläbi tõusis laewasõit ning temaga kauba-ajamine,
sest et jenni ajani üksi ranna lähedal purjetada wõidi, pea koguni kõr-
gelle korrale. Kes aga kompassi leidja olnud, ei teata mitte: Hiin-
lased olla teda ju 2000 aasta eest tunnud ning neilt tulnud ta Arabia
kaudu Italiasse, kus teda 14. aastajaja algusel laewajuhiks tarwitama
hakatud.

Kompas laewa-
juht: 1302.

Püüsirohi.

2. Niisama kahtlane on püüsirohi esimise walmistaja nimi, sest
tedagi ehk tema sarnast lõhkumiserohku olla juba ammu Hiinas,
Arabias, wiimaks Saksa maalgi pruugitud. Dmeti peetatse Saksa munt
Berthold Schwarz tema leidjaks. Riipalsu aga on selge, et ju
14. aastajal su urtükkisid ja püüsirohi on tarwitatud, mis 15. aasta-
sajal üleüldiseks pruugiks wõeti. Tuleriistade läbi muutus sõjakunst:
ei maksnud enam raudriie ega rüütli kääwarre rammu, waid
pääliku osawus ning wäe kiirus wiiswad wõidule. Saenuwalitjuse
tugi, rüütliisese tugevus oli ofas, seisaw jala wägi asutati asemelle,
kellele hiljemini ratsa- ja juurtükki wägi juure lihati, ning alaline
sõjawägi tegi troonid ning kroonid kindlaks.

Berthold
Schwarz: 1340.

Trükkkunst.

Gutenberg: 1440.

3. Mõlemaist leidustest haridusele edendamam oli trükkkunst, mis
15. aastajal Mainz'i pildilõikaja Johann Gutenberg elule äratas.
Tema lõikas puust üksikud tähekesed wälja, mis ta tarwitust
mööda sõnadeks kokku seadis, üle mustas ning ära trükkis 1440. Kuid
puised tähed katkesiwad kergeste ning Gutenberg laskis kullasseppa
Fusti omale metal list tähed walmistada. Aga et trükkija kulu tasuda
ei suutnud, wõttis ahne kullassepp tema trükinõuud ära ning hakkas ise
oma wäimehe Schöfferi abil hoolega töösse. Esimene trükitud
raamat oli Ladina keeli piibel, mis suure rutuga ära osteti, sest
et trükkijad kumme korda odawamalt müüsiwad, kui endised ära-
kirjutajad*). Pea lagunes uus kunst, ehk küll esiofta salajas hoieti,

Just.

Schöff.

1. trükitud piibel:
1456.

*) Kirjutatud piibel maksis 400—600 guldnat, esimesed trükitud
piiblid aga esmalt 60, hiljemini 30 guldnat tükk.

üle Pääne-Euroopa laialt ning kirjandus, mis jenni üksi rikastelle saadam oli, sai igale ühele omanduseks, kes temaga tahtis ning tohtis tegemist teha. Kõik raamatud aga, mis wälja anneti, trükiti paberi pääle, mis umbes sada aastat warem oli linaseist hilpudest valmistama hakatud; sest ennewanaste kirjutati pergamendi pääle, mis nahaft suure kuluga kirjale kõlbawaks tehti.

Paber.

§ 170. Amerika ülesleidmine: Kolumbus.

1. Niisama tähtjas sündmus, kui kunstide leidus, oli maadega tutwustamine, kellest jenni ajani ep olnud kuuldudgi. Süübid Portugalia laewamehed (§ 158, 2) usaldasiwad endid kompassi (§ 169, 1) juhil ning kasu lootuse kibutusel tundmata meredelle, saiwad Pääne-Afrika saarte ning randadega tutwaks ja jõudsiwad wiimaks Bartolomeo Diase all Afrika lõunatiipuni. Wiimist paika hüüeti Päälootuse tipuks, sest siit loodeti ida poole sõites India maale teed leida, et säält ammu igatsatud kallist kaupa koju kanda.

Maade ülesleidmist 15. aasta sajalt.

Dias: 1486.

2. Seltsamal ajal arwas Genualane **Kolumbus**, kes noorest east sagedaste merel olnud ning hoolega reisirirjasid nurinud, lääne poole purjetades lähemal teel Indiasse jõudwat, „sest liiga kaugel Afrika rannast ei wõida Ida-Aasia mitte olla“. Selles mõttes kinnitasiwad teda mitmed märgid. Portugalia laewamehed leidsiwad Afrika saarte lähidalt tundmata roogu ja kunstlikka kepifesi, nagu neid sääl kusagil ei nähtud; niisamuti nägisiwad nad teine kord kaks furnukeha, isekarwa, isenägu, imewärki tegumoeaga laenetel läänest tulewat; päälegi kõnelesiwad ennemuistsed jutud mõndagi „kadunud Atlantia maast“. Kuid keegi ei usaldanud temale tundmata teekonna tarwis laewa ega laewamehi anda: Genuast, Portugaliast, Inglis maalt saadeti abiootsija tühjalt minema. Sarnasel kombel käis südi meremehe käsi esiootsa Hispanias, kunni Isabella, täis röömu Granada langesmise üle (§ 158, 1), kolm wäikest laewa 90 mehega Kolumbuse juhatusel alla uskus. Ühtlasi nimetati tema kõigi leitawate merede ja maade ülemaks ning tõutati künnes osa oodatawast kasust ülesleidjalle.

Kolumbus.

Tundmata maade juhid.

Kolumbus abi ootimise.

3. Põuna-Hispania Palose sadamast läksiwad laewad täiel purjul Kanaria saarile. Sääl puhati pitut. Siis pöörati laewanimad lääne poole ning kõhe tuul wiis nad, kuna taewas iga päew lahke päike säras, neli nädalat tundmata teed edasi. Siis nähti, kui ju mitmel meremehel süda rahutumaks löi, lindusid edela poole lendawat. Sinna poole tüüriti laewadgi. Zuba oli haljas offakene, täis walminud marju, ning woolitud kepifene wee pinnal tähendanud, et maa lähidal, kui Kolumbus

1. Teekond Amerika maale: 1492.

- ühel ööl kaugele tuld nägi hiilgawat. Tema käsits wahtisid hoolega walwata ning heitis ise puhkama. Mõni tund weel ja masti otjast hüüeti: „Maa! „Maa!“ Ning suurükk ära-
 12. Oktobril. taks uinujad unest. Nääkimata rõõm täitis kõiki: „Maa! Maa!“
 Kõlas igal huulel. Päewa tõusul lasti luubid wette ning pea
 astus Kolumbus mereülema ehtes Amerika pinnale,
 kuna õiskamisel otja ega määra ep olnud. See sündis 12. Ok-
 tobril 1492. Maa, kelle randa nemad juhtunud, oli Gua-
 10. Guanahani. nahani saar: tõmmukarwalised saarlased, kellel ihukate alles
 tundmata, waatafiwad imestades „walgete meeste“ tegemist,
 wahetafiwad kahlemata oma kuldehted mängukannide wasta ning
 tähendafiwad, kui wõeraste kullahimu märkafiwad, lõuna poole.
 11. Kuba. Sinna külge tüürides jõndis Kolumbus Kuba ning hiljem
 12. Haiti. Haiti saarele. Aga säältkki ei leitud kulda, pärleid, kallid kiwa
 nii rohkeste, kui Indiast oodeti. Kuid Kolumbus ei suutnud
 enam edasi jõita: üks laew rikkunes Haiti rannas, teine lahkus salaja
 „oma käe pääl kullamaad otsima“, kolmas üksi kuulis pääliku
 sõna. Rutuga ehitas tema Haiti saarele wäikese kindluse, jättis
 ühe oja laewamehi „uude ilma“ ning purjetas ise koduteele.
 Kümnenädalise waewalise teekonna järele, kus maru laewa laene-
 tesse matta ahwardas, jõudis ta, kui kahetsa kuud oli ära ol-
 nud, Palose sadamasse tagasi ning tõttas säält kaasa toodud
 kalliste asjadega kuninga ette, kus teda juure auustusega
 wasta wõeti.
4. Weel selsamal aastal anti hull laewu Kolumbuse käe
 alla ning teist korda tõttafiwad Hispanlased üle Atlandi mere.
 Teel leiti mitu saart, aga Haiti kindlusest rufusidgi: walgete
 ülbus oli tõmmukarwalisi sundinud asujaid kõigega
 ära kautama. Kuid uus kants ehitati asemelle ja terawad
 mõegad ning paukujad püüsid pidafiwad saarlasi kindlusest kaugele.
 3. teekond: 1498. Kolmandal teekonnal jõueti Drinoko jõesuhu, kus estimest korda
 Lõuna-Amerika suure maa pinnale astuti, ehk küll Kolumbus
 ise filmahaiguse pärast laewalt ära ei saanud. Temale tuli-
 wadgi raskeid päewad kätte: kodus oli ta üle kaebusi tõstetud,
 kuninglik saadik Bowadilla (l. Bowadilja) ilmus Haiti saarele
 ning mereülem wiidi ahelas Europassse. Siin päästeti
 tema küll lahti ning mõisteti jüüst puhtaks, aga usaldus oli
 kadunud. Dmeti anti talle neli laewa, kellega ta neljat korda
 Amerikasse purjetas. Kuid õnne temal ep olnud: loodetud mereteed
 Panama kitsusest ei leitud, laewad lõhkus maru ja suure wae-
 waga pääsis Kolumbus oma kaajalistega Jamaika saarele.
- Kolumbus kodu-
 teel: 1493.
- Kolumbuse teise
 teekond: 1493.
- Bowadilla: 1500.

5. Haigena jõudis Kolumbus mõni aeg hiljem Hispa-
 niasse, kus uued mured teda ootasiwad: kuningas Fernando
 (§ 158, 1) ei täitnud, mis enne oli tõotanud, waid wõttis
 temalt ammetid ja auunimed ära ning andis teistele. Päälegi
 kahandati tema tegu ning kiideti, „et teised sedasama olek-
 siwad teha wõinud“. Kiijuguste kiiduste ees olla Kolumbus
 korra muna kätte wõtnud ning öelnud: „Kes teie seast wõib
 selle muna püsti seada?“ Ning kui keegi korda ei saanud,
 wajutanud ta koore wõlast wähe sisse ning muna seisnud. „Seda
 oleksime meiegi wõinud!“ hüüdnud nüüd mehed ühest suust.
 Kuid koge kostnud Kolumbus: „Tõsi küll! Teie oleksite wõin-
 nud, mina olen teinud!“ Nii walmistati kuulsalle Genua-
 lasemale tema wana ea sees mitu kibedat filmapilkku, mis tal õn-
 neks kaua kannatada ep olnud, sest surm kufus tema pea siit
 ilmast. Surnukeha wiidi üle mere „uude ilma“ ning maeti
 Haiti saarele maha, kust ta luud hiljemini Kubasse toodi.
 Temaga ühte hauda pandi ahelad, miska Boyadilla teda kõi-
 nud: seda päris furnu testament. Maa aga, mis Kolumbus
 oma agaruse ning sübiduse läbi üles leidis, ei saanud mitte
 temalt oma nime, waid teda hüüeti Florenzlaste Amerigo nime
 järele, kes „uue ilma“ üle esimese raamatu kirjutas, **Amerikaks**.

Kolumbuse palt.

Kolumbuse muna.

Kolumbuse †:
1506.

Amerigo.

§ 171. Üksikute maade ülesleidmine.

1. Amerika oli leitud, tema üksikud jaud saiwad wast aega
 mööda tutwaks. Kolumbuse pärandus, südidus ja tegewus, ühtlasi
 auuahnus ning warahimu, ajas ikka uueste mehi üle mere, kes raskustest
 hoolimata uusi teid, uusi maid, uusi meresid ning seeläbi uusi wara-
 hallikaid üles offisiwad. Esimese tähtsa sammuga suure maa tutwus-
 tamises astus südi Balboa, kes rääkimata wõewaga tundmata maast
 ja waenlaste keskelt läbi, kunni Waike mereni tungis ning seeläbi
 selgeks tegi, et Amerika ja Asia rannad mitte kokku ei puutunud 1515.
 Mõni aasta hiljem leidis Fernando Kortej Mexiko (l. Mëhhiko)
 maa üles, kelle hariduse järg ning walitjuse kord Europa imestama pani:
 rahwas elas perekais linnades, puuwilla riided kufiwad korralikult ülemaid
 ning alamaid, käsitööd seisiwad kaunis korras; wägew papiseisus ja
 wara läbi wõimsad mõisnikud ei puudunud ka mitte; köikide üle oli
 kuningas walitjemas; usu poolest auustati looduswägesid, aga
 ülisagedad inimese-ohwid tegiwad jumalateenistuse jätedaks. Sellesse
 riiki sammus Kortej, kõigest 700 meest kaajas, tungis päälinna Mexiko
 sisse, mis järweaarikulle oli ehitatud, ning wõttis kuninga Monte-
 zuma II. wangi. Sellegipärast pidi südi wõitja uue kuninga eest
 fletja taganema, kunni kodumaalt abi tuli: ühendatud jõul wast heideti
 pärisrahwas täieste alla ning tehti Mexiko Hispania maakonnaks
 1521. Kortej ise ei saanud aga mitte, nagu lootnud maawalitjajaks,
 waid pidi grahw'i nime ning mõne mõhjaga rahul olema.

Kest-Amerika.

Balboa: 1515.

Kortej: 1519.

Mexiko olu.

Mexiko jõda:
1519—1521.

Korteje palt.

Lõuna-Amerika.

Pizarro Perus:
1529—1535.Almagro Chile:
1535—1540.Portugallaste
ülevaldus.
Gama India:
1498.Kabral Brasilia:
1500.Albuquerque:
1520.

Magellan: 1520.

Maadega tutvus-
tamise tähtsus.

Pärisrahvas.

Las Kafas.

Orjakaup.

Teaduse tulu.

2. Kümme aastat hiljem, kui Kortezi Meriko ranna filma saanud, tutvustati teise niisama tähtsa, aga veel rikkama maaga. Kõigest mõni sada meest kaasa, astus sündi Pizarro Panama lahes laewa, purjetas tundmata Baikist merd mööda lõuna poole ning jõudis kullarikkale Peru maale. Sääline rahvas, loomu poolest tasane, hariduses Meriklastega ühewääriline, julul päitefekummardaja ilma verise ohwrita, elas nõukal järjel, kuna kuningas riiki juhatas, korraldust ning valitsust elu. Kuid viimsel ajal loitis troonitüli kahe wenna wahel: noorem nõudis krooni eneselle ning wõttis wanema wangi. Sääli tuli Pizarro maale, sai kowaluslega kuninga oma woli alla, sõutis temale küll, kui määratu hulga kulda mahaks, riiki tagasi anda, aga lasks selle asemel õnnetu waltijaja ära hukata ning kiskus waltijuse ohjad oma kätte. Seltsamal ajal wõitis Almagro lõuna pool seiswa Chile (l. Tschile) maa ära, aga sattus tema päranduse pärast Pizarroga tülistse, mis wasti mõlemate wägiwaldise surmaga lõppes. Riigid ise jäiwad Hispانيا kuninga päralt, pärisrahwas tehti pärisorjaks.

3. Wahe ajal oliwad Portugallased (§ 170, 1) idas tüdimata tegewad. Basko de Gama, kuninga läst taskus, purjetas Häälootuse tipust mööda põiki üle okeani idasse ning jõudis mitmekuise teekonna järele Kalikutu sadamasse India maale: seega oli ammu igatsatud India meretee tuttaw 1498. Paar aastat hiljem tüüris Kabral, kui Indiasse pidi sõitma, maru hirmus laewad liiga kaugele läände ning sattus Brasilia randa: sedamaid tunnistati see-finane kullarikas maa Portugalia kuninga käsualuselt. Indias aga ei tahtnud kaup hästi joošta, sest säälsed würistid ja kuningad awalbasiwad waenumõtteid wõeraste wasta, kellest oma wõimujelle kahju kartiwad. Sääli saadeti Almeida ja hiljemini Albuquerque (l. Albuferk) sõjawäega idasse, kes mitu würisti maksu alla paniwad ning Goa linna Portugalia asutuste keskpaigaks tegiwad. Särkimisil aastail tutvustati Taha-India saartega ning laiendati kaubapiiriid kuni Hiina rajani. Ka reisits Portugallane Magellan, kes Amerika lõunatipust mööda Baikisse merde purjetas, kolme aasta sees esimest korda ümber maailma 1519—1521.

4. Nii tungis Europlase waim ja wõimus 16. aastasaja algusel „ude ilma“ ning päästis „wana ilma“ tähtsa osa ukfed lahti. Alla heidetud maade õnnetuselt aga anti wägiwald ohtraste wõimuse kätte, mis ühes ahnuse ning armutusega, iseäranis Amerikas, kus rahwas maqomanikkude wahel ära jaeti, pärisrahwast rõhus ning pärisorjusesse maha surus. Kullakaewandustes, asutustes, mõisades saatis sundijate mõel, piits ning ränk töö kõhetumaid tõmmukarwalissi tuhandete kaupa hoida, nii et nende sugu pea ära nättas kustuwat. Dominiklaste jutlusid, kes armetumate eluforda oma kõnebe läbi kergitada püüdsiwad, ei pandud tähelegi. Sääli andis Bartolomeo Las Kafas, kes iseäranis sooja südamega Ameriklaste eest wõitles, nõuu „kõhetumate asemel ennemalt tugewaid neegreid Afrikast tööle tuua“. Seda wõeti kuulda ning ilma tahtmata sai auus dominiklane birmsa orjakauplemise alustajaks: õnnatumate arw kaswis, aga endiste põli ei paranenud. Sellegipärast oli nii hästi India kui Amerika maaga tutvustamine üleüldise hariduse ning historia kohta üliwäga tähtjas. Kõige päält kerkis rahwaste filmaring: kätti

kaugel, kuuldi, nähti, õpiti tundma, mis enne ei aimatudgi, kõi tegi waimu filma selgemaks ning mõtteid harjumise ahelaist wabamaks. Weel suuremal määdul sündis seda ükssikute teadusmeeste kohta, kelle töökond märka laiemaks wents; iseäranis kaswas maade-, looduse- ning sõbateadus. Mitte wähem ep olnud kasu, mis üleüldiselle elukorrale osaks sai. Uued toidukaswud, kartuhwliid, mais, suhkur, kohw, uued kaubaasjad, tubakas, puuwill, mitmesugused wärwid ja kallid puutõuud, muustiwad eluwiihsid ja tarwitust, elustasiwad käsitöölaliste tegewust ning edendasiwad kauplemist. Üleüldse kaswas kauba-ajamine suureks: Portugalia ja Hispania, hiljemini Hollandi ning Inglise laewad purjetasiwad puhkamata kaupa tuues ja wiies merelt merele ning maalt maale. Kauplemisega ühes kerkis kauplejate rikkus, aga ka üleüldine käekäik tõusis parema korra pääle. Iseäranis tähtis tollimaks ja Amerika kuld riigilaeleid ning andsiwad walitsejatele wolt, uuendusi ette wõtta, mis walitjusele sündsaks ja tarwiliseks arwasiwad.

Stuorra kasu.

Kauplemine.

IX. Järk: Usupuhastuse tee-tasandajad.

§ 172. Usupuhastuse ettewalmistajad.

1. Kuna ilmalik walitus, käekäik, waimutegewus ühte foodu edenes, kodus, kaswas, ägas Kristuse kirik paapsti wägiwalla ning kombeteenistuse all, otsegu oleks ränk wanne pääl rõhunud. Pää ning liikmed põdesiwad ühte wiisi. Paapst nõudis oma wõimuse kaswamist taga ning päris kõigiti tingimata sõnakuulmist, ristikoguduse tõsine tulu oli kõrwaline asi. Sedasama tegiwad jõudu mõõda ülemad ning alamad waimulikud. Sääll juures segati selge ristiusk kõigesuguste wäljaspidiste kombetega ning täideti usuõpetus ebajuttudega: ewangeliumi küünal pandi waka alla ning pakuti kiwi leiwapalujalle. Uliturb oli rahwa hingelugu, seda enam, et suurem hull koolita ja sügawama usuõpetuseta üles kaswas. Ning kui paapstid Avignoni linna asusiwad (§ 136, 3), kombeterratus waimliku seisuse sees itka enam maad leidis, hiljemini ka ks ning kolm apostli pärandajat korraga (§ 152, 2) ühtteist wastastikku wande alla paniwad, siis oli kiriku wiletus üpris suur ning paranduse pärimine pää ja liikmete küljes üleüldine (§ 152, 2).

Ristiusk teitaja lõpul.

2. Mõnesuguseid arwamisi awaldati kiriku parandamise kohta. Ühed tahtsiwad kirikust lahkudes tõsist ristikogudust asutada; nõnda nimelt Baldalased (§ 131, 2), waba waimu järgid ja muist franciisklasi. Teised nõudsiwad kiriku rüppe jäädes ükssikus isekoguduses kristliku elu kaswamist: sellel mõttel oliwad „Sumala sõbrad“, iseäranis Suso ja Tauler, ning „osajaaamise wennaksed“, nende seas Thomas a Kempis, kelle raamat „Kristuse järekkäimisest“ kõige ristirahwa keskel tutwaks on saanud. Sälle teised, nende keskel Willef, lootsiwad paapsti wõimuse wähendamise läbi tarwilisi uuendusi ette wõtta wõiwat, kuna suurem hull üleüldisest kirikukogust abi ootas.

Usupuhastuse käikjalad.

Thomas a Kempis: † 1471.
Willef: † 1384.

3. Willefi jälgede sisse astus Johannes Gufs, terase waimu, kombekasimise ning kristliku meelega ehitud Praga suurkooli professor. Suure julgusega wõitles ta paapsti wägiwalla, waimulikude ilmaliku

Suis: 1400—1415

wõimuse, kerjakmunkade, kiriklikkude ebakombete ning raha eest pattude andeksandmise wasta. Waimustawalt wõeti tema sõna kuulda, iseäranis Böömlaste keskel. Szege Praga pääpiiskopp oli esiofja Husji poolt, aga sai pea ta wihasemaks waenlaseks: tema nõudmise pääle keelati südile profesjorille Witlefi kirjad ära ning pandi tema ise, sest et ta oma meelt ei muutnud, kirikuwande alla. Husj põgenes päälinnast, aga eitles sõprade warju all juusõna ning kirja läbi eeskimata edasi. Ja kui Kostniizi kirikutogu (§ 152, 3) kokku kutsuti, palus wande-alune luba „kõige ristikoguduse ees oma õpetust wastutada“. Seda tõutati ning keiser Sigismund andis talle päälegi kaitsekirja kaasa. Aga waewalt oli Husj Kostniizis, kui teda wangitorni heideti, sest ta olla waleõpetusi laiali loutanud ning niisuguse kohta ei tohtida sõna pidada. Wastutamist ega põhjendamist ei wõetud kuulda, waid kásti teda oma õpetust waleks tunnistada. Seda ei teinud Husj ning nüüd mõisteti ta „pääketserina“ surma, põletati tuleriidal ära ning pillutati põlenud põrm Rheini laenetesse 1415. Seega lõpetati küll wahwa usumõitlaja elu, aga tema mälestust ei wõidud mitte ära kustutada, sest hää seeme oli külwatud, idanes siin ja sääl hästi, kosus awalikult ning jalajas ja walmistas kõigiti teed tõsijelle usupuhastusele.

§ 173. Wana aja tarkuje ülesäratajad.

1. Niisama tähtjas kirikuparandamise ettevalmistamiseks ning üleüldise hariduse ebendamiseks oli wana-aegje tarkuse surma-ülest ülesäratamine, sest jeeläbi alles sai wõimalikult kirja ja õpetuspõhja uurida kui ka haridusehoonet tugewa aluse pääle rajata. Oli ju senni ajani scholastika (§ 174, 3) ning mungatarlus oma kuuwetanud seadustega iga waba uurimist otsegu abelas hoidnud ja iga ebene- mist oma tuhandete eeskirjade ning segale keele läbi takistanud. Selle wasta tõusiwad 15. aastasajal, kõige päält Italias, kus Türklaste eest põgenewad Greeklased iseäranis tegewad oliwad, hiljemini Sakja ja teistes Lääne-Euroopa maades, wana aja tarkuses ehk humanismuses hästi õpetatud mehed, humanistlased, üles, kuulutasiwad selges Ladina keeles, mis wanad Greeklased ja Rooma targad õpetanud, nõudsiwad igapidi sügawamat uurimist ning paniwad tõe ja wale äramääramises mõistuje peremeheks. Nende õpetus leidis osawõtjaid ning würstid ajutasiwad hariduse tulu aimates hulga koolisid ja suurkoolisid, kuhu nad enamiste humanistlasi noort sugu õpetama kutsusiwad.

2. Kuid oodatud wili näitas esiofja umbrohuks minewat: mitmed humanistlased jäiwad liiga ükjiipoolseks, arwasiwad wanade mõttetarkuses tõi juba leidnud olewat, hakkasiwad ristiusku naeruks pidama, sest et Greeka ja Rooma targad temast sõnagi ei lauluda. Aga waimurikkamad, terawamõistuselised ja agarameelised mehed nende hulgas ei pidanud wanade keelte ning kirjanduste tundmist mitte pääasjaks ega humanistlase elunõudeks, waid nägiwad temas kõigest teed ning juhti kõrgemale otstarbelle, nimelt ülemalle haridusele, iseäranis täielisemale püha kirja mõistmisele põhjuskeele abil. Sellel mõttel tegi kuulus **Reuchlin** tõõd, kes oma elu aja tüdimata uuris, Greeka ja Ebrea keelt Sakja maal esimesena õpetas, sääl juures

Husj wande all:
1412.

Husj Kostniizis:
† 1415.

Husji mälestus.

Wana aja tarkuje
ärkamine.

Scholastika.

Humanismus.

Humanistlaste
tegewus.

Humanismuse
nõue.

Reuchlin. † 1522.

wäsimata humanismuse ja tema õiguuste eest edenemise wastastega wõitles. Sedasama püüdis **Grasmus**, selle-aegne kõige suurem õpetatud mees, kelle kirjalõõde hulgaft **Greeka keeli uus testament**, mis ta ühtlasi ofawa Ladina keele tõlguga trüfis wälja andis, kõige tähtsam on.

Grasmus: † 1536.
1. Greeka testamendi trüff. 1516.

Lifa: **Waimuwald.**

§ 174. Kirjandus ja luuletus keskajal.

1. Ka teaduse ning kunsti kohta mõjus humanismus elus- tawalt. Seisiwad ju enne ristisõdasid mõlemad kiriku hoole all (§ 125), kus neid tarwitust mõõda hariti. Dsält wõerand mõtteid ning mölgutusi tõiwad ristisõjad Arablastelt kaasa, kelle juures ennegi üfsikut oli koolis käidud, mis läbi kenadus ja selgus taheldawale korrale sattus. Säääl ilmusiwad 14. ja 15. aastajajal humanistlased, nendega ühtlasi nõudmine uut lues ning ette tuues wana aja haridust eeskujuks wõtta. Tehti seda parajal mõedul, siis mõsus kaunis wili.

Kunst ja teadus keskajal.

2. Kunstide eest kanneti üleüldse hästi hoolt, sest suurem hulk neist, nagu muusika, maalimine, kujuratumine, ehituskunst, oliwad kiriku teenistuses ning sellel mõedul mõetes kaunis järjel. Üksi luule suutis ennast oma radadel juhtida ning on nimetamise wääriüsi mälestusi järele jätnud. Kõige tähtsamad luulikud õitfesiwad Stalias: **Dante** laulis oma „*Sumalikus kōmmēdias*“, kus 100 loos põrgu, puhastustuli, taewas filmade ette maalikafje, terve keskaja tarkufe ära ja Petrarka luuletas ladusaid armulaulusid, mis sonettideks hüüetafse. Armulaulude luuletajaid oli Prantjuse maal terve luulikute osakond, nimega trubadürlased. Riisamuti laulsiwad **Saksa maal** „*minnelaulikud*“ südame saladusest, helladest tundmustest ning looduse kenadusest; pääle selle kujutati nende seas mitu kunstepost, kelle hulgas **Wolfram von Eschenbachi** **Parzival** kõige tähtsam, ning toimetati **Saksa rahwa-eposed** **Nibelungen** ja **Gudrun** oma praeguselle näule. Ka Germanlaste mythologia laulud, mis **Eda** nime all **Islandi saarel** kokku korjati, on nimetamise wäärt.

Kunst.

Luule.

Dante: † 1321.

Petrarka: † 1374

Troubadours.

Wolfram: 1200.

Nibelungen ja Gudrun: 13. aas. talajal.

Eda: 1150-1230

Teadus.

3. Teaduses hoolitseti kõige enam scholastika, keskajse theologia, eest, kus **Aristotelese** (§ 45, 3) mõttejeadusi mõõda, kuhu weel hulk ise-eeskirju juure lisati, kõiti philosophia ja theologia õpetusi ning seadmisi kindlaste ära määratud plaani järele põhjendada ja seletada püüeti. Säherdune töö maksis palju waewa ning kulu, aga tõi wähe tulu: loomulikul teel tõendada tema ei õitfistnud, südant soojendada ta ei suutnud ega jõudnud rahutumat hinge waigistada. Teised teadused oliwad alles saamas ning juurdumas: wõsunud taimekesed ei suuda üleüldist tähtsust nõuda. Üksi ajaraamatud, mõned kaunis ofawaste kirjutatud, on ajaloo uurijatele ustawaiks hallikaiks jäänud. Diete edenema hakkasiwad teadused wast humanismuse (§ 173, 1) äratusel, aga wili walmines ju teine pool kesk-aja piiri.

§ 175. Keskaja tähtsus üleüldises historiaas.

1. Kõigiti tõttas tuhande-aastane keskajeg 15. aastajaja lõpul ofsa poole. Oli ju tema oma nõude, Europa rahwaste elu pärast eidelda, ristiusu eest wõidelda, tugemal wael toorust tõrjuda, raudse käega paremille päiwile, edenemisele, haridusele teed

Keskaja tähtsus.

walmistada', sünnitades, saades, kasvatades, kosutades, kaitsedes auu-
faste täitnud. Wana aja waremille' olivad wahwade mõitlemistele
järel wägewad rahwad mõsunud, põhja ja ida tundmata piiridelle
latalised ja mõimsad jugharud asunud, nende riigid lahus
elades, kus igauks iseneise eest kõigest hingest hoolitset, aastasadadel
tugewaks kosunud, ühine ristiusk, kui ka läänes Rooma, idas
Greeka katoliku usu nime all, kõikide keskel walitsejaks saanud,
ennemuistsed toorakad kombed, endine esialgune olu enamiste edenda-
wama hariduse eest taganenud. Sääli juures oli parajuskaalu
kattmiseks, et keegi ühtki riiki liias isehimus oma käewarre rammu
läbi teisi ära ei neelaks, Ajas äriate, enne weel kui läänes rahupäike
oma kosutawaid kiireid paista lastis, kõikide Europlaste päriswaen-
lane, islam, kelle häwitawat mõka üksi ühine meel tagasi tõrjuda
suutis, ahwardawalt ilmunud ning seeläbi igal ristiusku riigil
loomulikult kätt käes ühtteist wastastikku nõuu ja teuga
awitada ning toetada'. Selleks andis ühine usk ning ühine
haridus, hiljemini teadused ja kunstid ning leidused ja ülesleid-
mistele wili kõikidelle tarwilikku nõuu ja jõudu, tugewust ning tegemise
wõimu. Loomulikult sunnil pidiwad endised lahus elawad rahwad
hakkama kätt käes edasi astuma.

2. Enne ühist edasiastumist aga pidi keskaja iseolu, sest et
ta oma aja ära elanud, kaduma, uus walitajawõim, uus eluford,
uus waimutegevus asemelle astuma. Feudalismus, eiootja keskaja
kindlam tuugi, oli ammu wanaks läinud ja edenemise toetajast wifaks
takistajaks saanud. Sellepärast oli 15. aastajal riigiwaltitsejate
pääpüüdmine mõimsate wasallide woli wähendada ja kuningliku
wõimuse kasvatamise läbi laenuwalitajuse mõju kahandada ning
isewalitsejana lõpetada. Ja nad suutiswad seda nõudmist osalt täita,
sest et püssirohu pruukimise läbi raudriidelise rüütliwõimuse tähtsus
troonikattimises kadus ning seisaw jalawägi wasallide maawäed
kõrwale tungis, pääleegi kodanikuwõimuse uute õiguste, wõimuse ja aga-
ruse abil kroonikandjaid igapidi toetas. Sellega ei olnud aga weel
mitte palju parandatud: hoopis enam uuendust nõudis üleüldine
eluford. Talurahwas õhtas pärisorjuses, pillane pimedus kattis
põlluharija waimu, sundija palmik õpetas teda wõltilise tujuisid mõõda
tegema. Wabad seisused wiibiswad ebausuhelaks, kombekorratus
wõttis wõimust, isearants suurema soo seas, kristlik elu näitas õhtas
olewat. Kumbgi ei suutnud kirik awitada: 'ta ise ägas paapsti-
lises Babeli wangi põlmes'. Wägewam wõim pidi siin tege-
waks jaama: wõidu ei wõidud paremust loota. Sündames pidi lugu
paranema, waimu silm selgima, kõik ühtlasi ühel meelel ja
kõikide hääks tööd tegema: siis wast wõis parem järg, kõrgem ford
tulla. Ja ta tuli tõeste, aga mitte äriate ega ühe korraga: ta tuli
selles ajal, mida leidused ja waimuarkamine ette walmistas, mis usu-
puhastusega algas ja mida hüüetakse

Uueks ajaks.

Aja-arwu kordus.

Nastab päraft Kristuse
sündimist.

- 375** Nahwarändamise algus.
410 Marich Roomas.
419—711 Lääne-Gothi riik.
439—534 Bandali riik; Geiserich.
444 Attila; Hunnlasted.
449—827 Angelsaksi riik.
451 Sunni lahing.
486 Franki riigi asutus; Klodwig.
493—554 Ida-Gothi riik; Theodorich Suur.
468 Longobardi riik; Alboin.
527—565 Justinianus I.
622 Hedšara; Muhameti.
632 Muhameti surm.
752 Pipin Franki kuningas.
771—814 Karl Suur.
800 Karl Suur Rooma keiser.
803 Jäädaw rahu Saksi rahwaga.
843 Werbuni leping.
843—911 Karli Suure jugu Saksa troonil.
862 Bene riigi asutus.
871—901 Alfred Suur.
880 Eddingtoni lahing.
919—1024 Saksi jugu keisrid.
933 Merseburgi lahing.
936—973 Otto I.
955 Lechwälja lahing.
987—1328 Kapetuse jugu Prantsuse auujärjel.
988 Bene maa ristiusku; Wladimir I.
1000 Otto III. Karli Suure hana ces; Olav I.
1024—1125 Franki jugu keisrid.
1066—1154 Normanlasted Inglise auujärjel.
1077 Heinrich IV. Ranošsas; Gregorius VII.
1096—1291 Nistifojad.
1096 Esmine ristifoda; Gottfried.
1099 Jerusalemi kriislaste käes.
1138—1254 Hohenstauffi jugu keisrid.
1152—1190 Friedrich I. Barbarossa.
1154—1399 Plantageneta jukungond Inglise troonil.
1157 Soome maa saab Rootsi alla.
1176 Legnano lahing.
1186 Meinhard Liivi maal.
1198 Nistifodijad Liivi maal; Berthold.

Nastab päraft Kristuse
sündimist.

- 1199—1229** Albert I. Liivi piiskopp.
1200 Riia linna asutus.
1208—1224 Suur Gesti foda.
1212 Tološa lahing Arablaste wasta.
1217 Paala lahing; Lembitu surm.
1219 Woldemar II.; Tallinna asutus.
1224 Mongollaste wõit Kalka taldal.
1228—1230 Wiites ristifoda; Friedrich II.
1237 Mongoli ikke algus.
1252 Aleksander Newski.
1268 Konrabino surm.
1273—1291 Rudolf I.
1291 Alton langeb; ristifodade lõpetus.
1292—1437 Walitud keisrid Saksa troonil.
1328—1589 Valois jukungond Prantsuse auujärjel.
1338 Kense kuurwürstilogu.
1343 Talurahwa mäss Gesti maal.
1347 Tallinna maa ordo päraft.
1357 Türklased Euroopas.
1380 Kulikowo lahing; Dimitri Donskoi.
1386 Jagello; Poola ja Leedu ühendus.
1396 Nitopoli lahing.
1397 Kalmari ühendus.
1399—1485 Lancasteri ja Yorki jugu Inglise maal.
1410 Tamnenbergi lahing.
1414—1418 Kostnihi kirikutogu.
1415 Suß põletataste ära.
1429 Johanna d'Ark.
1440 Naamatutrükk; Gutenberg.
1453 Konstantinopoli Türklaste käes; Greeka riigi ots.
1462—1505 Joann III.
1466 II. Thorni rahu.
1480 Mongoli ikke ots.
1490 Fernando ja Isabella.
1492 Amerika ülesleidmine.
1494 Plettenberg saab ordomeistris.
1495 Igawene maarahu.
1498 Vasco de Gama Indias.
1505 Wasilli III.
1515 Balboa; Franz I.
1517 Kestaja ots.

Nimekiri

ja wõeraste sõnade wäljarääkimine.

A.

Aachen 27. 28. 59.
 Abbas 21.
 Abderráhman 21. 22.
 Abu Bekr 21.
 Achmát 96.
 Adalbert 32. 33. 55.
 Adelheid 31.
 Adolf 80.
 Aëtius 9. 15.
 Agilulf 13.
 Agnes 33.
 Aifon 54.
 Alánlafed 6.
 Alarich 4.
 Albánia 93.
 Albert 73. 75.
 Alboin 12.
 Albrecht 66.
 Albuquerque (l. Albuqérf.)
 104.
 Albylafed 55. 80.
 Alésándria 58.
 Alesxander 58.
 Aléxius 65.
 Alfonso 60. 64.
 Alfred 36.
 Ali 21.
 Alkuin 27.
 Aláh 21.
 Allemánia 11.
 Almagro 104.
 Alméida 104.
 Altai 69.
 Amalafüntha 8.
 Amerigo 103.
 Amérika 102.

Amiens (l. Amiäng) 50.
 Andréas 54. 70.
 Andréi 46.
 Angelfafid 10.
 Angilbert 27.
 Anjou (l. Angshû) 64
 Anna 44.
 Anštar 39.
 Antiochia 52.
 Arábia 18.
 Arablafed 6. 19.
 Araçônia 38.
 Armõrika 10. 12.
 Arnold a Brescia (l. Bré-
 ſcha) 57.
 Arnulf 29.
 Arpad 78.
 Arwid Kurki (l. Kurgi) 99.
 Askalon 53.
 Askold 43.
 Athaulf 6.
 Attalus 5.
 Attila 13.
 Atlantia 101.
 Augsburg 31.
 Austra 26. 80.
 Autharis 13.
 Azincourt (l. Afäntür) 87.
 Aviceenna 47.
 Avignon (l. Awinjõng) 62.

B.

Bagdad 21. 27.
 Bâjafid 91.
 Baxeri maa 26.
 Balbõa 103.
 Balduinus 52. 53.

Balk 55.
 Baltia 69. 71.
 Barbarõsja 57.
 Bartolomèò Dias 101.
 Baſſilus 39.
 Batù 67.
 Becket 63.
 Beduinlane 19.
 Belſjárüs 9. 17.
 Benediktus 48.
 Berengário 31.
 Berthold 74.
 Bertrand du Gueſclin (l.
 Bärträng dü Gälfläng) 87.
 Bemerin 76.
 Bjelõjerſk 43.
 Billung 30.
 Birger 66.
 Boéthius 8.
 Bogoljubſki 46.
 Bohemund 51.
 Bõleslaw 42.
 Bonifácius 9. 48. 62.
 Bõemia 30. 79.
 Borg 100.
 Borúſlafed 55.
 Bosworth (l. Bõswõrdh) 89.
 Bouillon (l. Buljõng) 51.
 Bowadilla (l. Bowadilja) 102.
 Braſilia 104.
 Brèmen 33. 61. 73.
 Bretagne (l. Bretánj) 10.
 Bretigny (l. Bretinj) 87.
 Bruce (l. Brúſ) 63.
 Brunchide 12.
 Bulgarlafed 18
 Burgúndia 11. 12. 33. 83.
 Buſento 6.

C.

Calais (l. Kalê) 86.
 Ceuta (l. Dšeuta) 90.
 Cf. = cónfer = wõrdle 3.
 Chile (l. Tšhile) 104.
 Chlotâr 12.
 Cid (l. Dšid) 38.
 Crecy (l. Kressi) 63.

D.

Daanlased 26. 36.
 Dácia 17.
 Dalmátia 10. 98.
 Damiette (l. Damiétt) 54.
 Damáskus 53.
 Dante 107.
 Dashboz 41.
 Desidérius 25.
 Dijon (l. Dišhóng) 12.
 Dimitri Donškói 68.
 Dir 43.
 Dnjepr 43.
 Dnjeſtr 4.
 Dolgorúki 46.
 Dónau 4.
 Donn 4. 43.
 Doryläum 51.
 Downmont 107.
 Drowljánlased 43.
 Dšhingiskhan 67.
 Durben 78.
 Düüna = Wäina 44. 73.

E.

Edda 40. 107.
 Eddington (l. Eddingt'n) 36.
 Edéſſa 52.
 Eduard 37. 62.
 Eeſti rahwas 66. 69. 71.
 Egbert 10.
 Einhard 27.
 Elbe 26.
 Emajõgi 45. 77.
 Emir 19.
 Emir al Dmrah 22.
 Enzo 60.
 Erásmus 107.

Erich 71.
 Eſtrifſon 40.
 Ethelred 37.
 Eurich 6.
 Ezzelino 60.

F.

Fême 61.
 Fernándo 64.
 Féod 2.
 Feudaliſmus 2. 108.
 Firdüfi 47.
 Florénz 64.
 Fontanétum 28.
 Franſi rahwas 10.
 Franz 88.
 Fredegúnde 12.
 Freya 4.
 Fridigern 4.
 Friedrich (l. Fridrich) 57. 59.
 Fuſt 100.

G.

Galtzia 67.
 Gallipoli 91.
 Garonne 6.
 Gedimin 94.
 Geiſa 70.
 Geiſerich 9.
 Gélimer 9.
 Genua 53. 64.
 Geórgi 96.
 Gepidlased 13.
 Gerbert 32.
 Germanlased 3.
 Geſſer 84.
 Ghibellinlased 56.
 Goa 104.
 Góllheim 80.
 Gorm 40.
 Goſſar 33.
 Góthlased 4.
 Gótlánd = Djamaa 73.
 Gottfried 51.
 Grahw 3.
 Granáda 22. 64.
 Gregórius 33. 48. 49. 60.
 Gróoni maa 40. 66.
 Guanaháni 102

Gudrun 107.
 Guido de Arézzo (l. Gido) 47.
 Guisſard (l. Giſtâr) 34.
 41. 49.
 Gútenberg 100.

H.

Häälootuſe tipp 104.
 Hämäläiſed 71.
 Hábsburg 79.
 Háiti 102.
 Hátem 22.
 Háton 40. 66.
 Hanno 33.
 Hanſa 61.
 Hárald 40.
 Harju maa 66.
 Harun al Raſchid 21. 27.
 Hárzburg 33.
 Háte 25.
 Háſtings (l. Háſtings) 37.
 Hedſhra 20.
 Hedwig 94.
 Heinrich 29. 32. 33. 35.
 57. 59.
 Hêla 4.
 Héngiſt 10.
 Heraklius 18. 21. 38.
 Herſón 44.
 Herzog 2.
 Hohenſtaufſlased 57.
 Horſa 10.
 Hügo 35.
 Humanísmus 106.
 Hunnlased 4. 13.
 Hunyadi (l. Húnjadi) 85.
 92. 98.
 Huſſ 82. 105.

J.

Jagéllo 68. 94.
 Jaguwürſtid 46. 66.
 Jamáika 102.
 Jaropólk 44.
 Jarosláw 45. 68.
 Jättiläiſet (l. Jättiläiſed) 70.
 Joann 68. 95.
 Johann 86.

Johanna d'Ark 87.
 Johannes 82.
 Jurjew 45.
 Jüri 46. 67.
 Jusuſuf 38.
 Juſtiinus 17.
 Juſtinianus 16.
 Tutta 28.

J.

Jgor (l. Jigor) 43.
 Jbiko 16.
 Jmarine 73.
 Jmen 42.
 Jlo 73.
 Jmera 76.
 Jngelheim 27.
 Jnglis maa 10. 36.
 Jnnocentius 55.
 Jnterdikt 35.
 Jnquiſitiõn 55.
 Jrene 38.
 Jrenſjula 25.
 Jſaak 65.
 Jſabella 90.
 Jſbõrſk 43.
 Jſjaſlaw 46.
 Jſidõrus 49.
 Jſlam 21. 40. 66.
 Jſland 40.
 Jvrea 31.

K.

Kaaba 20.
 Kabral 104.
 Kadidſſa 19.
 Kaledõnia 10.
 Kalewipoeg 72.
 Kaljuwald 71.
 Kalka 67.
 Kalmar 93.
 Kamã 97.
 Kanãria 101.
 Kanõſſa 34.
 Kanterbury (l. Kãnterbõrt)
 63.
 Kanüt 37. 40.
 Kapetus 35.
 Kardinal 49.

Karjalased 78.
 Karſſi 100.
 Karl 23. 24. 28. 29.
 Karlmann 24.
 Kãrnthen 29.
 Karpati mãed 70.
 Kaſarlasjed 43. -
 Kãſas 104.
 Kãſimir 67.
 Kaſſiodõrus 8.
 Kaſtilia 38.
 Katalaunum 15.
 Kaupo 74.
 Kent 10.
 Keſkaeg 1.
 Kſhalſ 21.
 Kſhãn 67.
 Kſew (l. Kſjew) 43.
 Klarendon (l. Klãrend'n) 62.
 Klermont (l. Klãrmõng) 50.
 Klodwig 11.
 Kloõster 48.
 Klõtilde 11.
 Kõla Miõnzi 91.
 Koloman 70.
 Kolumbus 101.
 Komnõenus 39. 65.
 Kompas 100.
 Komthür 75.
 Konfordãt 34.
 Konrad 29. 57. 60.
 Konradino 60. 65.
 Konſtãntia 58.
 Konſtantinus 38.
 Korãn 20.
 Kõrdova 22.
 Koreiſch 20.
 Korteſ (l. Kortẽs) 105.
 Korvinus 83. 98.
 Koſõnza 6.
 Koſmo 90.
 Koſru 17.
 Koſtnig 82.
 Krãkau 67.
 Kriſtian 94.
 Kriſtoph 93.
 Kroãtia 70.
 Kuba 102.
 Kubefeſe 74.
 Kulikõwo 68.

Kunimund 13.
 Kõria 49.
 Kuurlasjed 71.
 Kuurwõrſtid 80.
 Kyrillus 45.

L.

L. = loc.
 Lãdoga 70.
 Ladiſlãus 70.
 Lancãſter (l. Lãntãſtr) 63.
 Lãſkariſ 65.
 Lãtlaſjed 76.
 Lechwãki 31.
 Leedulãſjed 68.
 Legnano (l. Lenjãno) 58.
 Lembitu 77.
 Leo 16. 38.
 Leon 38.
 Leopold 86.
 Ljũbẽſch 46.
 Lignig 66.
 Lindaniſa 65.
 Litwlaſjed 71.
 Loire (l. Loãr) 87.
 Lombãrdia 32.
 London 37.
 Longobardlaſjed 12.
 Lorõnzo 90.
 Lothãr 28. 34.
 Lothringia 28.
 Lũdolf 30.
 Ludwig 28. 29. 35. 61.
 Luxemburg 81.
 Lyon (l. Lyõng) 60.

M.

Magellãn 104.
 Magnus 66.
 Magyarlaſjed (l. Mãdjar-
 laſjed) 29. 31. 69. 70.
 Maja 72.
 Mailand 57. 64.
 Mainz 59.
 Malewa 72.
 Mamãi 68.
 Manfred 64. 65.
 March 80.

Margarêtha 93.
 Maróflo 38.
 Martel 22. 23.
 Martha 98.
 Maurlased 90.
 Maximiliân 83.
 Medici (l. Méditschi) 90.
 Medina 19.
 Mehemet 92.
 Meinhard 73.
 Meffa 19.
 Meklenburg 65. 66.
 Melchthal 84.
 Mengli Giréi 96.
 Mèroving 11.
 Merseburg 30.
 Methôdius 45.
 Mexiko (l. Méhhiko) 103.
 Michael 45. 47.
 Mietfchislâw 42.
 Mindôwg 68.
 Minnelaulitud 107.
 Mödena Wilhelm 76.
 Molay (l. Molé) 62.
 Mongollased 47. 67.
 Monomách 46.
 Montezüma 103.
 Moschee 18. 20.
 Mostwa 46.
 Moslim 21.
 Mstislâw 46. 67.
 Muhamet 19.
 Mürat 91. 92.
 Müsa 6. 22.

N.

Narjes 13. 18.
 Navarra 38.
 Nefisalu järw (Bierwald-
 städtersee) 84.
 Nestor 43.
 Nêwa 68.
 Nêwski 68.
 Nibelungen 12. 107.
 Nikolâus 39. 49.
 Nikópoli 91.
 Nimwegen 27.
 Normandia 40.
 Normanlased 29. 34. 39.

Norra maa 39.
 Nôwgorod 42.
 Nurfia 48.

O.

Odin = Wödan 3. 40.
 Oder 42.
 Odo (l. Dodo) 35.
 Ofá 43.
 Slav (l. Dolaw) 39. 40.
 Oldenburg 94.
 Olég 43.
 Olga 43.
 Algerd 94.
 Omar (l. Omar) 21.
 Ordâl 3.
 Ordo 53. 75.
 Ordomeister 75.
 Orinóko 102.
 Orleans (l. Orleáng) 87.
 Osman 16. 21.
 Ostepää 76.
 Otto 30. 32. 59.
 Ottokar 79.
 Orique (l. Urife) 47. 64.

P.

Paala 77.
 Päderborn 25.
 Paláólogus 65.
 Pálos 101.
 Panamá 102.
 Pannônia 7.
 Pápa = paapst 49.
 Paris 11. 34.
 Parlament 63.
 Pargival 107.
 Pavla 13.
 Pärnu 77.
 Pedro 64.
 Peipsi 42. 68. 78.
 Permi 95.
 Perü 104.
 Perün 41.
 Petrárka 107.
 Petschenêglased 43.
 Philipp 35. 59.
 Phôtius 39.
 Piást 42.

Pihwa 95.
 Pikti 10.
 Pipin 23. 24. 28.
 Pija 53. 64.
 Pizarro 104.
 Plantageneta 37. 62.
 Plettenberg 100.
 Podjebrad 83.
 Podôlia 67.
 Pollentia 5.
 Pólozf 44.
 Pólowglased 46. 67.
 Pommeri 65.
 Poolakad 42.
 Portugália 64.
 Prága 32.
 Prantsuse maa 28. 34.
 Preislased 55.
 Prut 46.
 Pyrenäi poolsaar 37.

Q.

Quedlinburg 31.

R.

Raimund 51.
 Rakwere 97.
 Ramadan 21.
 Raffared 6.
 Remigiüs 11.
 Renje 81.
 Reuchlin 106.
 Rheins 11.
 Rijásan 95.
 Richard 54. 60. 63.
 Riita 75.
 Rimini 82.
 Robert 35. 40. 51.
 Röderich 6.
 Röger 41.
 Róland 26.
 Rollo 40.
 Rootsi 39.
 Rosamünde 13.
 Rouen (l. Ruáng) 88.
 Rüdolf 34. 79.
 Philipp 65.
 Rüprecht 81.
 Rürif 43.

Rujs 42.
 Rußin 76.
 Rütenberg 99.
 Rütli 84.

S.

Sakala 76.
 Salka maa 28.
 Salkilased 24.
 Saladin 53.
 Sancho 38.
 Sarai 68.
 Savonarõla 90.
 Savoyen (l. Savójen) 84.
 Scheif 19.
 Scheldni 95.
 Schleswig 29.
 Schöffer 100.
 Schotti maa 10.
 Schwäbi maa 30.
 Schwarz 100.
 Schwerin 66.
 Sêlef 54. 59.
 Selz 25.
 Sengallased 73.
 Sempach 86.
 Sêweri 96.
 Sforza 83. 90.
 Sigismund 82.
 Siidiusfid 18.
 Sikelia õhtuoodis 65.
 Silvéster 49.
 Simeon 69.
 Sineús 43.
 Sitti 67.
 Skanderbég 93.
 Skandinâvia 65.
 Skoti 10.
 Slavõnia 45.
 Slaawlased 25. 41.
 Soissons (l. Soassõng) 11.
 Soome maa 70.
 Soomlased 69. 70.
 Soontagana 77.
 Sophia firif 18.
 Stauffacher 84.
 Steiermark 80.
 Sten Stüre 94.
 Stephan 37. 70.
 Stockholm 66.

Suger (l. Süßê) 61.
 Süjo 105.
 Swätöpólk 46.
 Swätoslaw 43.
 Swêno 37. 40.
 Syagrius 11.
 Symbachus 8.
 Synagõga 52.

T.

Taara 73.
 Tallinn 66.
 Tankred 40. 51.
 Tannenberq 94.
 Tarénto 40. 51.
 Târif 6. 22.
 Tartu 76.
 Tarwastu 100.
 Tatarlased 68.
 Tauler 105.
 Tawast 98.
 Têjas 9.
 Tell 85.
 Thasfilo 26.
 Thêiss 4.
 Themse 10.
 Theodolinde 13.
 Theodóra 17. 39. 74.
 Theodorich 6. 15. 73.
 Theophano 31.
 Thõmas 71.
 Thõmas a Kempis 105.
 Thór 3.
 Thõrismund 15.
 Thorn 99.
 Thüringia 29. 80.
 Tibérias 53.
 Timur 91.
 Tochtamisç 69.
 Tolõsa 6. 64.
 Tôtilas 8.
 Toulouse (l. Tulus) 51.
 Tours (l. Tûr) 22.
 Triboniânus 18.
 Trubadûrlased 107.
 Trümor 43.
 Tudor (l. Tjudõr) 89.
 Tûnis 54.
 Turu 71.
 Tûrkilased 22.

Twer 95.
 Tzimiskes 44.

U.

Ugaunia 76.
 Ugra 96.
 Ukko 71. 73.
 Ungria 8. 70.
 Urbânus 50.
 Urchan 91.
 Utsküla 73.

V.

Balois (l. Baloâ) 62.
 Vandallased 6. 9.
 Basall = Icenuline 2.
 Venêdigo 16. 53. 63.
 Verden (l. Fêrden) 25.
 Verdun (l. Wârdõng) 28.
 Vinno 75.
 Vitiges 8.
 Volkwin (l. Folkwin) 76.
 Bouglé (l. Buglê) 12.

W.

Waláchia 98.
 Baldalased 55.
 Baldemar 65.
 Wales (l. Uääls) 10. 63.
 Walhalla 4.
 Wallia 6.
 Wanaisa 73.
 Wanemuine 73.
 Warâglased 42.
 Warna 92.
 Wasfli 69. 96.
 Weinsberg 57.
 Welflased 56.
 Wenelased 42.
 Wenzel 81.
 Wêri 95.
 Wjâtka 95.
 Wiin 83.
 Willef 105.
 Wilhelm 37.
 Wiljandi 77. 100.
 Winkelrid 86.
 Winrich von Kniprõde 99.
 Wiru maa 66.

Witiza 6.
 Witomt 69.
 Wittekind 25.
 Wladimir 44. 46.
 Wladislaw 66.
 Wödan 3.
 Wolfram von Eschenbach 107.
 Wolga 45.
 Worms 34.

Wönnu 76.
 Wöru 76.
 Wjéwolod 46.
 Wulfilas 4.
 Wulfstan 37.

Y.

Ynge 40.
 York (I. Jörf) 89.

3.

Zeno 7.
 Zülpiç 11.

Schnakenburgi kuluga Tartus on trükitud ja igas raamatupoes saada:

Laste arwuwald. I.

Arwamise A. B. D. (Arwupiir 1 kuni 100.)

Kirja pannud

J. Kurrik.

Hind 25 kop.

Arwuwald.

I.

Algebra — oma algusõpetustega.

Kirja pannud

J. Kurrik.

Hind 60 kop.

Arwuwalla wõti.

I.

Kõigi algebra ja selle algusõpetuste ühesannete kohta.

Kirja pannud

J. Kurrik.

Hind 40 kop.

Kerged ja lähikesed geometria õpetused.

Nahwa koolide jaoks

kirja pannud **J. Zülf.**

Hind 60 kop.

Looduse õpetus.

Koolmeistritele ja koolidele

kirja pannud

Johann Kunder.

Esimene raamat: **Elajate elit.**

(Piltidega.)

Hind 80 kop.

Raamõetmise juhatus

Iga kooli jaoks

kirja pannud **J. Zülf.**

Seitskonduse ja piltdiga

Hind 60 kop.

Weisene Looduse õpetus.

Geesti alamate koolidele

kirja pannud

J. Kunder.

Hind 36 kop.

Wiisika õpetus.

Koolidele ja iga teaduse nõudjale

kirja pannud

J. Zülf.

120na seitskonduse ja piltdiga.